

В.С. Власов

Історія України

8

УДК 94(477)(075.3)
ББК 63.3(4Укр)я721
B58

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Наказ Міністерства освіти і науки України від 10.05.2016 № 491)

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Експерти, які здійснили експертизу підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для учнів 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику

грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Ситник Е.В., учитель спеціалізованої школи І–ІІІ ступенів № 250 м. Києва, учитель-методист;

Прадун В.М., методист міського методичного кабінету управління освіти виконавчого комітету Старокостянтинівської міської ради Хмельницької області, учитель-методист;

Галицька-Дідух Т.В., доцент кафедри історії України Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», кандидат історичних наук.

Власов В.С.

B58 Історія України : підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / В.С. Власов. — Київ : Генеза, 2016. — 256 с. : іл.

ISBN-978-966-11-0698-6.

УДК 94(477)(075.3)
ББК 63.3(4Укр)я721

ISBN-978-966-11-0698-6

© Власов В.С., 2016
© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2016

З М И С Т

Вступ	5
-----------------	---

Розділ 1. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В 16 ст.

§ 1. Суспільно-політичне життя	8
§ 2. Господарське життя	17
§ 3. Любінська унія. Об'єднання більшості українських земель у складі Польщі	22
§ 4. Виникнення Запорізької Січі. Військово-політична організація українського козацтва	30
§ 5. Становлення козацтва. Козацькі повстання кінця 16 ст.	38
§ 6. Церковне життя та братський рух	44
§ 7. Повсякденне життя. <i>Практичне заняття 1</i>	49
§ 8. Культурно-освітнє життя та книговидання	53
§ 9. Містобудування, архітектура та образотворче мистецтво	58
<i>Оцініть свої вміння з теми</i>	66

Розділ 2. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ 16 – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 17 ст.

§ 10. Берестейська церковна унія. Утворення греко-католицької церкви	70
§ 11. Кримське ханство. Внутрішня та зовнішня політика	75
§ 12. Доба героїчних походів козацтва. Хотинська війна	81
§ 13. Військове мистецтво, традиції та побут українського козацтва. <i>Практичне заняття 2</i>	88
§ 14. Церковне та освітнє життя	91
§ 15. Козацько-селянські повстання 20–30-х рр. 17 ст.	96
§ 16. Архітектура та образотворче мистецтво	102
<i>Оцініть свої вміння з теми</i>	110

Розділ 3. НАЦІОНАЛЬНО-ВІЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ 17 ст.

§ 17. Причини та початок Національно-визвольної війни. Воєнні події 1648–1649 рр.	114
§ 18. Утворення Української козацької держави – Гетьманщини	120
§ 19. Історичні джерела про Богдана Хмельницького як політика і людину. <i>Практичне заняття 3</i>	126

§ 20. Воєнно-політичні події Національно-визвольної війни 1651–1653 рр.	130
§ 21. Українсько-московський міждержавний договір 1654 р. Продовження Національно-визвольної війни 1654–1657 рр.	136
<i>Оцініть свої вміння з теми</i>	142

Розділ 4. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ 50-х рр. 17 – НА ПОЧАТКУ 18 ст.

§ 22. Гетьманщина в роки правління гетьмана Івана Виговського	146
§ 23. Поділ Гетьманщини	152
§ 24. Лівобережна та Правобережна Гетьманщини наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. 17 ст.	158
§ 25. Правобережна Україна в останній чверті 17 ст.	164
§ 26. Козацька Слобожанщина та Запорізька Січ	170
§ 27. Доба Руїни: причини та наслідки. <i>Практичне заняття 4</i>	176
§ 28. Гетьманщина за правління Івана Мазепи	179
§ 29. Козацька Україна після Полтавської битви	188
§ 30. Освіта, архітектура та образотворче мистецтво	194
<i>Оцініть свої вміння з теми</i>	202

Розділ 5. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У 20–90 роках 18 ст.

§ 31. Гетьманщина у 20–40 рр. 18 ст.	206
§ 32. Лівобережна та Слобідська Україна в другій половині 18 ст.	212
§ 33. Південна Україна	220
§ 34. Правобережна Україна та західноукраїнські землі	226
§ 35. Розвиток освіти, науки та музичної культури	233
§ 36. Архітектура та образотворче мистецтво	236
§ 37. Козацькі літописи як історичні джерела. <i>Практичне заняття 5</i>	244
<i>Оцініть свої вміння з теми</i>	248
Післямова	251
Словник-довідник термінів	252

ВСТУП

«Ченець став на коліна й побожно схилив голову. Трохи зосереджено помовчав, ніби прислухаючись, чи запанувала врешті в келії тиша. Щоправда, для стороннього вуха тут завжди було тихо. Та й сам він, ледве світлішав край неба, не міг нарікати на шум.

Помолившись, Михайло запалив свічку. «Минувшино, я завинув перед тобою. Допоможи, великий Боже, терпляче спокутувати свої провини». Перехрестився й узяв перо. «Чому кожній людині читання історій дуже корисне? – звертався він до свого майбутнього читача. – Бо коли б не описано її світу не подано, разом би з тілом безвісти все сходило б у землю, і люди, як у темряві будучи, не відали б, що за минулих віків діялося».

Потому почалася копітка й довготривала робота: ченець Густинського монастиря, що біля Прилук на Чернігівщині, Михайло Лосицький узявся переписувати великий літопис, писаний, як встановили дослідники, у 20-х роках 17 ст. Власне, зроблена Лосицьким 1670 р. копія й зберегла до нашого часу надзвичайно цінне історичне джерело – Густинський літопис. Його автор докладно описав події з історії княжих часів, а в прикінцевій частині подав невеличкі повісті про реалії тогочасного життя, розповіді про запорізьких козаків. Так, у літописі утверждається думка про спадкоємність епох – княжої та козацької. Саме з останньою впадає познайомитися цього навчального року й вам, шановні восьмикласники.

Козацька доба надзвичайно багата на події та героїв. Сподіваємося, вас захоплять карколомні, сповнені пригод і випробувань долі козацьких керманичів – гетьманів, кочових, полковників, а також тогочасних митців, служителів церкви – усіх, хто творив історію козацької України. Розповіді про них, побудовані на основі історичних джерел, переконують читача у яскравості цих особистостей. Віра в Бога, любов до рідної землі, закони козацького побратимства – ось що визначало їхні вчинки. Сподіваємося, історія козацької доби навчить і вас самовідданої любові до рідної землі – того магнетичного почуття, про яке так образно висловився Михайло Лосицький: «Природжено якусь жагу і любов до вітчизни своєї почувати кожному чоловікові; всякого вона до себе притягає, неначе магніт-камінь залізо».

Як працювати з підручником

Матеріал кожного параграфа поділено на пункти, орієнтуватися в яких допоможуть назви, що відповідають змістові, та пізнавальні рубрики.

Роботу над новим матеріалом починайте з рубрики, у якій запропоновано попрацювати з фрагментами історичних джерел, присвячених подіям, про які йдеться в матеріалах уроку.

Основні історичні відомості викладено в пунктах параграфів. Їхні назви сформульовано як запитання, біля якого побачите малюнок-символ

Глибше зrozуміти суть історичних подій, виявити зв'язок між подіями та їх перебіг допоможе рубрика «Історична карта». Виконуючи запропоновані в ній завдання, ви вдосконалюватимете вміння співвідносити події в просторі та часі.

Рубрика «Особистість» знайомитиме вас із найяскравішими постатями вітчизняної історії – особистостями, про які мало сказати, що вони

діячі минулого, адже від їхніх учинків залежав перебіг подій, – отож вони, без перебільшення, творці історії.

Зрозуміти, як саме тогочасні мешканці України ставилися до подій, що про них ідеться на уроці, вам допоможуть уривки з літописів, подорожніх нотаток, листів чужинців – словом, ті історичні документи, які збереглися від згаданої доби. Удосконаленню навичок роботи з історичним джерелом сприятимуть запитання та завдання до документів.

Підручник вам також підкаже, які саме завдання виконувати і як. До пунктів параграфа, уривків із джерел та ілюстрацій запропоновано завдання, працювати над якими можна самостійно або в парах чи групах. На це вказують малюнки-символи:

– попрацюйте в парах;

– попрацюйте в групах;

– у загальному колі.

Завдання, виконувати які радимо в парах, спонукають до розмірковування, навчають порівнювати, аналізувати, робити висновки. У тих завданнях, які запропоновано виконувати в групах, здебільшого передбачено пошук відповіді на дискусійні запитання. Обговорення цих питань привчатиме вас прислухатися до думки інших, поважати її, бути стриманими й толерантними до тих, хто не поділяє ваших поглядів. Дискусійні запитання – це ще й можливість спроектувати минуле в майбутнє, порівняти різні підходи, протилежні оцінки, що притаманно історії як науці.

Працюючи над текстом підручника, звертайте увагу на тлумачення нових для вас слів і термінів, подані на берегах або в словнику наприкінці книжки. Ці слова вам треба вміти пояснювати та вживати їх під час відповіді.

Звертаємо увагу, що не обов'язково розв'язувати всі запропоновані в матеріалах уроку завдання. Що саме опрацьовувати, обираєте, порадившись з учителем.

Є в підручнику і *практичні заняття*. Такі параграфи траплялися вам і торік. У них викладено матеріал до уроків, на яких ви вивчатимете нове самостійно, удосконалюючи власні вміння та навички. Після опрацювання навчального матеріалу ви маєте усно чи письмово виконати три контроль-

них завдання, позначених малюнком-символом

Перевірити, чи добре засвоєно матеріал, вам допоможуть запитання рубрики «*Перевірте себе*». Завдання рубрики «*Оцініть свої вміння з теми*» можна використовувати як на уроках узагальнення, так і під час тематичної контрольної роботи.

Цікавого вам навчання!

1

Розділ 1

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В 16 ст.

Пам'ятник князям
Острозьким – преподобному
Федорові (у чернечому одязі),
Костянтину Івановичу
(з мечем) та Василеві-
Костянтину (з Біблією).
Острог (Рівненська
область).
Скульптор
С. Чумаков.

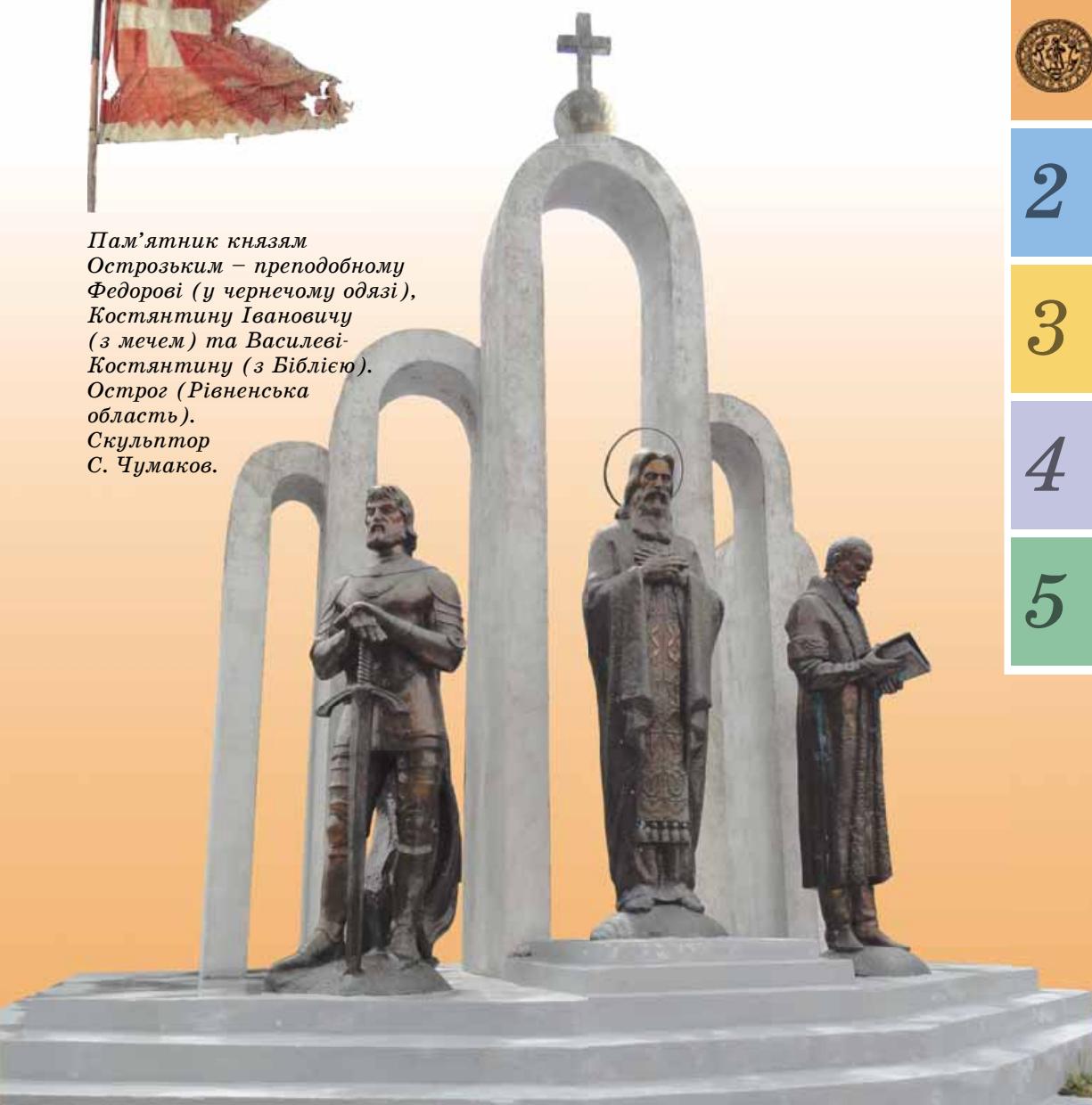

2

3

4

5

§ 1. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ

Прочитайте фрагмент джерела. 1. Про яку подію йдеться в документі? Коли й за яких обставин вона відбулася? 2. Як ця подія вплинула на суспільно-політичне життя українських земель у 15 ст.?

«Ми, Ягайло, з Божої ласки великий князь литовський, пан та дідич Русі, подаємо до відома усім, кого це стосується... Найясніша пані, нехай високість ваша прийме до такого високо спасеного зв'язку того ж пана Ягайла, великого князя, за сина, а найяснішу княжну Ядвігу, дочку вашу найдорожчу, королеву Польщі, нехай пошлюбить він законною дружиною...

Ягайло, великий князь, присягає всі скарби свої скласти і віддати на відшкодування втрат обох держав, як Польщі, так і Литви. I то лише коли згадана пані королева Угорщини дочку свою Ядвігу, королевою польською наречену, віддастъ йому в дружини...

Відтак згаданий тут князь Ягайло присягає також краї свої – Литву i Русь – навік прилучити до Корони Польського Королівства».

Роздивіться ілюстрацію. Як малюнок свідчить про відносини Литви та Польщі на початку 16 ст.? Яка подія визначила такі відносини? Де зображено короля, кого – навколо нього? Про що свідчать зображення гербів?

Король польський
i великий князь литовський
Олександр Казимирович
на засіданні сейму.
1506 р.

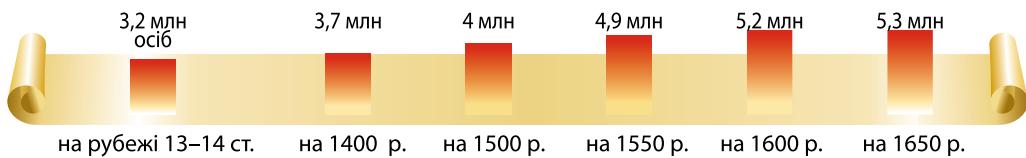
- 1. Роздивіться карту на стор. 9. Порівняйте територію розселення українців у 15 ст. із сучасними кордонами України. • На основі графіка проаналізуйте, як змінилася чисельність населення українських земель у 16 ст. • 2. Які українські землі перебували у складі Великого князівства Литовського на початку 16 ст.? З якими державами воно межувало на заході, півночі та півдні? • 3. До якої держави на початку 16 ст. відійшли землі Чернігово-Сіверщини? • 4. У складі яких держав перебували Галичина з Холмщиною й Белзчиною, Західне Поділля, Закарпаття, Буковина? • 5. Які території належали до Кримського ханства на початку 16 ст.?

Українські землі у другій половині 14 – першій половині 16 ст.

Динаміка чисельності українців

1. Якою була роль князів у тогочасному суспільстві? Чим уславився Василь-Костянтин Острозький?

Роздивіться портрет українського князя. • Які деталі вірання свідчать, що зображений чоловік належить до верстви, яка мала «владу і зброю»?

Ви вже знаєте, що верхівку суспільної піраміди на українських землях у складі Великого князівства Литовського посідали князі, які належали до двох династій – Рюриковичів та Гедиміновичів. Упродовж другої половини 15 – 60-х рр. 16 ст. відбувалося поступове зближення князівської верстви з представниками інших привілейованих прошарків і, як наслідок, утворення єдиного привілейованого стану – *шляхти*. Для українських земель у складі Великого князівства Литовського складається така структура панівного стану: князі – пани – дрібна шляхта (зем'яни). При цьому особливе ставлення в суспільстві до князів зберігалося: навіть збіднілі князі мали більше шансів отримати високі урядові посади порівняно з менш родовитим, хай навіть і заможнішим, шляхтичем. До того ж князі поступали на державну службу до Литовської, а потім Польської держави, зберігаючи свої князівства й отримуючи від держави в приватну власність та пожиттєве володіння великі земельні наділи. Так, княжі роди Острозьких, Вишневецьких, Корецьких, Чорторийських, Збаразьких та інші входили до складу керівництва урядом у Великому князівстві Литовському, засідали в раді великого князя, а у воєнні походи йшли під власними прапорами.

Портрет князя Костянтина Івановича Острозького (бл. 1460–1530).

*Копія середини 18 ст.
з більш раннього портрета.*

бравши реальну владу на місцях. У їхніх володіннях діяло княже право з власними податками й судом. Було своє військо. Тож на місцевому рівні, здавалося, усе лишалося таким, як і за княжої доби. Власне тому представники княжих сімей пов'язували свої родоводи з князями Київської Русі.

У житті тогочасної України особливе місце посідав рід Острозьких.

Особистість

Князь Василь-Костянтин Острозький (1526–1608) – одна з найвпливовіших політичних постатей того часу. Від 1559 р. був київським воєводою та володарем українського прикордоння. Наприкінці 16 ст. – найбільший після короля землевласник Речі Посполитої. Князь Костянтин володів 80 містами і містечками, 2760 селами на Волині, 14 містами з прилеглими селами на Київщині, 8 – на Брацлавщині, 4 – у Галичині, 32 населеними пунктами в Сандомирському, Краківському, Люблінському

та Мазовецькому воєводствах. Річні прибутки князя оцінюють у 10 млн злотих. Костянтин Острозький мав можливість у найстисліший термін виставити 15–20-тисячне військо. Промовистим є і той факт, що при княжому дворі постійно перебувало близько 2 тис. шляхетних юнаків-слуг, які відбували тут лицарський вишкіл.

Після смерті польського короля Стефана Баторія (1586 р.) Василь-Костянтин Острозький вважався одним із можливих претендентів на престол.

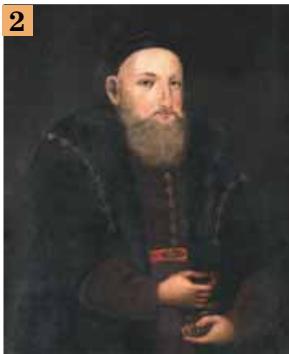
Уже кілька днів польська столиця перейнята смутком і жалобою: помер король Стефан Баторій. Проте життя не спинялося. Смерть короля поставила питання рішуче: хто посадить польський престол? З-поміж можливих претендентів називали й українського князя Костянтина Острозького. Впливові європейські політики анітрохи не дивувалися такій можливості. «По-перше, він – найзаможніша людина держави, – писав секретар посла папи римського у Варшаві Енріко Спаноккіо, – по-друге, його усі шанують як чоловіка розсудливого й достойного, і єдине стойть на заваді: князь – русин і вождь схизматиків¹.

– Дивні справи кояться на землях князя Острозького, – стиха перемовлялися вельможі, – він нехтує військовими обов'язками, а натомість опікується наукою та церквою...

– То правда. На відміну від свого воеводичого батька, князь Костянтин не надто прагне військової кар'єри. Але й від посад, належних його становищу, не відмовляється. Авторитет, підтриманий величезним багатством, дозволяє йому ні на кого не зважати. Отож і засновує школи, як у Турові чи Володимирові-Волинському або ж в Острозі. Острозька школа прагне не поступатися найвідомішим університетам! Діє там і друкарня, де вже видрукували Біблію та Буквар. Залучає князь до свого освітнього гуртка відомих чужоземців, найчастіше греків...

– Мені доводилося бувати в князя Острозького, – втрутиється в розмову немолодий шляхтич. – Нічого дивного в тому не бачу, що в руських землях шанують його як не-коронованого короля, а родовід князів Острозьких пов'язують із великими київськими князями. Самого ж Костянтина називають «паростю Володимира Великого», порівнюючи діяння одного з одним (про це йдеться в передмові до згаданої вже Біблії, яку називають Острозькою):

Володимир бо свій народ хрещенням просвітив,
Костянтин же богорозумія писанням освітив...

1. Герб князя Василя-Костянтина Острозького з Біблії. 1581 р.

2. Князь Василь-Костянтин Острозький. Копія 19 ст. з портрета початку 17 ст.

- Що, за свідченням секретаря посла папи римського у Варшаві Енріко Спаноккіо, перешкоджало князеві Василю-Костянтину Острозькому посісти престол короля Речі Посполитої?
- Як ця обставина характеризує становище українських земель під владою Польщі?

¹ Схизматиками (від *схизма* – розкол) – або ж розкольниками, відступниками від істинної віри, так несправедливо називали православних католики.

Чому князя Василя-Костянтина Острозького називають «некоронованим королем Русі»? Висловте своє ставлення до цієї історичної постаті.

2. Що визначало становище української середньої та дрібної шляхти?

Князівська верства.
Реконструкція одягу
16 ст. З. Васіної.

До вищих верств тогочасного суспільства, крім князів, належали *пани*. Слово «пан» у 16 ст. було титулом. Так, на Київщині й Брацлавщині першої половини 16 ст. із 450 шляхетських родів панськими називалися близько сотні. Основною ознакою пана було те, що він володів хоч і невеликою, але власною, з діда-прадіда, вотчиною землею.

Найчисленнішим прошарком шляхетського стану була дрібна шляхта – *зем'яни* (від 15 ст. це слово вживалося як синонім до поняття *бояри*). Частина зем'ян мала право розпоряджатися власними маєтками, які були їхньою приватною власністю. Решта – користувалася землею за умови виконання військової повинності. Провідним заняттям зем'ян була служба в представників вищої шляхти. Проте військове спорядження було дорогим, тож, постійно оновлюючи його, зем'яни поволі зубожіли.

Прикметною ознакою суспільно-політичного життя України 16 ст. було те, що, попри споконвічну неоднорідність, шляхетська верства у Великому князівстві Литовському прагнула здобути собі загальні права й привілеї, а отже, відокремитися остаточно від решти суспільства. І якщо князі мали ті права за фактом свого народження, то середній та дрібній шляхті доводилося їх виборювати.

Зміни в становищі шляхти відбулися в законодавчому кодексі того часу – Статуті Великого князівства Литовського в редакції 1529 р. – Першому (або Старому) Литовському статуті. Згідно з ним шляхті було гарантовано, що її не можна карати без суду. Закон також забезпечував шляхті володіння землею, яку не можна було відібрати «без вині». У редакції 1566 р. (т. зв. Другий Литовський статут) закріплювалася норма про зрівняння в правах нижчої ланки боярства-шляхти з князівсько-магнатською аристократичною верхівкою. Зокрема, запроваджувалися виборні суди

(до цього вища аристократія підлягала тільки безпосередньому судові великого князя) та система повітових сеймиків із регулярними загальними (вальними) сеймами, на які вся шляхта мала право «з’їжджатися, радитися та обмишляти», тобто керувати державою. Однак проголошений статутом

рівності ще було далеко до реальної. Отже, наприкінці 16 ст. українська шляхта домоглася законодавчого закріплення прав, що їх упродовж століть виборювала собі мечем, виконуючи нелегкі військові обов’язки.

3. У чому особливості становища інших верств тогочасного суспільства?

Як і раніше, особливе місце в українському суспільстві належало духівництву. Окремішність цієї верстви виявлялася в тому, що вона не підлягала світському суду. Духівництво за тих часів було досить численним – священики з їхніми сім'ями, ченці, люди, які обслуговували церкву. *Вище духівництво* (митрополит, єпископи, настоятелі монастирів) поповнювалося вихідцями з аристократичних родів і займало свої посади лише з волі литовських та польських володарів. Становище *нижчого духівництва* залежало від землевласників, на землях яких розташовувалася *церковна парафія*¹.

У соціальній піраміді тодішнього суспільства найнижче місце посідали **селяни**, які були *найчисленнішою верстрою* – близько 80 % населення. Як і інші верстви тогочасного суспільства, селянство не було однорідним. Селяни поділялися на *похожих* (особисто вільних) і *непохожих* (прикріплених до свого наділу).

Зростання на ринках Центральної та Західної Європи попиту на хліб та іншу сільськогосподарську продукцію сприяло стрімкому розвитку фільварків. Зацікавлені в зростанні прибутків, землевласники розширювали площини фільваркових земель, захоплюючи общинні наділи і примушуючи селян працювати на себе з власним реманентом, тобто впроваджували *панщину*. У середині 16 ст. повсюдною стає дводенна, а подекуди й триденна панщина. Отже, 16 ст. для українських селян стало добою зростання панщини, повинностей та податків. Кількість непохожих селян з року в рік збільшувалася.

Варто зауважити, що зростання панщини не було однаковим у різних регіонах. Так само закріпачення відбувалося поетапно, залежно від місцевих умов. Наприклад, на Волині воно відбувалося не так швидко, як на Галичині, де вільних земель уже в 15 ст. бракувало. На Брацлавщині та в степовій і лівобережній частині Київщини, де землі було багато, навпаки відчувався брак робочих рук, тож землевласники надавали селянам більше пільг.

За Третім Литовським статутом 1588 р. селяни Брацлавщини, Київщини та Волині, які прожили на землі феодала понад 10 років, ставали кріпаками. Землевласники одержали право пошуку й повернення селян-утікачів протягом 20 років.

Міське населення складалося з: 1) міської верхівки – патриціату (багаті представники аристократичних родів); 2) поспільства – середній, найчисленніший прошарок міщан, які мали міські права (ремісники, крамари) та 3) міської бідноти.

Український селянин.
Художник
С. Васильківський.

¹ Парафія – нижча церковна адміністративна одиниця, фактично, територія, на якій живуть члени громади, вірні одному храму.

Український міщанин.
Художник
С. Васильківський.

Щоб вважатися повноправним громадянином – перебувати під захистом міського самоврядування, користуватися привілеями, які надавалися городянам, зокрема правом займатися ремеслом, вести торгівлю на міському ринку, потрібно було володіти нерухомим майном, щонайменше – власним будинком.

У містах, особливо в Галичині, мешкали представники різних народів. На Волині та в землях Центральної України переважали українці.

- 1. Що ви довідалися з джерела про мешканців західноукраїнських міст, представників народів: 1) русинів-українців; 2) єреїв; 3) вірмен; 4) поляків?
- 2. Які факти свідчать про багатоетнічний та багатоконфесійний склад населення західноукраїнських міст? Що є прикладом толерантного співживуття та віротерпимості?

Мацей Меховський, польський церковний та освітній діяч, у творі «Трактат про дві Сарматії», надрукованому в 1517 р., розповідає: «У Русі багато віросповідань. Є християнська релігія, підпорядкована римському первосвященикові. Вона панує і переважає, хоча представники її нечисленні. Друга віра, руська, яка зберігає грецький обряд, більш поширенна й охоплює всю Русь. Третя віра – іудейська; її прихильники, іudeї, – не лихварі, як у християнських землях, а ремісники, землероби або великі купці, які часто тримають у своїх руках громадські побори й податки.

Четверта віра – вірменська, переважно в містах Кам'янці та Львові. Вірмени – досить досвідчені купці, які доходять зі своїми товарами до Кафи, Константинополя, єгипетської Александрії, Алькаїра й країн Індії.

В одязі та церковній службі русини наслідують греків. У них є своє письмо й алфавіт на зразок грецького, дуже з ним подібний. Євреї користуються єврейським письмом і грамотою; займаються також і науками: астрономією та медичною. Вірмени мають свій обряд і своє письмо. Зі святих вони найбільше шанують апостола Фадея, переконуючи, що він навернув вірмен у християнство.

...У руських церквах при богослужінні читають і співають... слов'янською мовою; у вірменських церквах – вірменською мовою; в іудейських синагогах моляться єврейською мовою. Християни ж римського обряду співають, моляться й читають латинською мовою».

Етнічність за тих часів ототожнювалася з конфесійною належністю: православний – русин-українець, католик – поляк.

4. Якими були умови формування нової суспільної верстви – козацтва?

Зверніть увагу!

Від кінця 15 ст. починається процес зародження й становлення (яке тривало до середини 17 ст.) нової суспільної верстви – **козацтва**. Українське козацтво формувалося з представників різних соціальних груп.

Життя українських земель визначалося ще однією обставиною: спуштовливими нападами з Криму. Набіги були зумовлені не тільки близькіс-

тю українських земель до войовничих кочовиків, а й нездатністю польсько-литовської держави захистити ці землі. Опинившись у такій ситуації жителі прикордонних територій змушені були опановувати складну військову науку. Таких воїнів стали називати **козаками**.

Слово **козак** у перекладі з тюркської означає **вільна озброєна людина**.

1

2

1. *Козаки в степу (Сторожа запорізьких вольностей)*.

Художник С. Васильківський.

2. *Козак на варти. Фрагмент картини С. Васильківського*.

• Постійна загроза нападів з боку Кримського ханства змушувала козаків дбати про розвідку. У запорізькому війську були сторожова служба й дозір.

Козацтво формувалося не лише з постійних мешканців прикордонних територій – Південної Київщини та Брацлавщини. Козаками ставали й численні втікачі з інших регіонів України – передусім Галичини, Волині, де визиск землевласників і міської верхівки Польщі та Литви був найсильнішим. Поширення панщини та запровадження кріпацтва спонукали українських селян та міську бідноту до масових утеч – хоч на край світу, тільки подалі від пана. Важкі умови прикордоння здавалися втікам меншим лихом, ніж втрата особистої свободи.

Попервах козаки мешкали здебільшого на півдні Київщини – у районі Канева, Черкас, Чигирина, а також на Поділлі. Поступово просуваючись у глиб степів, вони зазвичай селилися понад Дніпром і Південним Бугом, Кальміусом та іншими численними притоками. Особливо вабили козаків багаті на рибу й дичину місця понад Дніпровими порогами від гирла Сами, тобто від сучасного Дніпропетровська, до острова Хортиці (у межах сучасного м. Запоріжжя) та Великого Лугу – низинних берегів Дніпра за порогами. Ось чому українських козаків називали **запорізькими**.

Вояки за потребою, козаки освоювали нові землі, піднімаючи цілину, прокладаючи шляхи, споруджуючи мости тощо. Понад берегами рік, на островах, у балках чи байраках козаки закладали свої поселення – **зимівники**. Зимівником називався запорізький хутір, що складався з двох-трьох хат для людей та різних господарських будівель – комор, клунь, стаєнь, хлівів, курників, льохів, бджоляників. Часом хутір мав млин, кузню тощо.

1. Козацький зимівник.
Малюнок-реконструкція.
2. Дніпрові пороги.
Картина П. Порубаєва.

Пороги — пасма кам'яних скель, що, здіймаючись майже на п'ять метрів, перетинали течію Дніпра. Усього на Дніпрі було дев'ять порогів: Кодацький, Сурський, Лоханський, Дзвонецький, Ненаситець, Вовнизький, Будило, Лишній та Вольний (їх було затоплено 1932 р. під час будівництва Дніпрогесу). Найбільший поріг — Ненаситець — простягався на 2 км.

На освоєних землях, особливо в їхній північній частині, де було безпечніше, козаки сіяли хліб, копали городи, закладали сади, організовували різні ремесла. Користуючись умовами степу, вирощували коней, велику рогату та дрібну худобу. З-поміж козаків були теслі, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, шевці, бондарі тощо.

Прочитайте фрагменти джерел. • 1. Що повідомляє джерело про військову вправність козаків? • 2. На які особливості буденого життя козаків звертає увагу автор? • 3. Яким було ставлення автора до запорожців?

Ян Анджей Красінський у книзі «Полонія: До ясновельможного та могутнього Генріха Первого Валуа, з ласки божої Польського короля» (Болонья, 1574) про козаків повідомляє: «Козаки легко переносять холод, голод та будь-які негаразди. Озброєні вони дуже легко, зовсім як татари. Коні у них дуже рухливі та придатні для дрібних сутичок. Сідла влаштовані так, що на них легко повернутися на всі боки й стріляти з лука. У битвах вони користуються насамперед луком, вражаючи ворожих вершників та їхніх коней дощем стріл. Шаблями татарськими озброєні. Списи також короткі мають. Ворожкою країною вони пересуваються надзвичайно швидко, знищуючи все вогнем і мечем. Швидкість рухів сприяє безпеці воїна та перемозі над ворогом. Постійно перебуваючи у розлогих подільських степах, де вони ведуть безперервну війну з кримськими татарами, козаки возять із собою в сідельних торбах усі улюблені харчові припаси, як-от: хліб, солену свинину та сіль, перемішану з перцем. Кожен, крім того, має при собі сокиру та трут, аби у випадку вдалого полювання на звіра, котрого багато водиться в безлюдних місцинах, які відвідують козаки, мати можливість відразу розвести вогонь та засмажити здобич, приправивши її сіллю та перцем».

Перевірте себе

1. Про яку з причин виникнення козацтва йдеться в фрагменті джерела?

Основні причини виникнення українського козацтва

Потреба захисту українських земель від грабіжницьких походів кочовиків зі степу

Поширення панщини та запровадження кріпацтва спонукали українських селян та міську бідноту до масових утеч

Польський дипломат та історик Самуїл Грондський про тогочасне становище багатьох українців зауважував: «Ті з русинського (українського) народу, які... не хотіли тягнути ярмо й терпіти владу місцевих панів, ішли вдалекі краї, тоді ще не заселені, і набували собі право на волю..., закладали нові поселення і, щоб відрізнятись від підданих, залежних від панів, стали називати себе козаками.

2. Установіть хронологічну послідовність подій: • роки життя князя Василя-Костянтина Острозького, • Кревська унія, • перша документальна згадка про українських козаків у писемних джерелах.

3. Дайте визначення поняттям: • шляхта, • магнати, • кріпацтво, • козак, • зимівник.

4. Установіть подібність та відмінність у групах понять: • князі; • пани; • зем'яни-шляхта.

5. Розподіліть назви українських земель відповідно до назв держав, у складі яких вони перевували в першій половині 16 ст.:

Велике князівство Литовське	Королівство Польське	Князівство Молдавія	Королівство Угорщина	Велике князівство Московське
--------------------------------	-------------------------	------------------------	-------------------------	---------------------------------

• Буковина, • Галичина, • Закарпаття, • Західна Волинь, • Західне Поділля, • Київщина,
• Переяславщина, • Східна Волинь, • Східне Поділля, • Чернігово-Сіверщина.

6. Дайте відповіді на запитання: • Яку роль в тогочасному суспільно-політичному житті відіграла українська аристократія? • Які зміни в житті українських селян відбувалися протягом 16 ст.? • Чим вирізнялося життя українських міщан? • Якими були причини виникнення українського козацтва?

§ 2. ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ

Прочитайте уривок з історичного джерела 1565 р. Поміркуйте, звідки взято цей фрагмент. Пригадайте, що таке магдебурзьке право. Яких змін зазнавали міста з отриманням магдебурзького права?

«Обов'язком ради й бурмистрів є принаймні раз на тиждень або кожний раз, коли вимагатиме потреба, збиратися в ратушу, радитися про добро громади, здобувати нові користі для громади та запобігати шкодам, залагоджувати й розсуджувати всілякі спори, вишукувати способи, щоб іжа й напої в місті не були дорогими, і карати продавців, які порушують розпорядження райців або загальні ухвали. Okрім цього, вони мають наглядати за пекарями, різниками й шинкарями, пильнувати обману в мірах і вагах під час продажу товару... Рада також має запобігати сеаркам у місті, боронити від криед сиріт і вдів та викорінювати шкідливі й безчесні ігри – карти, кости й таке інше неайдне. Кожного року рада мусить складати рахунки з усіх міських прибутків перед старшиими й визначнішими людьми з громади».

1. Що визначало розвиток міст у 16 ст.?

Залежно від підпорядкування міста поділялися на: 1) **королівські** (Польща) або **великокнязівські** (Литва) – до цієї групи належали здебільшого найдавніші міста; 2) **приватновласницькі** (найчисленніша група міст); 3) **церковні**.

16 – перша половина 17 ст. – це час появи та бурхливого розвитку міст. На території Руського й Белзького воєводств у 16 ст. було засновано 97 міст. До кінця століття в цих воєводствах уже було 187 міст і містечок. А до середини 17 ст. тут з'явилося ще 26 нових міст. На Волині наприкінці 16 ст.

Загальний вигляд Львова – центру Руського воєводства. Гравюра 1618 р.

з'явилося близько 50 нових міст, а загалом на середину 17 ст. було понад 180 міст та містечок.

Після постанови сейму 1590 р., що передбачала роздавання нібито «пустель, що лежать за Білою Церквою», завдяки активності магнатів та шляхти, які закладали нові поселення та розбудовували їх, на середину 17 ст. у Київському воєводстві з'явилося близько 200 міст та містечок, у Брацлавському – близько 100. Ця будівнича діяльність має економічне пояснення, адже містечко приносило власникам у 5–10 разів більший прибуток, ніж село, з якого воно виникло. Містечка були переважно невеликими за кількістю населення (половина з таких поселень на Київщині налічувала до 100 дворів). Щоправда, впродовж 30–40-х років 17 ст. деякі містечка Київщини виросли до міст: Біла Церква мала вже понад 1000 дворів, Лубни – 882, Васильків та Фастів – до 500.

Загалом на середину 17 ст. існувало приблизно 1200 міст і містечок. Істотна відмінність між містом і містечком полягала в тому, що більшість мешканців міста займалася ремеслами, промислами й торгівлею, а містечка – землеробством.

Населення міст – міщани – залежали від власників тих земель, де стояли міста, сплачували грошовий податок – чини – та різні побори на користь міста й брали участь в обороні замків.

У містах і містечках, окрім щоденної торгівлі, кілька разів на тиждень відбувалися *торги*, на яких продавалися сільськогосподарська продукція й ремісничі вироби. У великих містах по кілька разів на рік проходили *ярмарки*. На них приїздили купці з різних міст та країн. Деякі ярмарки спеціалізувалися на реалізації окремих товарів – зерна, худоби, шкіри тощо. Особливе значення мали ярмарки у Львові, Луцьку, Кам'янці-Подільському, Києві.

Найважливішим торговим центром тих часів був Львів – найбільше місто України за кількістю населення. Населення Львова на кінець 16 ст.

Панорама середмістя
Львова 1740 р.
Макет І. Качора.

становило близько 17–20 тис. осіб (із них 5 тис. жило у середмісті, тобто на обведеній мурами території), а в середині 17 ст. зросло до 22–25 тис. осіб.

Львів користувався *правом складу*, тобто всі товари, привезені з інших країн, мали продаватися спочатку у Львові, а вже те, що не купили, розвозилося по інших містах. Зі східних районів України до Львова приганяли великі гурти волів, привозили шкури, хутро, віск, мед, рибу, різні промислові вироби. Зі Сходу привозили прянощі, прикраси, шовк тощо. Із Криму, Балкан та Угорщини постачали вина, із Західної і Центральної Європи – сукно, металеві вироби, одяг. У торгівлі східними товарами основну роль відігравали вірменські та грецькі купці.

2. Що довідуємося з історичних джерел про розвиток торгівлі Львова й Києва?

Вірменський мандрівник та історик Сімеон Дпір Лехаці розповідав про Львів початку 17 ст.: «Всі будинки міста кам'яні, дорогі, облицьовані, широкі, високі, три- і чотириповерхові. Льохи та пивосховища з каменю і вріті в землю, щоб влітку напої були холодними.

Це багатолюдне місто, повне достатків, тут багато фруктів. Кажуть, що в країні руських іншого такого міста нема. Це столиця. Міщани живуть заможно, у розкошах... Крамниці повні товарів, усього вдосталь, і що захочеш, у Львові знайдеш. Там є багато різних майстрів і ремісників: майстрів-золотарів, золотошвеїв, скульпторів, мулярів, різьлярів по каменю й мармуру та ін. Тому туди приїздять зі всіх країн світу і з усіх областей: одні вироби знаходять готові, інші – замовляють. Туди приїздять також вершники і воїни (піхотинці), князі й пани і купують там зброю, шоломи, кольчуги, піки, списи, мечі, сокири, ратища, персні тощо; звідси вивозять усе, що потрібно для війни. І якщо навіть приїде сто тисяч воїнів, вони знайдуть усе, що їм потрібно, бо це велика столиця. Там є і кравці, одіяльники, гарварі, красильники, сірничники, виробники хусток, різні ткачі, наметувальники, набійники, золотопластильніки й умільці-золотарі. Є також художники, рисувальники, гравери й майстри, які друкарів по-польськи, по-руськи і по-вірменськи».

Литовський дипломат Михалон Литвин, який перебував в українських землях у середині 16 ст., у книзі «Про норови татар, литовців і москвитян» розповідав: «Київ наповнений чужоземними товарами, бо немає відомішого, коротшого й надійнішого шляху, ніж стародавня й загальновідома в усіх своїх звивинах дорога, що веде з чорноморського порту, тобто з міста Кафи, через Таврійські ворота (Перекоп) до Гаванської

переправи на Борисфені, а звідти через степи – до Києва; по ній з Азії, Персії, Індії, Аравії, Сирії везуть на північ у Москву, Псков, Новгород, Швецію й Данію коштовне каміння, шовк і золоте ткання, ладан, фіміам, шафран, перець та інші паючі. Чужоземні купці, які часто мандрують цією дорогою, збираються у валки до тисячі душ, звані караванами, із багатьма навантаженими візками й нав'юченими верблудами.

Від проходу каравану значні прибутки отримують київські жителі: воєводи, митники, купці, міняли, човнярі, візники, трактирники й шинкарі... У непоказних київських хатах трапляється не лише достаток, але навіть ряснота плодів, овочів, меду, м'яса, риби; окрім того, вони до такої міри переповнені дорогим шовковим одягом, коштовностями, соболями та іншим хутром і прянощами, що мені самому випадало бачити шовк, який обходився дешевше, ніж у Вільні льон, і перець, дешевий від солі...».

- 1. Що вражало чужинців у буденному житті Львова та Києва? • 2. Які товари продавалися на базарах? • 3. Як розвиток торгівлі, на вашу думку, позначався на добробуті мешканців міст?

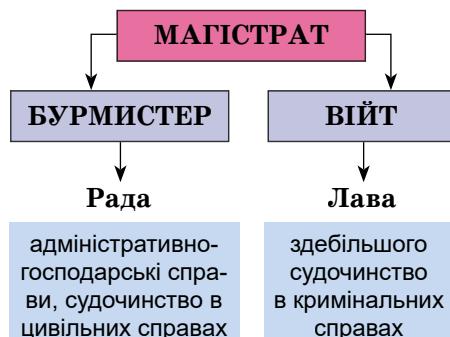
3. Яку роль у розвитку міст відіграло магдебурзьке право та цехове виробництво?

- Скориставшись схемою, поясніть, у чому суть магдебурзького права.

Ви пам'ятаєте, що надання містам королем або великим князем литовським (згодом і власниками-магнатами) привілею на магдебурзьке право сприяло помітному пожвавленню міського господарства та активному формуванню міщан як стану.

Міське самоврядування здійснювало виборний *магістрат*, який складався з *ради* (райці на чолі з бурмистром) і *лави*, або лавничого суду. Райці відали адміністративно-господарськими справами: до обов'язків ради та бурмистра належали щотижневі засідання в ратуші, під час яких розв'язували суперечки між мешканцями, обговорювали заходи з нагляду за цінами, мірами та вагами на ринках, із захисту вдів і сиріт, викорінення азартних ігор, з витрачання коштів з міської скарбниці.

Лаву, яка здійснювала суд, очолював *війт*. У ролі присяжних виступали виборні городяни – *лавники*. Саме на підставі рішень лавників війт ухвалював вирок.

Правом міського самоврядування могли скористатися лише повноправні міщани. Дуже часто у великих містах магдебурзьке право надавалося тільки міщенкам-католикам – полякам та німцям. Натомість на українців, євреїв та

вірмен, які становили більшість у західноукраїнських містах, згадане право не поширювалося.

Ви знаєте, що разом з магдебурзьким правом міста переймали й цеховий устрій ремесла. Ви пам'ятаєте, що ремісничі об'єднання – *цехи* – виникли в західноукраїнських землях наприкінці 14 ст. У Львові у 1425 р. цехів було близько десяти, у 1579 р. – 20, у першій половині 17 ст. – понад 30.

Діяльність цехів була спрямована насамперед на усунення конкуренції в ремісничому виробництві. Кожен цех мав свій письмовий статут, який визначав як особливості виробництва, так і спосіб життя ремісників. Наприклад, на тих, які розпочинали сварку під час загальних зібрань, накладалися чималі штрафи.

Протягом 16 ст. цехи активно розвивалися в українських містах Київщини та Волині й досягли піку свого розвитку тоді, коли цехова організація західноєвропейських міст уже занепала.

В українських містах налічувалося близько 130 основних і допоміжних ремісничих спеціальностей.

Цех – це самоврядна громада вільних ремісників одного чи кількох фахів, очолена виборним старшиною – цехмістром, найбільш авторитетною особою серед майстрів, об'єднаних у цехове братство.

1. Найдавніші львівські печатки ради та лави.
2. Знаки львівських цехів.

4. Як розвиток фільваркових господарств впливав на становище мешканців сіл?

Як і раніше, селяни жили общинами. Члени сільської общини спільно користувалися пасовиськами, лісами, озерами, ріками. Орні землі розподіляли між частинами общини – *дворищами*, які об'єднували по кілька дворів-димів, тобто господарств окремих сімей. Різноманітні податки й повинності на користь держави та землевласника сільська громада також розподіляла поміж дворищами, маючи відповідальність за їх виконання (принцип кругової поруки). Селянську общину очолював обраний на сільському сході представниками дворищ *отаман*.

Сільська община обирала також власний суд. Цей суд називали *копним* (від «копа» – зібрання общини), він складався із «суддів копних» – «мужів». Копний суд скликали під відкритим небом на заздалегідь призначенному місці. Суд розглядав цивільні й кримінальні справи, в тому числі суперечки за землю та вбивства. Поступово, із переходом землі общин у власність землевласників, копний суд було замінено на суд *вотчинний*.

Ви вже знаєте, що зростання на ринках Центральної й Західної Європи попиту на хліб та іншу сільськогосподарську продукцію сприяло стрімкому

розвитку **фільваркового господарства**. Перші фільварки з'явилися в другій половині 15 ст. у Галичині та Західній Волині. *Фільварками* називали великі багатогалузеві господарства, у яких сировину не тільки виробляли, а й перероблювали на винокурнях¹, у чинбарнях² і млинах. Вироблена продукція призначалася переважно для збуту-продажу. Зацікавлені в зростанні прибутків, землевласники розширювали площину фільваркових земель, захоплюючи общинні наділи й примушуючи селян працювати на себе з власним реманентом, тобто впроваджували панщину. Землевласники були зацікавлені також і в обмеженні прав переходу селян до іншого землевласника – у їхньому **закріпаченні**.

Тож унаслідок розвитку фільваркового господарства, зорієнтованого на ринок, зростає панщина та поширяється кріпацтво. Наступ на права селян, що перетворював вільних хліборобів на кріпаків-злидарів, викликав одчайдушний супротив, спричинив хвилю селянських утеч і сприяв по-коzаченню – переходу селян до козацького стану.

Перевірте себе

1. Установіть хронологічну послідовність подій: • ухвалення першого з відомих документів, що поклав початок закріпаченню українських селян, • перша документальна згадка про українських козаків у писемних джерелах, • надання магдебурзького права Львову.
2. Дайте визначення поняттям: • магдебурзьке право, • фільварки, • кріпацтво, • дворища, дими, • вйт та бурмистер, • рада і лава, • цехи, • копний суд.
3. Виберіть слова та словосполучення, які стосуються міського життя за литовсько-польської доби: • вйт та бурмистер; • цехи і цехмістри; • смерди та холопи; • рада і лава; • фільварки; • дворища та дими; • магдебурзьке право; • ярмарки та торги. Свій вибір поясніть.
4. Дайте відповіді на запитання: • Якою була кількість українських міст? • Яких змін зазнали міста з отриманням магдебурзького права? • Якими були повноваження рад та бурмистра, а які – війта та лави? • Що визначало розвиток міст у 16 ст.? • Як це позначалося на становищі міщан? • Що таке дворища і дими? • Які зміни в житті українських селян відбувалися в 16 ст.? • Як це позначилося на становищі селян?
5. Доведіть або спростуйте, що історичний розвиток українських міст зумовлений загально-європейськими процесами.

§ 3. ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ. ОБ'ЄДНАННЯ БІЛЬШОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ ПОЛЬЩІ

1558–1583 pp. – Лівонська війна. Війна Московії проти Лівонського ордену німецьких лицарів, а після його розпаду (1561) – проти Великого князівства Литовського, Польщі (з 1569 р. – Речі Посполитої), Данії та Швеції за вихід до Балтійського моря.

1569 р. – Люблінська унія. Об'єднання Польського королівства та Великого князівства Литовського в Річ Посполиту.

¹ Винокурня (гуральня) – господарство, де виготовляли горілчані вироби.

² Чинбарня – господарство, де чинили, обробляли шкіру.

Прочитайте фрагмент джерела й дайте відповіді на запитання. 1. Чому український князь виступав на сеймі «спільним станам Польської Корони зі станами Великого князівства Литовського»? 2. Що мав на увазі князь, коли казав, що належить до народу, який «кожному народові рівний шляхетністю»? 3. Чим відрізнялися вірування поляків та українців, про які йдееться в джерелі? 4. Чому князь, на вашу думку, відстоював право на свободу віросповідання та збереження місцевих звичаїв?

Під час сейму в Любліні 1569 р., на якому вкотре обговорювали питання об'єднання (унії) Великого князівства Литовського та Королівства Польського, український князь Костянтин Вишневецький звернувся до присутніх з такими словами: «*I на цьому перед Вашою Королівською Милістю наголошуємо, що погоджуємося на (приєднання) як люди вільні, свободні, щоб це не принизило нашої шляхетної гідності. Бо ж ми є народом так поштовим, що жодному народові і на світі не поступимося, і впевнені, що кожному народові рівні шляхетністю... Також просимо, оскільки ми (з поляками) різної віри, а власне ми – греки, то щоб нас і в цьому не було понижено і щоб нікого не примушували до іншої віри.*

1. Що спричинило об'єднання Великого князівства Литовського та Польського королівства?

Зовнішньополітичні інтереси Литви. Шлях до об'єднання Великого князівства Литовського з Польщею був доволі тривалим. Започаткувала його Кревська унія 1385 р., метою якої було спільне подолання зовнішньої небезпеки – тоді обом державам загрожували лицарі-хрестоносці.

З другої половини 15 ст. став набирати сили новий суперник Литви – Московське князівство, яке почало претендувати на українські й білоруські землі. На початку 16 ст. Велике князівство Литовське у війнах з Московією втратило майже третину своєї території, зокрема Чернігово-Сіверщину й Смоленськ. Ситуація загострилася в середині 16 ст., коли розпочалася війна Московського царства проти Лівонії. Литва, що підтримувала лівонців, опинилася на межі катастрофи. Щоб уникнути цілковитого завоювання Москвою, потрібно було знайти надійного союзника. Єдиним реальним кандидатом на таку роль було Польське королівство, з яким Велике князівство Литовське вже вісім разів обговорювало й укладало різноманітні угоди-унії та з яким було пов'язане особою спільногомонарха (великий князь литовський обіймав одночасно й королівський престол).

Попри переваги зовнішньополітичних чинників у поступовому зближенні Литви з Польщею, не можна відкидати особливості внутрішнього життя Великого князівства Литовського загалом і українських земель зокрема. Адже в обговоренні ідеї унії брали участь українські міжновладці. Одні з них всіляко опиралися об'єднанню Литви з Польщею в одну державу, інші, навпаки, підтримували його.

Руські князі, у тому числі й представники роду Острозьких, уперто противилися унії, по-

Московські вояки. З книжки «Записки про московські справи» австрійського дипломата й мандрівника С. Герберштейна. 1549 р.

боюючись, що після приєднання до Польського королівства втратять свої привілеї, адже за польськими законами вся шляхта мала рівні права. Литовська та руська (українська й білоруська) середня та дрібна шляхта підтримувала об'єднання, сподіваючись у такий спосіб здобути для себе більших привілеїв.

Позиція польських можновладців щодо державного об'єднання. Об'єднання в одну державу було вигідним не лише Великому князівству Литовському, а й Польщі: польська шляхта прагнула розширення своїх во-лодінь, а в самій державі вільних земель уже не було. Завдяки укладанню шлюбів, успадкуванню маєтків і наділів польська шляхта займала щодалі більше посад на Волині, Поділлі й Підляшші. Усі ж скарги місцевих зем-левласників на порушення привілею Казимира від 1447 р., яким заборо-нялося роздавати землі в Литовському князівстві іноземцям, залишалися без відповіді. Через конфлікти, що виникали на цьому ґрунті, поставало питання про офіційне затвердження шляхетських надбань.

Роздивіться ілюстрації. • 1. Яких історичних діячів зображені на першій ілюстрації? • 2. Чому автор обрав саме такий сюжет для втілення ідеї Люблінської унії на третьій ілюстрації? • 3. Що спільного в сюжетах ілюстрацій, у чому істотна відмінність?

1

2

3

1. Пам'ятник на честь 500-річчя Кревської унії. (Краків).
2. Герб Речі Посполитої.
3. Фрагмент монумента на честь Люблінської унії 1569 р. (Люблін).

Зверніть увагу!

Для Польської Корони і надалі символом держави залишався коронований «Білий орел», розташований на червоному полі, а для Великого князівства Литовського – гербовий знак «Погоня», тобто срібний вершник з піднесеним над головою мечем на червоному тлі.

2. Як розгорталися події під час Люблінського сейму 1569 р.?

Попри взаємну зацікавленість сторін, домовленість про державну унію Великого князівства Литовського й Польського королівства досягалася

протягом тривалого часу та в гострих суперечках. Люблінський сейм розпочався **10 січня 1569 р.** Піврока польські та литовські послі не могли дійти згоди. Представники Польщі пропонували унію, за якою Велике князівство Литовське зливалося з Польським королівством у одну державу; окремими в Литовському князівстві мали лишатися тільки адміністрація та судочинство. Це змушувало литовських послів чинити опір: вони прагнули якомога повніше зберегти державну окремість свого князівства. Проте серед литовських представників не було єдності. Князі та середня й дрібна шляхта обстоювали передусім станові інтереси, які не збігалися.

Розбрат у таборі литовських представників вдало використали поляки. Коли литовсько-руські князі залишили засідання сейму й роз'їхалися по своїх маєтках готуватися до воєнних дій проти Польщі, польський король Сигізмунд II Август, спираючись на підтримку дрібної та середньої шляхти, у березні та травні 1569 р. видав універсал про приєднання Підляшшя й Волині до Польського королівства. За універсалом місцева шляхта зрівнювалася в правах з польською. Наступний королівський універсал проголосив приєднання до Польщі Київщини й Брацлавщини. **«Надзвичайно важливо для Речі Посполитої, щоб Київ перебував під владою Польської держави, оскільки Київ – це ворота усіх тих володінь, до яких належать Волинь і Поділля».**

Рішучі заходи Польщі змусили литовських магнатів повернутися за стіл переговорів. Уболіваючи за цілісність своїх маєтків, литовські князі погодилися на унію й не виступали проти того, що українські землі передавалися Польській Короні. Українські князі також звели свої вимоги до мінімуму – свободи віросповідання, непорушності місцевих звичаїв та вільного користування рідною мовою.

Монета короля Сигізмунда III 1617 р. із зображенням гербів Польщі та Литви.

Люблінська унія.
Фрагмент картини Я. Матейка.

- 1. Як у листі пояснено перебіг подій червня 1569 р.?
- 2. Зробіть висновок про наміри литовсько-руської знаті об'єднатися в одній державі з поляками.

У листі до Миколая Радзивілла Григорій Ходкевич зазначав: **«Нічого втішного не можу написати вам звідси. Всі наші справи, як і раніше, йдуть гірше й гірше, я вже не**

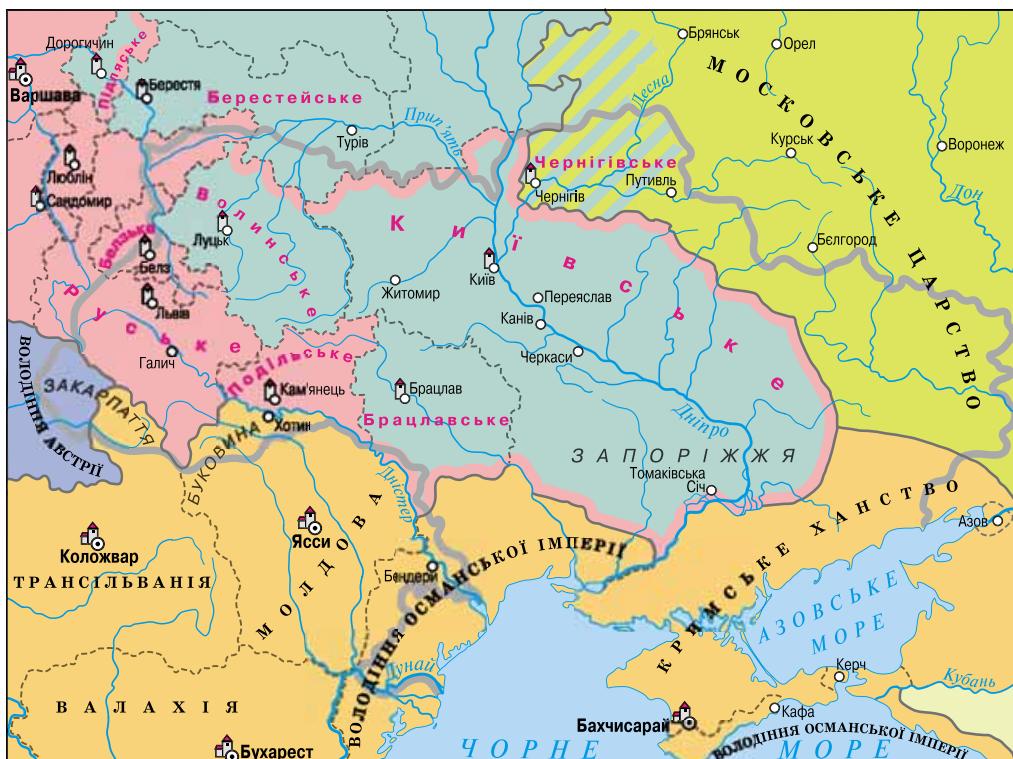

бачу ніяких засобів віправити їх. У суботу король вирішив відокремити від нас Київ, і сьогодні, мабуть, буде присягати як польський сенатор київський воєвода. Тому прошу вас сповістити, чи прибудете ви до нас і коли. Це тим більше важливо, що поляки, віднявши в нас усіх людей, бажають ще, щоб ми самі дали їм військо на захист держави, – для того, думаю, вимагають цього, щоб тим скоріше погубити нас. Дядько мій (Іеронім Ходкевич), трокський каштелян, наказав вам довго жити. Розмовляючи в мене за обідом... про те, яку згубу приносить нам ця унія, він, спонуканий любов'ю до батьківщини, сказав, що бажав би не дожити до неї, що й трапилося, – він не дожив до ранку й віддав душу Богові. Писано 6 червня 1569 р.».

Роздивіться карту. • 1. Які українські землі перебували у складі Польщі до Люблінської унії 1569 р.? • 2. Які українські землі увійшли до складу Польського королівства за Люблінською унією? • 3. Які нові воєводства було утворено на українських землях у складі Польського королівства після Люблінської унії? Які міста були їх центрами? • 4. У складі яких держав перебувала решта українських земель? • 5. З якими державами сусідила Річ Посполита на сході та півдні? • 6. Які з держав перебували в залежності від Османської імперії наприкінці 16 ст.?

Польське королівство до 1569 р.

Велике князівство Литовське до 1569 р.

Межа територій, що відійшли від Литви до Польщі внаслідок Люблінської унії

Території, приєднані до Речі Посполитої у 1618—1634 рр.

Руське Назви воєводств Речі Посполитої, утворених на українських землях

Столиці держав

Центри воєводств

Територія Османської імперії та залежних від неї держав

Сучасні кордони України

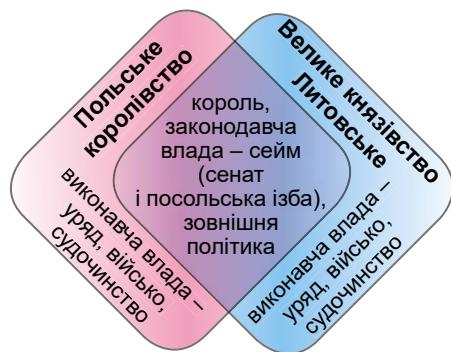

3. Що передбачала ухвала Люблінського сейму 1569 р.? Яким був державний устрій Речі Посполитої?

1 липня 1569 р. сейм виніс ухвалу про унію двох держав: Великого князівства Литовського та Польського королівства. Нову державу – **Річ Посполита**, утворену внаслідок унії, мали очолювати єдиний король, спільно обраний і коронований як польський король і як великий князь литовський, спільній сейм (сенат і посолська ізба). Угоди з іншими державами належало укладати від імені Речі Посполитої. Литовська, українська, білоруська й польська шляхта зрівнювалася у правах та отримувала право на землеволодіння по всій території Речі Посполитої. Ліквідовувалися митні кордони. Литва зберігала певну самостійність: право й суд, адміністрацію, військо, скарб. Гарантуювалося збереження «руської мови» в публічній та діловій сферах.

РІЧ ПОСПОЛИТА

- Річ Посполита була однією з найбільших європейських держав останньої третини 16–18 ст.: на території 815 тис. км² мешкало близько 8 млн осіб різних етносів і віровизнань.

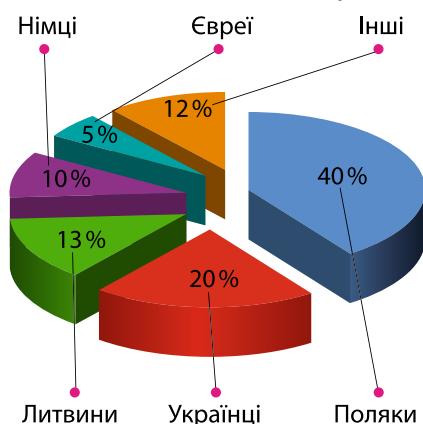

- Зробіть висновок про соціальну структуру населення Речі Посполитої та про національний склад (за діаграмами).
- Скориставшись діаграмою, визначте релігійну (конфесійну) належність населення Речі Посполитої.

Соціальна структура Речі Посполитої після Люблінської унії

Національний склад населення Речі Посполитої після Люблінської унії

На українських землях кількість шляхти в середині 16 ст. не перевищувала 5 % усього населення. У середині 17 ст. на території Волині та Центральної України чисельність шляхти становила 38,5–40 тис. осіб, або 2,3–2,5 % загальної чисельності населення регіону.

Скориставшись схемою, 1) поміркуйте, чи всі верстви населення брали участь в управлінні державою; 2) аргументуйте чи спростуйте твердження, що Річ Посполита була шляхетською республікою; 3) наведіть докази: а) що влада короля була обмеженою; б) що попри певні обмеження влада короля фактично не була слабкою.

КОРОЛЬ

(від цього імені видавалися
всі сеймові ухвали)

- обирається пожиттєво
- роздавав у пожиттєве володіння державні (королівські) маєтки
- призначав (пожиттєво) на всі вищі світські посади та місцеві уряди
- скликав сейми, під час їх роботи був головою сенату

СЕНАТ верхня палата сейму

Належали

- гнезненський архієпископ (примас – глава римо-католицької церкви Польщі) та львівський архієпископ;
- всі єпископи;
- вищі урядовці: коронний і великоіноземський канцлери, підканцлери, велиki та надвірні маршалки, підскарбій;
- воєводи й каштеляни, деякі старости.

Кількість сенаторів становила 140 осіб.

ВАЛЬНИЙ (загальний) СЕЙМ дворпалатний вищий законодавчий

орган держави

без згоди сейму король не міг

- ухвалювати закони
- запроваджувати податки й мита
- брати шлюб
- скликати шляхетське ополчення

Ухвали сейму мали силу на всій території Речі Посполитої.

Будь-який депутат міг скасувати постанову сейму, ухвалену навіть більшістю голосів (право «вето»).

ПОСОЛЬСЬКА ІЗБА нижня палата сейму

(ухвалювала закони, які набували чинності лише за умови згоди сенаторів і короля).

Складалася з послів, які обиралися на шляхетських сейміках усіх воєводств і земель.

Кількість послів становила 170 осіб, згодом – 190.

Місцеві шляхетські сеймики

зібрання шляхти окремих воєводств, земель і повітів, які були нижчою ланкою парламентсько-представницької системи та водночас органами місцевого самоврядування.

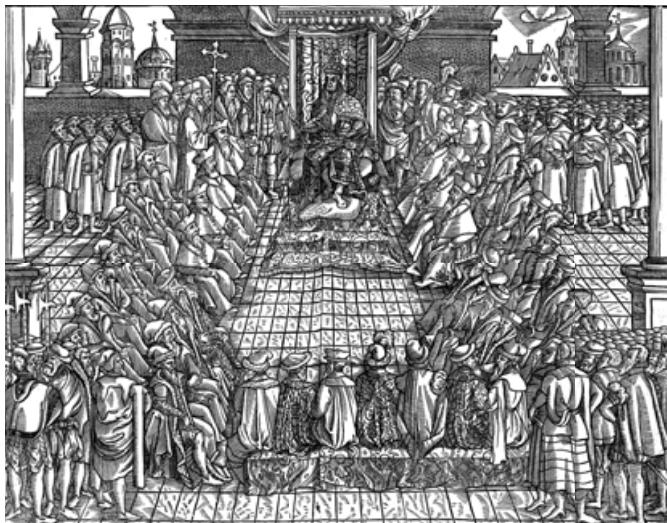

4. Які зміни відбулися в українських землях після Люблінської унії?

Унаслідок Люблінського унійного сейму більшість українських земель було об'єднано в складі Польщі. (Згадайте, у складі яких держав у цей час перебували Закарпаття, Північна Буковина та Чернігово-Сіверщина).

У Польщі на українських землях стало шість воєводств: Руське (із центром у Львові), Белзьке (Белз), Подільське (Кам'янець), Волинське (Луцьк), Брацлавське (Брацлав), Київське (Київ). Їх очолювали призначенні урядом воєводи. Вони керували шляхетським ополченням, головували на місцевих сеймах і наглядали за діяльністю шляхетських земських судів. Зверніть увагу, що у складі Польщі буде створено ще одне українське воєводство – Чернігівське (сталося це у 1635 р.).

Засідання сенату часів
Сигізмунда II Августа.
Гравюра 70-х рр.
16 ст.

Воєводства поділялися на *повіти*. Винятком було Руське воєводство, яке поділялося на *землі*, а ті у свою чергу – на повіти.

Скасування міждержавного кордону сприяло активному переселенському рухові. На Волинь і Київщину рушила галицька шляхта, яку вабила служба при княжих дворах. Простолюд переселявся на незаселені терени Брацлавщини та Київщини, що сприяло їх господарському освоєнню. Невпинно зростала кількість міст. Протягом останньої чверті 16 – першої половини 17 ст. у Київському воєводстві з'явилося близько 200 міст і містечок, у Брацлавському – близько 100. За перше поунійне десятиліття на Волині виникло близько 50 містечок, а до середини 17 ст. ця кількість зросла до 180. Багато міст мали магдебурзьке право, що сприяло пожвавленню ремесла й торгівлі. Закладення нових міст на південно-східному прикордонні супроводжувалося будівництвом оборонних замків, які відігравали важливу роль у захисті від нападів з Криму.

Чисельність населення на південно-східних територіях протягом останньої чверті 16 – першої половини 17 ст. зросла у 20–30 разів. На колишніх напівпорожніх прикордонних землях Київщини та Брацлавщини мешкало близько мільйона людей.

1. Владича вежа Верхнього замку в Луцьку – центрі Волинського воєводства.
2. Фортеця в Кам'янці – центрі Подільського воєводства.

Через Польщу в Україну проникали ідеї Відродження, Реформації та Контрреформації, набувала поширення західноєвропейська система освіти. Не маючи власної вищої школи, українці навчалися в європейських університетах, прилучаючись до наукових і мистецьких традицій. Хвиля західноєвропейських культурних впливів не поглинула споконвічних традицій. Нове й старе в українській культурі мирно співіснувало, нашаровуючись одне на одне. Саме тому культурне життя в Україні другої половини 16 – першої половини 17 ст. визначають як національно-культурне відродження.

Водночас Люблінська унія сприяла розширенню польського землеволодіння, що супроводжувалося пришвидшенням закріпачення селян, ускладненням соціальних стосунків, загостренням релігійної ситуації через поширення католицизму. Один з найістотніших негативних наслідків – ополячення української шляхти.

Як ви думаете, чи можна вважати Люблінську унію закономірним фіналом тривалого історичного процесу, чи ця подія – швидше випадковий збіг обставин, з яких вдало скористалися політичні еліти? Доберіть 3–5 аргументів на користь своєї думки, поділіться міркуваннями із класом.

Перевірте себе

1. З якого документа наведено уривок? • Про які зміни в управлінні державою йдеться?

«Польське королівство і Велике князівство Литовське становлять неподільне тіло, однозібрання, один народ... Головний сейм завжди повинен бути один, а не окремі; крім того, повинен бути один ніколи не роздільний сенат для всіх справ і потреб тих народів і ніколи вже не повинен він бути іншим, тобто не повинен складатися лише з сенаторів того чи того народу».

2. Установіть хронологічну послідовність подій: • Люблінська унія; об'єднання Польського королівства та Великого князівства Литовського в Річ Посполиту; • початок Лівонської війни; • Кревська унія.

3. Які з перелічених воєводств були сформовані на українських землях у складі Польського королівства після Люблінської унії: • Белзьке; • Брацлавське; • Волинське; • Київське; • Подільське; • Руське?

4. Виберіть слова та словосполучення, які доречні в розповіді про початок доби польського володарювання на українських землях: • католицизм; • монгольська навала; • валінний сейм; • Грюнвальдська битва; • Мукачівський замок; • шляхетська республіка; • султан Сулайман I; • король Сигізмунд II Август. Свій вибір поясніть.

5. Дайте відповіді на запитання: • Що змушувало схилятися до унії з Польщею Велике князівство Литовське? • Як ставилися до унії українські князі-магнати? • Які обставини спонукали українську знать переходити до тaborу прихильників об'єднання Литовського князівства й Польського королівства?

§ 4. ВИНИКНЕННЯ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ. ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

1556 р. – заснування українським православним князем Дмитром Вишневецьким на о. Мала Хортиця першої Запорізької Січі.

§ 4. Виникнення Запорізької Січі. Військово-політична організація українського козацтва

Прочитайте фрагмент джерела й дайте відповіді на запитання. 1) На яких особливостях буденого життя козаків наголошують автори? 2) Які міркування про участі козаків в охороні кордонів висловлюють? 3) У чому, зі слів Бельських, полягало значення козацького форпосту¹ на Дніпрі?

Польські історики та письменники 16 ст. батько й син Мартин та Йоахим Бельські на сторінках «Хроніки польської Мартина Бельського, наново сином його виданої» (1597), подають свідчення про життя українських козаків: «... Ці люди постійно ловлять рибу на Низу (на Дніпрі і його притоках), там же сушать її на сонці без солі. Пробуєши тут літо, вони розходяться на зиму по сусідніх містах – таких, як Київ, Черкаси та інші, залишаючи на острові, в безпечному місці на Дніпрі, човни і кілька сотень людей на коші, як вони говорять, при стрільбі, бо мають при собі гармати, захоплені в турецьких фортецях і у татар. Ще зовсім недавно їх було мало, але нині їх там збирається вже до кількох тисяч. А надто багато їх стало останнім часом, і вони раз по раз завдають великої шкоди туркам і татарам; уже кілька разів спустошували Очаківську, Тягинську, Білгородську (Аккерман) та інші фортеці...

Вони могли б собі бути, але за умови, щоб корилися урядові й одержували від нього платню і нехай би собі там постійно жили на Дніпрових островах, які так добре укріплені, що коли на якомусь із них засяде кілька або кільканадцять сот душ, то навіть велике військо нічого не може їм заподіяти.

Серед інших є там між порогами один острів (Хортци), тягнеться він на кілька миль завдовжки, і коли татари прочують, що на ньому є козаки, вони не дуже охоче переправляються через Дніпро, особливо через Кременецький і Кусманський броди. Недалеко від цього острова на Дніпрі є й інший острів, якого вони називають Хортичка (Мала Хортци). На ньому донедавна жив Вишневецький, який стояв татарам на великий заваді, і через нього вони не наважувались так часто на нас нападати».

1. Як виникали та що собою являли перші січі?

Постійна загроза нападу татар змушувала козаків будувати укріплення з дерев – засіки. Саме із засіками дослідники пов’язують походження слова *січ* (згромадження січеного дерева). Можливо, що розрізнені невеликі січі існували в багатьох місцях. І лише згодом за порогами утворилася *Запорізька Січ* – головна військова база козаків, своєрідна столиця запорізьких земель.

Січ – фортеця. Про вигляд найдавніших січей відомо небагато, проте їхніх свідчень достатньо, аби переконатися в інженерній майстерності запорожців. Великого значення надавали козаки місцю розташування Січі. Найчастіше то був річковий острів. Ворогам було важко знайти Січ у плавнях – очеретяних хащах, густо помережаних численними протоками, а ще важче – дістатися до неї.

Січ являла собою фортецю. Природні укріплення підсилювалися 10–13-метровим валом і ровом. Вал зміцнювався частоколом з баштами, де містилися бійниці. Усередині фортеці був майдан із православною церквою. Навколо церкви стояли великі довгі будинки – *курені*, де жили січовики, а також оселі старшини, канцелярія. Трохи далі – склади, арсенали, ремісничі майстерні, торгові лавки.

На Січі постійно стояла *військова залога* (2–3 тис.), а основна маса козаків жила поза її межами в зимівниках. Чисельність козаків на Січі

¹ Форпост – передня варта, передній пост охоронних частин; укріплений пункт на кордоні.

коливалася залежно від пори року (взимку – менше, улітку – більше), перебігу воєнних дій тощо. За відповідним сигналом козацтво збиралося на Січі, щоб узяти участь у поході чи у вирішенні важливих справ.

Запорізькі Січі

60-ті роки 16 ст. – 1593 р. 1593–1638 pp. 1639–1652 pp. 1652–1709 pp. 1709–1711 pp., 1730–1734 pp. 1711–1728 pp. 1734–1775 pp.

Томаківська Січ	Базавлуцька Січ	Микитинська Січ	Чортомлицька Січ	Кам'янська Січ	Олеشكівська Січ	Підпільненська (Нова) Січ

Проводи на Січ.
Картина
О. Сластиона.

Життя та побут козаків-січовиків. Поєднання в особі козака вмілого хлібороба й воїна-захисника зумовлено способом життя, побутом, звичаями й традиціями. Козаком міг стати будь-хто, але за неодмінної умови – визнання православ'я чи добровільного навернення до нього. Коли прибулий на Січ правильно хрестився на доказ того, шлях до козацької громади був відкритий.

З моменту прийняття до козацького товариства кожен мусив дотримуватися усталених звичаїв і традицій. Серед них найперший – *закон козацького побратимства*. Козацька взаємоповага й щирість підтверджуються звертаннями, що були традиційними: пане-братьє, пани-товариши тощо. Найтяжчою була кара за злочини, заподіяні членам товариства.

Роздивітесь малюнок. Що являла собою Запорізька Січ – козацька фортеця? Які споруди були розташовані на Січі? Чи була на Січі церква? Як ви вважаєте, чому?

Запорізька Січ.
Макет-реконструкція.

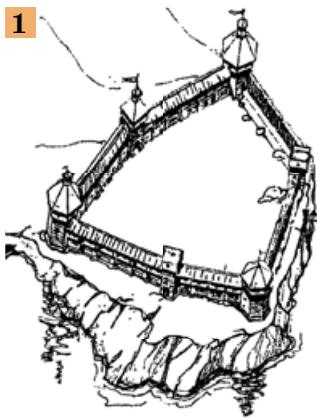

Історико-культурний заповідник «Запорізька Січ» на о. Хортиця (м. Запоріжжя).

2. Яку Запорізьку Січ вважають першою? Чим уславив своє ім'я князь Дмитро Вишневецький?

Хортицька Січ. Першою відомою Січчю традиційно вважається фортеця, зведена 1556 р. на о. **Мала Хортиця** українським православним князем **Дмитром Вишневецьким**. Восени 1557 р. фортецю було зруйновано військом кримського хана. Проте козаки збудували нову в іншому місці. Власне, зміна місця розташування Січі є особливістю козацької столиці й пояснюється її військовим призначенням.

1. Замок Вишневецького на о. Мала Хортиця. Сучасна реконструкція.

2. Дмитро Вишневецький.

- Уявний портрет. Створено в 30–40-х рр. 18 ст. для галереї князів Вишневецьких у родинному палаці (нині селище Вишневе на Тернопільщині). Справа внизу є напис «Дмитро Корибут князь Вишневецький, правитель островів Запорозьких. Обраний господарем волоським, посаджений турками на гак і, з нього трьох башів убивши, вмер іншими розстріляний року 1563».

Особистість

Дмитро Вишневецький походив з давнього українського князівського роду. Замолоду покинув батьківський дім задля лицарської слави. Рано виявив неабиякий хист полководця: уже 1550 р. король Сигізмунд II Август призначив його старостою черкаським і канівським. Потім він отримав посаду прикордонного стражника на Хортиці. Там, на Малій Хортиці, за його ініціативою запорожці збудували фортецю, яка стала військовою базою козацтва на пониззі Дніпра. Протягом 1556 р. організовував численні походи запорожців до володінь кримського хана і на турецькі фортеці. Згодом був запрошений до Москви і як московський воєвода здійснював походи на татар. Останній похід Д. Вишневецького розпочався влітку 1563 р. Із загонами козаків князь рушив до Молдавії. Там потрапив у полон і невдовзі був переданий туркам.

Народна пам'ять береже про князя-звитяжця численні легенди, перекази, пісні, у яких він оспівується під іменем Байди.

Ранок спліве білим сонцем, шмагав різким вітром. «Певно, на морі буря», – подумалось кобзареві. Так заєди буває, коли раптом серед літньої ночі розгуляється гроза. Певно, ѹ того дня, багато літ назад, море було розбурханим і непривітним. Адже зранку по змітім дощем небі побігли холодні хмари, ѹ не знати чого на душі стало якось незатишно – того дня їх схопили. Кобзар поринув у спогади:

Ой крикнув цар на свої гайдуки:
 «Візьміть Байду добре в руки,
 Візьміть Байду і з'яжіте,
 За гак ребром зачепіте!».
 Ой висить Байда та ѹ не день, не два,
 Не одну нічку ѹ не годиночку;

Ой висить Байда та ѹ гадає,
 Та на свого джуру поглядає:
 «Ой, джуро ж мій молодесенький,
 Подай мені лучок та ѹ тугесенький,
 Подай мені тугий лучок
 І стрілочок цілий пучок!».

Насправді джур – хто б міг упізнати його в цьому зігнутому недолею й роками кобзареві! – не був поряд із князем: карався на галері, а про смерть Вишневецького почув від побратимів. Та вірити в неї не міг – так і народилася «Пісня про Байду», яку й співає щоразу, коли літній ранок шмагає, мов батогом, холодним вітром.

Про обставини смерті Вишневецького залишилися свідчення і в чужих землях: «Його... скинули з вежі на гаки, вмуровані в стіни біля морської затоки дорогою з Константинополя до Галати. Зачепившись ребром за гак, жив у такому стані три дні, поки турки не вбили його з лука за те, що ганив їхню віру». За легендою, султан Сулейман I, вражений винятковою мужністю, запропонував українському князеві свою милість, якщо той зрееться християнської віри й перейде в мусульманство. Але Вишневецький ладен був краще загинути, ніж зрадити свою віру.

- Які риси середньовічного лицаря були, за свідченням джерел, властиві українському князеві Д. Вишневецькому?
- Яким постає він у фольклорі?
- Поміркуйте, чому українських козаків називають лицарями.

3. У чому особливості військово-політичної організації українського козацтва?

Протягом 16 ст. Січ набувала ознак адміністративно-політичного центру, фактично столиці запорізьких земель, заселених козаками. Назва «Запорізька Січ» починає вживатися щодо величезних територій Степової України, де формувався особливий козацький військово-адміністративний устрій і діяли козацькі порядки. Отож Запорізькою Січчю аж до 18 ст. називали місто-фортецею – столицею козацької держави і саму козацьку державу.

Територія Запорожжя називалася Землі Війська Запорізького, або Вольності Війська Запорізького низового. Відомо вісім запорізьких січей. Перша розташовувалася, як ви довідалися, на о. Мала Хортиця (нині – на території м. Запоріжжя). П'ять інших (основні січі) – на території сучасного м. Нікополя та Нікопольського району Дніпропетровської області, дві – у Херсонській області.

Козацька рада на Січі.
 З малюнка 17 ст.

Кожен козак-запорожець приписувався до куреня – військової та господарської одиниці на Січі. Куренів було 38. Кожен із них мав здебільшого таку саму назву, що й найменування місцевості, з якої походили козаки, об'єднані в ньому. Назви куренів – яскраве свідчення того, що Січ приймала вихідців з

усієї України. Були там Полтавський, Уманський, Корсунський, Канівський та інші курені.

Уся повнота влади в Запорізькій Січі належала **Січовій (Військовій) раді**, причому право голосу мав кожен запорожець. Саме тому Запорізьку Січ називають республікою. Ради відбувалися двічі-тричі на рік: на початку січня, другого або третього дня після Великодня, 1 жовтня (на свято Покрови). На раді запорожці сходилися заздалегідь, поспішаючи до Січі з усіх козацьких земель.

Рада керувала всіма важливими справами Січі. Вона провадила внутрішню та зовнішню політику, укладала мир чи оголошувала війну, приймала й надсилала посольства, чинила суд. На раді обирали козацький уряд – **Кіш**.

Українські землі в останній чверті 16 ст.

Роздивіться карту. 1) До яких річок на заході та сході простягалися терени Земель Війська Запорізького низового на початку 17 ст.? • 2) Якої річки на Лівобережжі та верхів'я яких річок на Правобережжі сягали межі запорізьких володінь? • 3) Які із Січей-столиць існували протягом другої половини 16 – першої половини 17 ст.? Де їх було розташовано? • 4) Як називався перший за течією поріг Дніпра?

Кіш – місцезнаходження (ставка) кошового отамана; згодом назва закріпилася за козацькою столицею – Запорізькою Січчю, де розташовувалася постійна резиденція гетьмана (кошового отамана). Кошем називали також центральний орган управління Запорізької Січі, що відав адміністративними, військовими, фінансовими, судовими та іншими справами. На чолі стояв **кошовий отаман**.

4. Хто здійснював владу в Запорізькій Січі?

Козацька старшина. Військове та адміністративне керівництво Запорізької Січі називалося козацькою військовою старшиною. До неї належали кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, військовий писар і курінні отамани.

Кошовому отаману, або **гетьманові**, належала вища військово-адміністративна та судова влада на Січі. Під час воєнних походів влада кошового була необмеженою, проте в мирний час він не міг ухвалювати важливих рішень без згоди Військової ради. Кошовий відкривав Військову раду, головував на раді військової старшини, здійснював дипломатичні відносини з іншими державами, розподіляв воєнну здобич, прибутки від мита, узаконював поділ пасовищ, земель та угідь для полювання й рибальства. Крім того, затверджував судові вироки та обраних або призначених на посади козаків.

Безпосередніми помічниками гетьмана були військовий писар, військовий суддя, військовий осавул та інші старшини. Військовий суддя чинив суд, був охоронцем норм закону і права. Військовий писар очолював січову канцелярію, вів усю документацію та дипломатичне листування. Помічником гетьмана у військових та адміністративних справах був осавул.

На Січі разом з титулом **кошовий отаман** вживалося поняття **гетьман**, воно прийшло в українську мову з польської, куди потрапило з німецької, та означало – головний.

У Польщі були **коронний гетьман** – головнокомандувач війська та **польний коронний гетьман** – його заступник. Два гетьмани були також у Литві. Від середини 17 ст. титул гетьмана закріпився за правителем основної частини визволених від поляків земель України – Гетьманщини, а для Січі лишився титул кошового отамана.

Козацькі клейноди. Українське козацтво мало свої символи-відзнаки, або клейноди (від нім. – *коштовність*). Серед них – корогва, бунчук, булава та печатка з гербом. Згодом долучили – пірначі, литаври, значки, палиці тощо.

Найбільшою святынею козацтва вважалася **корогва** – прапор. Їх шили з найдорожчих тканин та оздоблювали вишивкою і гаптуванням.

Курінні отамани носили **жезли-пірначі**.

Найважливішу ознаку влади кошового отамана становила **булава** – палиця з горіхового дерева завдовжки 50–70 см зі срібною чи визолоченою кулею на кінці.

Важливим атрибутом влади був **бунчук** – держак завдовжки 2–2,5 м, верхівку якого прикрашала кулька – маковиця, від якої донизу звисали пасма кінського волосся й червоні мотузки.

Військовою **печаткою** утверджувалися всі офіційні документи Війська Запорізького.

Відзнакою довбиша є **літаври**. Без ударів довбиша в літаври не можна було скликати Січову раду.

- Чим відрізнявся цей порядок обрання козацького керманича від існуючого на той час у Європі?

Гійом Левассер де Боплан так розповідав про обрання козацького керманича: «Ось як вони вибирають свого старшого: коли зберуться всі старі полковники й старі козаки, що користуються серед них пошаною, кожен з них віддає свій голос за того, кого вважає за найздібнішого, і той визначається більшістю голосів... Якщо обраний козак приймає на себе обов'язки старшого, то дякує зібранню за виявлену честь, хоча (додає, що) недостойний і для такої посади нездатний, далі ж, однак, урочисто запевняє, що до кладе зусиль і старання, аби гідно послужити як всім взагалі, так і кожному зокрема, і що завжди готовий покласти своє життя за своїх братів (так вони називають між собою один одного). На ці його слова кожен плеще в долоні, вигукуючи: "Слава! Слава!". Потім усі один за одним відповідно до свого рангу йдуть вклонитися йому, а старший подає їм руку, що у них служить за форму вітання... Вони йому дуже підкоряються. Цей старший їхньою мовою називається гетьманом, його влада необмежена аж до права стинати голови і садити на палю тих, хто провинився. Гетьмани дуже суворі, однак нічого не починають без військової наради, яку називають Радою».

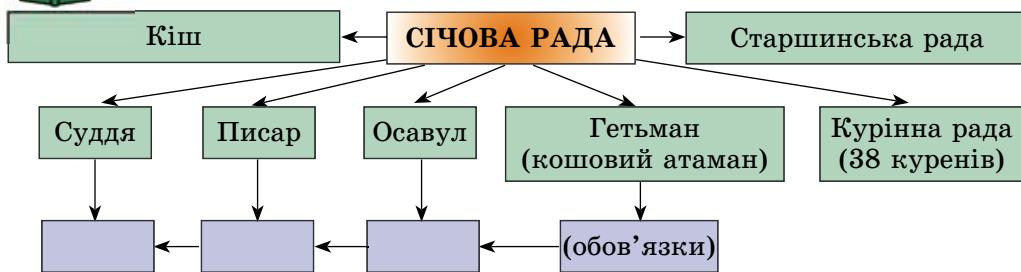

- 1. Що, на вашу думку, зображене на картинах-діорамах М.В. Овчініка з Музею історії запорізького козацтва (м. Запоріжжя)? • 2. З якими словами, на вашу думку, кошовий отаман звертався до козацького товариства? Про що він міг говорити?

- 1. Скориставшись схемою, поясніть, як відбувалось управління Запорізькою Січчю.
- 2. Зазначте обов'язки посадовців з кола козацької старшини.

Перевірте себе

1. Установіть хронологічну послідовність подій:
 - заснування князем Д. Вишневецьким на о. Мала Хортиця Січі-фортеці;
 - Люблінська унія. Утворення Речі Посполитої;
 - перша документальна згадка про українських козаків у писемних джерелах.
2. Яких меж сягали території Вольностей Війська Запорізького низового? • Які Січі-столиці існували у другій половині 16 – першій половині 17 ст.?
3. Дайте визначення поняттям:
 - Запорізька Січ;
 - Кіш;
 - козацька старшина;
 - кошовий отаман;
 - гетьман;
 - Січова рада;
 - козацькі клейноди;
 - курінь.
4. Установіть подібність та відмінність у поняттях:
 - корогва;
 - булава;
 - бунчук;
 - печатка;
 - літаври.
5. Дайте відповіді на запитання:
 - Що вам відомо про життя на Запорізькій Січі?
 - Чим вирізнялося життя та побут козаків-січовиків від решти козаків-запорожців?
 - За що сучасники шанували українського князя Д. Вишневецького?
6. Роздивіться фрагмент карти та пояснювальний напис на ній.
 - Визначте, коли могла бути виготовлена ця карта.
 - Про які події та історичні постаті ідеться?

«Хортиця – місцевість на Борисфені. Тут Дмитро Вишневецький, стародавній преславний герой, уславлений своїми весіннimi звіттями, поставив колись фортецю. Середину цього місця оточив кам'яним муром та огорожею з дубів, що піднеслися, зміцнені природою та Богом. Унаслідок цього він міг протидіяти наступові кримського хана та сил усього його війська доти, доки Вишневецький через три阀alу облогу був позбавлений провіантту й змушеній був істи коней. Після цього, нарешті, подолавши пороги, з усім своїм неушкодженим військом, човнами повернувся до Черкас».

§ 5. СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦТВА. КОЗАЦЬКІ ПОВСТАННЯ КІНЦЯ 16 ст.

- 1577 р.** – молдавський похід Івана Підкови.
- 1590 р.** – прийняття сейном Речі Посполитої ухвали «Порядок щодо козаків та України».
- 1591–1593 pp.** – козацьке повстання під проводом Криштофа Косинського.
- 1593 р.** – зруйнування Томаківської Січі та спорудження Базавлуцької.
- 1595–1596 pp.** – козацьке повстання під проводом Матвія Шаули та Северина Наливайка.

Прочитайте фрагмент джерела й дайте відповіді на запитання. 1. Які повноваження у відносинах із запорожцями сеймова ухвала надала коронному гетьманові? 2. Навіщо польській владі потрібно було вдаєатися до подібних заходів?

Сеймові ухвали 1590 р. передбачали з-поміж іншого й таке: «Відносно тих людей, які перебувають на Низу в Запоріжжі: нехай коронний гетьман, зібраавши сам особисто або через уповноважених відомості про військо в тих місцях і на тому пограниччі, так впорядкує територію, на якій мешкають ці люди, щоб вони (ті самі або якісь інші, туди приведені) підлягали владі призначеної їм начальника – осілого шляхтича, а також ротмістрів чи сотників з числа шляхти... Усі згадані начальники, старшина і сотники, і, нарешті, кожний рядовий, повинні скласти присягу нам і Речі Посполитій, обіцяючи, зокрема, що вони: ніколи поза волею гетьмана та його уповноважених не переходитимуть кордонів Корони ні водою, ні сушею з метою грабунку і війни із сусідніми державами... не прийматимуть нікого до свого товариства поза волею старшин, а старшина – без дозволу гетьмана. А якщо б якомусь козакові, що перебуває в послушестві нашого старшого, за порогами будучи виникне потреба повернутися до волості, міста чи маєтностей наших шляхетських, тоді він має отримати від старшого листа, в якому повинна бути відмітка адреси поїздки і час повернення».

1. Завдяки чому зростала роль козацтва в житті України?

Наприкінці 16 ст. козацтво збільшувалося кількісно, розширявало терени свого впливу, домагалося визнання з боку польської влади. Зазнало воно й внутрішньостанового розшарування – з'явилася козацька верхівка, заможний прошарок. Багатшав військовий досвід козаків, удосконалювалася їхня організаційна структура. Цьому сприяла постійна участь у воєнних діях, зокрема у складі європейських армій. Наприклад, українські козаки брали участь разом з польськими військами в Лівонській війні проти Московії, ходили походами до Молдавії. Так, унаслідок походу 1577 р. запорожець *Іван Підкова* захопив престол у Яссах та став молдавським господарем. Такий перебіг подій занепокоїв уряд Речі Посполитої. Ні польський король Стефан Баторій, ні уряд Туреччини не підтримали І. Підкову в його боротьбі проти інших претендентів на молдавський престол. Тому, незважаючи на перемогу, він залишив Молдавію та вирушив до України. Незабаром польські можновладці скопили та стратили його.

Роздивіться ілюстрації, прочитайте текстівки до них. • Поміркуйте, чому на Січі великого значення надавали військовій підготовці козаків. • Яку зброю використовували козаки? • Чому саме така зброя могла прислужитися їм під час захисту та нападу? • Чому свої бойові човни козаки назвали чайками? • Чим вони відрізнялися від турецьких галер?

1

1. Гармата 16–17 ст., піднята 1872 р. із затонулої біля о. Хортиця.

2

2. Козацька шабля іранського типу.

Запорожці віддавали перевагу **легким гарматам**, які давали змогу вільно маневрувати під час бою. Гармата була незамінною за навального козацького наступу.

Поміж зброї особливою шаною в козаків користувалися **рушиця, спис і шабля**. Венеціанський посол Альберто Віміна, який побував в Україні 1650 р., записав: «Мені доводилося бачити, як козаки кулею гасили свічку, відсікаючи нагар так, наче це зроблено за допомогою щипців».

*Рушниця
та пістоль.*

Військова майстерність козаків повною мірою виявлялася й у морських походах. На Січі взагалі вважалося, що справжнім козаком є той, хто випробував себе в морському бою. Козацький флот складався з легких, надзвичайно маневрених човнів – **чайок**. Вони рухалися за допомогою або весел, або вітрил, що давало змогу якнайкраще використовувати погодні умови. Перевагою чайок було й те, що вони могли пристати до будь-якого берега, на відміну від громізких і неповоротких турецьких галер.

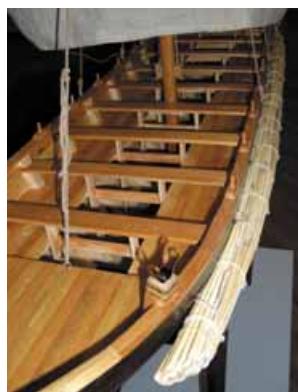
Козацький сигналний маяк.

- Козацький сигналний маяк – фігура, що мала вигляд піраміди з просмолених бочок (складова системи димової сигналізації). Вона була обов'язковою на кожному сторожовому посту. У разі небезпеки фігури підпалювали, і в небо здіймалася чорна смоляна кіптява, сповіщаючи про наближення нападників.

*Козацькі чайки атакують турецькі галери.
Художня реконструкція.*

*Реконструкція козацької
чайки. Полтавський
краєзнавчий музей.*

2. Навіщо було створено реєстрове козацьке військо? Які воно мало права?

Військова майстерність козаків набула розголосу у світі. Джерела подають чимало фактів, коли європейські володарі залучали козацтво для допомоги у війнах. Військову потугу козацтва прагнув використати і польський уряд, залучивши козаків на державну службу для захисту південно-східних кордонів. У 1572 р. польський король Сигізмунд II Август видав універсал, за яким на службу було взято 300 козаків. Велися переговори про надання цим козакам-найманцям «прав і вольностей», та згоди досягти не вдалося.

Залучення запорожців на державну службу передбачало встановлення над ними контролю, який мав би обмежити вплив козацтва на українське суспільство та уникнути загострення відносин Польщі з Туреччиною та Кримським ханством.

Плани польського уряду щодо козацтва почали втілюватися в життя за часів короля Стефана Баторія. Не останню роль у цьому зіграв молдавський похід козаків на чолі з І. Підковою. Аби не допустити антипольських повстань, король 1578 р. здійснив так звану *козацьку реформу*. 500 козаків, найнятих на службу, було внесено до спеціального списку – реєстру. Саме тому їх почали називати *реєстровцями*. Реєстровим козакам було передано у володіння м. Трахтемирів поблизу Канева, а також Зарубський монастир. У ньому розмістили арсенал та шпиталь для поранених і літніх козаків. Реєстровці одержали кілька гармат, корогву (прапор), літаври, печатку з гербом. Уряд Речі Посполитої надав реєстровцям право на незалежність від місцевої адміністрації, звільнив їх від державних податків і повинностей, окрім військової. Вони підпорядковувалися своїй старшині, мали окремий суд, право на земельні володіння та дозвіл на промисли й торгівлю, а також одержували платню грішми.

Важливо, що надання реєстровим козакам певних прав і привілеїв означало визнання польською владою українського козацтва як стану.

3. Чим було спричинене та як завершилося козацьке повстання на чолі з Криштофом Косинським?

Причини повстань 90-х років 16 ст. Постійні обмеження реєстру обурювали тих козаків, які опинялися поза ним. Несвоєчасне надання платній порушення майнових прав реєстровців спричинили невдоволення останніх, а утиски нереєстровців – протести запорожців. Так, до загострення відносин між урядом Речі Посполитої та Запоріжжям призвела ухвала польського сейму 1590 р., за якою король отримував право роздавати шляхті й магнатам «українські пустки» за Білою Церквою, зокрема й землі, якими здавна користувалися козаки. Внутрішньополітична напруженість в Україні була зумовлена й поширенням фільваркової системи господарювання. Узаконення Литовським статутом 1588 р. кріposного права на території Брацлавського і Київського воєводств зумовило посилення виступів селян і міщан, масові втечі населення на Запоріжжя.

Отже, наприкінці 16 ст. українське козацтво усвідомило свою окремішність від інших станів і розпочало активну боротьбу за власні права.

Повстання Криштофа Косинського. Приводом до збройного виступу К. Косинського стала його суперечка за землю з В.-К. Острозьким та його сином, білоцерківським старостою Янушем. До активних наступальних дій загони К. Косинського вдалися *на початку осені 1591 р.* Першим містом, яке зайняли козаки, був Пиків. Незабаром козаки захопили Біло-городку, Чуднів, Білу Церкву, Переяслав. Коли до Білої Церкви підійшов 5-тисячний загін на чолі з Косинським, білоцерківці присягнули йому як гетьманові. Тоді ж склали присягу мешканці Канева, Черкас, Богуслава, Корсуня й Переяслава. Територія козацької вільності швидко розширилася до прикордонних волинських міст – Костянтинова та Острополя. Київщина та Брацлавщина опинилися в руках повстанців.

Прагнучи придушити повстання, польський уряд скерував у бунтівні райони свої загони. Проте воєнних дій проти повстанців вони так і не розпочали. Можновладці вдалися до переговорів. Наприкінці січня 1593 р. шляхетське військо, очолене В.-К. Острозьким, прибуло до містечка **П'ятки на Житомирщині**, де стояв тaborом Косинський. В окремих дрібних сутичках перемагали козаки, проте у вирішальній битві Косинський зазнав поразки. Морози, нестача харчів і зброї змусили козацьке військо відступити за мури міста. За таких обставин Косинський погодився на переговори. Вони тривали тиждень і завершилися укладенням угоди, за якою повстання припинялося, козаки зобов'язувалися визнати владу короля, а Криштофа Косинського зняти з гетьманства. Підкоряючись досягнутій угоді, козаки склали присягу й повернулися на Запорожжя.

Перебіг повстання свідчив як про військову потужність та організованість козацьких виступів, так і про великий вплив козацтва на тогочасне українське життя, особливо в Наддніпрянщині. Успішний похід повстанців спричинив масове покозачення селян і міщан. На захоплених територіях запроваджувався козацький лад – установлювалася нова влада за законами Запорізької Січі. Скликалися ради, на яких обиралися отамани й судді, розподілялися землі, скасовувалися повинності, відбувався вступ до війська. Повстання забагатило досвід місцевого населення у боротьбі за свої права, указало тисячам українських селян і міщан способи втілення в життя мрії про вільну працю й самоврядування. Поширення козацьких звичаїв «на волості» сприяло утвердженню у свідомості українців нового соціального ідеалу – козацтва.

Розгляньте карту на стор. 35. • 1) Яке місто повстанці захопили першим? • Які міста зайняли інші загони К. Косинського? • 2) Терени яких воєводств охопило повстання? • 3) Поблизу якого міста відбулася вирішальна битва козацьких загонів та карального війська, очоленого В.-К. Острозьким? Коли вона відбулася? • 4) Які території були охоплені повстанням 1595–1596 рр.? • Де відбулася вирішальна битва цього повстання?

4. Як розгорталося козацьке повстання під проводом М. Шаули та С. Наливайка?

Приводом до нового повстання стала заборона урядом Речі Посполитої козакам самостійно здійснювати походи на молдавську територію – таке рішення уряду козаки сприймали як обмеження своїх прав. **Навесні 1595 р.**

повстання охопило Брацлавщину, а згодом Волинь. На початку 1596 р. повстання, визначну роль у керівництві якого відіграв *Северин (Семерій) Наливайко*, поширилося на більшу частину України, а також на Білорусь. Наприкінці лютого 1596 р. польська армія на чолі з польним коронним гетьманом Станіславом Жолкевським розпочала бойові операції проти козаків. Загони С. Наливайка, М. Шаули, Г. Лободи об'єдналися під Білою Церквою, після чого відбулася битва біля урочища Гострий Камінь, поблизу Трипілля. Переможною вона не стала для жодної зі сторін.

В урочищі *Солониця* поблизу Лубен (тепер – Полтавської обл.) повстанці спорудили міцний табір. 25 травня 1596 р. почалася оборона тaborу. Становище повстанців ускладнювалося тим, що в таборі перебувала велика кількість поранених, жінок, дітей, які приєдналися до козаків, рятуючись від переслідувань з боку влади. Багато також було коней, худоби. Гостро відчувалася нестача води й харчів.

Облога тривала два тижні. Боєздатна частина тaborу мала змогу вийти з оточення, але відповідальність за тих, хто «до бою не годен», тримала козаків на місці. Частина козацької старшини на чолі з Лободою наполягала на припиненні опору. Таємні зносини останнього з поляками коштували йому життя. Та коли коронне військо вдалося до майже неперервного обстрілу з важких гармат, що тривав протягом двох днів, кількість слабкодухих побільшала. Змовники підступно схопили Наливайка, Шаулу та інших козацьких ватажків і передали їх ворогові. 8 червня оборона тaborу на Солониці закінчилася розправою над повстанцями.

П'ятирічне господарювання козаків «на волості» сприяло масовому по-козаченню селян і міщан, а отже, різкому зростанню кількості й посиленню козацтва. Воно перетворилося на велику суспільну силу, здатну боротися за свої права. Невдача козацьких повстань, спричинена здебільшого браком єдності поміж козаками, нечіткістю мети й невиробленістю конкретного плану воєнних дій, означала лише одне: потреба здобути відповідні станові права спонукатиме козаків на боротьбу до переможного кінця.

Козацький табір
на р. Солониці
1596 р.
Реконструкція.

- Про які деталі облоги тaborу розповідає хроніст? • Чи немає суперечностей між фрагментом джерела та малюнком тaborу на Солониці? • Що на вашу думку, дало змогу повстанцям два тижні боронити табір? • Що спричинило поразку повстанців? • Чи співчуває польський хроніст повстанцям? Свою думку доведіть рядками з тексту.

Польський хроніст Йоахим Бельський про облогу табору на Солониці: «Козаки отаборилися в чотири ряди возів і навколо облаштували рів і вал, аж возів видно не було; у брамах насипали високі горби, на яких мали гармати, а потім посеред табору збудували високі зруби й між ними землю насипали, щоб із них далі влучали гармати. Отже, нашим важко було заподіяти штурмом. Вони лише на них звідусіль нападали й звідусіль їм дошкуляли, так що ні худоби, ні коней не могли вони нікуди на випас випустити і через те помирали з голоду.

...Козаки, неминучу загибель свою бачачи, хотіли видати проводирів своїх – Шаулу, Шостака та Наливайка. Але Наливайко, помітивши це, почав із полком своїм чинити їм опір; потім майже на присмерку зчинився серед них великий гамір, аж у нашому обозі було чутти. Козаки, скопивши Наливайка в рові при спробі втекти, видали його й самі привели до гетьмана коронного; другого дня хотіли вони видати й інших, а також віддати гармати й хоругви, скласти зброю й принести присягу, аби їх від страти звільнити. Та не схотів гетьман їм обіцяти... Наші одразу кинулись на них, так що не змогли вони ні вишикуватися, ні взятися до зброй...».

Перевірте себе

- Про яку подію йдеться в універсалі польського короля Сигізмунда III від 16 січня 1593 р.?

«Дійшло до вух наших, що в українських воєводствах – Волинському, Київському, Брацлавському – чиняться нечувані шкоди, кривди й грабунки. Зовсім не зважають там ні на право посполите, ні на зверхність нашу».

- Установіть хронологічну послідовність подій: • зруйнування Томаківської Січі та спорудження Базавлук'кої; • заснування князем Д. Вишневецьким на о. Мала Хортиця Січі-фортеці; • козацьке повстання під проводом М. Шаули та С. Наливайка.
- Дайте визначення поняттям: • реєстрове козацтво; • низове козацтво; • козацький табір; • козацька чайка.
- На які території поширилися повстання К. Косинського, М. Шаули та С. Наливайка? • Де відбулися визначальні битви повстань?
- Які терміни доречні в розповіді про військову майстерність козацтва: • панщина; • легкі гармати; • фільтварки; • рушниця; • цехмайстри; • спис; • шабля; • магдебурзьке право; • табір; • чайка; • кріпацтво; • фігура?
- Дайте відповіді на запитання: • З якою метою було створено реєстрове козацтво? • Які воно мало права? • Якими були причини повстань кінця 16 ст.? У чому полягає їхнє історичне значення? • Доведіть, що наприкінці 16 ст. козацтво перетворилося на провідну суспільну силу.

§ 6. ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ ТА БРАТСЬКИЙ РУХ

1556–1561 pp. – створення Пересопницького євангелія.

1586 р. – затвердження статуту Львівського братства антіохійським патріархом Йоакимом.

1586 р. – заснування у Львові Успенського братства та братської школи.

1591 р. – видання друкарнею Львівського братства «Адельфотеса» – підручника церковнослов'янської та грецької мов.

Які можливості для навчання мали українці у 15 – першій половині 16 ст.? Як у документі пояснено мету створення Львівської братської школи? Навіщо братчикам була потрібна власна друкарня? Із чим було пов’язане створення мережі приватних шкіл?

У грамоті патріарха Йоакима від 15 січня 1585 р. йшлося: «Хочутъ... панове міщани львівські школу заснувати для навчання дітям християнським усіх станів, які би мали вчитися Письма Святого грецького й слов'янського, щоб не був їхній християнський рід неначе безсловесним через свою невченість. I також купити друкарню, потрібну для тієї школи».

1. Яким було становище православної церкви наприкінці 16 ст.?

Становище православної церкви з переходом українських земель під владу католицької Польщі було непростим. Щоб протидіяти польському католицизму, який через розгалужену мережу колегій і друкарень невпинно поширював вплив на нові східні землі, Українська православна церква мусила виробити власну систему освіти.

Але ні достатньої кількості книжок, ні відповідних навчальних закладів для вищого духовництва не було.

Становище православної церкви в українських землях ускладнювалося й зовнішніми обставинами. Захоплений турками **1453 р.** Константинополь втратив можливість істотного впливу на православну церкву в Україні. Натомість із кожним роком дедалі потужнішою ставала Московська митрополія, яка прагнула перебрати славу згаслого Константинополя. Визнання у **1589 р.** Московського патріархату, надання його главі титулу Патріарха Московського та всієї Русі занепокоїло українських церковних діячів.

Розуміючи всю складність ситуації, у якій опинилася рідна церква, частина представників вищого православного духовництва і шляхти дедалі більше схилялися до ідеї об'єднання з римо-католицькою церквою.

Приводом до загострення церковного протистояння в Україні стала календарна реформа, проведена з ініціативи папи **Григорія XIII**. **21 лютого 1582 р.** він оголосив про впровадження нового календаря – **григоріанського**, або календаря нового стилю, на відміну від старого, **юліанського**. Реформа мала на меті подолати відставання календарного часу від астрономічного, яке в 16 ст. становило 10 днів (у 17 ст. теж 10 днів, у 18 ст. – 11, у 19 ст. – 12, а у 20 ст. – 13). Однак новий календар не сприйняли у східному християнському світі, наводячи насамперед богословські аргументи. Православна церква в Україні досі дотримується юліанського календаря.

2. Які особливості мав реформаційний рух в Україні?

Церковне життя в українських землях зазнавало впливів загальноєвропейських ідей та рухів. Багато європейських країн було охоплено реформаційними ідеями. Не оминули вони й Речі Посполитої, у складі якої перебували українські землі. **Реформація** – суспільно-політичний рух 16–17 ст., спрямований проти католицької церкви. Реформаційний рух поклав початок новому напряму християнського вчення – **протестантизму**. Протестантська церква проголосувала свою незалежність від влади папи римського.

Кількість прихильників нового віровчення збільшувалася й у Речі Посполитій. Щоправда, були з-поміж них здебільшого шляхетські родини

Литви та Польщі. Що ж до українських земель, то тут нечисленні осередки протестантизму почали з'являтись у 30–40-х роках 16 ст. Нове віро-вчення привертало увагу передусім шляхти й магнатів. Вони вбачали в протестантських (особливо кальвіністських) вимогах: послаблення влади вищих церковних ієрархів, ліквідацію церковного землеволодіння, контроль мирян над духівництвом, віротерпімість і обмеження королівського всевладдя, близькість до ідеалів шляхетської вольниці. Перехід української шляхти до протестантизму не мав масового характеру. Українські шляхтичі, прагнучи розширення своєї влади, у більшості випадків обирали католицизм.

Не знайшла особливої підтримки протестантська церква й у середовищі міщен. В окремих містах, здебільшого магнатських, осередки протестантизму таки з'являлися, але тоді, коли городян спонукали до цього власники міста.

Що ж до селян, то для них протестантизм був чужим і незрозумілим. У кращому випадку українські селяни ставилися до нього як до «панської церкви», зберігаючи вірність батьківській, православній.

Отже, протестантизм в українських землях не знайшов підтримки ні в середовищі можновладців, ні серед простого народу, а вплив Реформації виявився в застосуванні реформаційних ідей для оновлення православної церкви.

Пересопницьке євангеліє (1556–1561).

- Книгу написано на пергаменті чорним чорнилом з уживанням червоної фарби, оздоблено вищуканими малюнками-мініатюрами. 482 аркуші рукопису оправлені в дубові дощечки, обтягнуті зеленим оксамитом.

Праця над його перекладом тривала від 1556 до 1561 р. Розпочато її було в с. Двірець, а закінчено в м. Пересопниці – це волинське містечко й дало назву книзі. Перекладачем Євангелія був архімандрит Пересопницького Пречистенського монастиря Григорій. Переписав переклад син протопопа із Сяноки Михайло Василевич. У післямові він повідомив, що Григорій працював над перекладом з великою любов'ю та постійно молився, просячи Бога допомогти йому завершити працю.

Найголовнішим здобутком Реформації в Україні був переклад Святого Письма живою мовою народу, а також її використання в богослужінні. Переклади Святого Письма староукраїнською літературною мовою стали з'являтися від середини 16 ст. Найвідомішим є *Пересопницьке евангеліє*.

3. Що таке братства? Як вони обстоювали православ'я?

Вплив реформаційних ідей на українське суспільство засвідчує й діяльність православних братств. *Братствами* називають національно-релігійні громадські об'єднання міщан при православних церквах. Найавторитетнішим було Львівське Успенське братство, яке почало формуватися на початку 80-х років 16 ст. У 1586 р. антіохійський патріарх Йоаким затвердив статут Львівського братства. Статут надав йому права зверхності над іншими братствами та контролю за духівництвом, у тому числі єпископами. Незабаром Львівське братство домоглося *ставропігії* – права підпорядковуватися не своїм єпископам, а безпосередньо патріархові. Відтоді братство стало називатися ставропігійним.

1. Видавничий знак
Львівського братства.
2. Фрагмент привілею
Львівському братству
антіохійського
патріарха Йоакима.

Братства займалися добroчинною діяльністю – допомагали братчикам, які опинилися у скруті, дбали про забезпечення храмів книжками, іконаами, свічками, влаштовували храмові свята тощо. Та поступово братства розгорнули широку культурно-освітню діяльність. З їхньої ініціативи створювалися бібліотеки, відкривалися друкарні та школи. Наприкінці 16 – у першій половині 17 ст. в Україні діяло близько 30 братських шкіл.

Діячі братського руху прагнули поліпшення становища церкви. Вони виступали проти зловживань вищого духівництва, шукали шляхів розв'язання проблеми невиконання священиками своїх обов'язків тощо.

Львівські братчики.
Тогочасний
аматорський малюнок.

1. Каплиця Трьох Святителів.
2. Успенська церква у Львові з дзвіницею (вежею Корнякта).

- За сприяння Львівського Успенського братства у Львові постав ансамбль Успенської церкви, що належить до найкращих в Україні пам'яток ренесансної архітектури. Він складається з Успенської церкви, каплиці Трьох Святителів, дзвіниці (вежі Корнякта).

4. У чому виявився вплив Контрреформації на українські землі?

Не оминула українські землі й хвиля **Контрреформації** – католицької реформи церковного життя. Ідеї реформування церкви були різними. Одні передбачали здійснення реформи католицької церкви через її наближення до реформаційних церков. Інші ґрутувалися на цілковитому запереченні віровченъ, народжених Реформацією, аж до оголошення їм війни. Пере- могла друга позиція. Щоправда, методи її втілення багато в чому були реформаційними: запровадження власного шкільництва, розвиток книго- видання, надання особливого значення проповіді тощо.

Справі реформування католицької церкви слугував **орден езуїтів**, заснований 1534 р. Й офіційно затверджений папою римським **1540 р.** Езуїти згуртували навколо ідеї оновлення католицької церкви великих інтелек- туальних сил. При цьому головними засобами були педагогічна діяльність та дипломатія.

Із 60-х років 16 ст. езуїти з'явилися в Польщі, а на середину 17 ст. у Речі Посполитій діяло 32 езуїтські колегії – з них 13 на українських зем- лях. У 1575 р. було відкрито езуїтську колегію в Ярославі (нині – Польща), а незабаром езуїтські колегії з'явились у Львові, Кам'янці, Луцьку, Перемишлі, Острозі.

Запроваджуючи в життя потужну освітню програму, езуїти прагнули збільшити кількість прихильників католицизму. Високий рівень освіти езуїтських навчальних закладів сприяв поширенню освіти: багато українців отримали змогу, закінчивши їх, навчатися в західноєвропейських універси- тетах. Проте платою за освіченість часто ставало зречення православної віри.

- Чим зумовлена така оцінка діяльності ордену езуїтів? • Про що вона свідчить?

Волинський шляхтич у 20-х роках 17 ст. так розповідає про езуїтську школу: «Аж ти віддав синка свого до тієї... школи. Аж вони там твоого синка русинка... ошукали... Ось вже й на віру свою святу правдину яко пес щekaєт, і на тебе, отця, і на матір на свою, і на весь рід свій, і віри, і мови своєї многогласної святої відрікається...».

- Перебудуйте твердження на проблемне запитання та дайте на нього аргументовану відповідь.
- Культурне піднесення в Україні істотно посилюється в останній четверті 16 – на початку 17 ст. з появою братств.

Перевірте себе

1. Установіть хронологічну послідовність подій:
 - заснування у Львові братської школи;
 - Люблінська унія. Об'єднання Польського королівства та Великого князівства Литовського в Річ Посполиту;
 - створення Пересопницького євангелія.
2. З якими державами наприкінці 16 ст. межували українські землі Речі Посполитої на сході та півдні?
3. Дайте визначення поняттям:
 - церковні братства;
 - Реформація;
 - протестантизм;
 - Контрреформація;
 - Євангеліє;
 - орден езуїтів.
4. Дайте відповіді на запитання:
 - Що спричинило прихильне ставлення до ідеї об'єднання православної церкви з католицькою в колах можновладців та вищого духовництва?
 - Чому реформаційний рух не набув помітного поширення в українських землях? Які він мав особливості?
 - Що таке братства? Які напрямки їхньої діяльності ґрутувалися на ідеях Реформації?
5. Яку роль у тогочасному національно-культурному житті в українських землях відіграла діяльність ордену езуїтів? Висловте ставлення до цієї діяльності.

§ 7. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 1

1. Що визначало буденне життя української шляхти?

1. «Шляхтич завжди веселий у своєму королівстві, співає й танцює вільно, не маючи над собою жодних примусових обов'язків, бо не винен королеві, своєму вищому володареві, нічого, окрім титулу, двох грошей з лану і військової служби. Четвертого ж над шляхтичем немає нічого, що б псувало йому настрій у Королівстві». (*Український мислитель Станіслав Оріховський-Роксолан*).

2. «Руська шляхта поміж ними дуже нечисленна, наслідує польській і, схоже, соромиться того, що належить до іншої, аніж римська, віри, щоденно переходячи до неї, хоча вся знать і всі ті, що титулуються князями, вийшли з грецької віри». (*Французький інженер Гійом Левассер де Боплан*).

3. «Шляхта все подорожує. До приятелів і кревняків їздять часом за сто миль, і це проходить їм легко, бо мають доволі коней і повозів, й ними везуть усе, чого їм у дорозі потрібно». (*Німецький мандрівник Ульріх фон Вердум*).

4. «Раніше вважалося обов'язком селянина обробляти землю, а купцеві займатися міськими справами. Шляхтич же займався лицарським ділом і безперервно воював. Тепер у нас нема вояків, нема людей мужніх і героїв, проте є корчмарі, гендлярі й посередники... Найбільшим геройством у них вважається знати дорогу, якою гонять биків з маєтку до Гданська, бо всі заможні торгують волами, кіньми, вином, медом, горілкою, перцем, оселедцями, рибою, дичною і всяким хлібом... Усе, що мають їхні підлеглі у своїх домах на продаж, вони велять принести на панський двір, скуповують за найнижчими цінами і відправляють до міста... Туди ж вони відвозять і свої власні продукти». (*Польський учений-енциклопедист Шимон Старовольський*).

5. «Там, де було 20 селян, лишилося 8 або 10. Має (селянин) доволі землі, забирають її під фільварок... Усіх можуть зігнати із землі і фільварок там заснувати».

- 1. Чим, на думку автора уривка № 1, зумовлено особливий статус шляхтичів?
- 2. На основі уривків з історичних джерел № 2, 3, 4 визначте, які зміни у становищі верстви, яка мала «владу і зброю», відбулися на кінець 16 ст. – початок 17 ст. порівняно з попередніми часами.
- 3. Із чим це було пов'язано? • 4. Зробіть висновок про стан магнатського землеволодіння (за матеріалами джерела № 5). • 5. Як наведені факти позначилися на становищі українських селян?

Працюймо самостійно. Завдання 1. Сформулюйте кілька тверджень про статус та спосіб життя української шляхти наприкінці 16 – на початку 17 ст.

2. Що довідуємося з історичних джерел про буденне життя українських селян?

1. Зі щоденника німецького мандрівника Ульріха фон Вердума (початок 1670-х рр.): «У селянських хатах руських місцевостей нема димарів, а лише піч, у якій чи перед якою на вогнищі все готують. По два боки в стінах хати є кілька отворів – вікна, які, залежно від вітру, відкривають чи зачиняють, щоб ними дим виходив надвір...».

В іншому місці мандрівник зазначає: «Димарі з жовтої глини, приміщені між дерев'яними ґратами, стирані на даху, як грубі вежі, а хто більш дбайливий, обтікає їх назверх соломою або дошками, щоб вберегтися від дощу...

Діти бігають або цілком голі, або тільки в сорочці, аж доки доростуть, що можуть працювати в полі. Тоді дають їм, як ціле убрання й пару чобіт. А до того часу скачут при печі, що є немов замком свободи, й дуже зручно видряпуються на неї й з неї, навіть зовсім малі, що не вміють ще вільно ходити по рівній землі».

2. Французький інженер Гійом Левассер де Боплан, який перебував в Україні під час служби в польській армії протягом 1630–1647 рр., у своїй книзі «Опис України» повідомляє: «Селяни тут надзвичайно бідні, бо мусять тричі на тиждень відбувати панщину своїми кінами й працею власних рук. Крім того, залежно від розмірів наділу повинні давати відповідну кількість зерна, безліч каплунів, курей, гусей і качок перед Великоднем, Зеленими Святами (Трійцею) і на Різдво. До того ж мають возити своєму панові даром дрова та відбувати багато інших робіт, яких не мали б робити. Ще вимагають від них грошових податків, крім того, десятину з баранів, поросят, меду, усіляких плодів, – а що три роки – й третього волика. Одне слово, селяни змушені віддавати своїм панам усе, що тим лише заманеться вимагати. Не дивно, що цим злідарям у таких тяжких умовах не залишається нічого для себе. Але це ще не все: пани мають безмежну владу не тільки над селянським майном, а й над їхнім життям; такою великою є необмежена свобода польської шляхти (яка живе наче в раю, а селяни наче в чистилищі), що коли селяни потрапляють у ярмо до такого пана, то опиняються в гіршому становищі, ніж катожанин на галері. Таке рабство є причиною того, що багато селян тікає, а найвідважніші з них подаються на Запоріжжя,

яке є місцем притулку козаків на Борисфені. Проживши тут певний час і взявши участь у морському поході, вони стають запорізькими козаками. За рахунок таких селян-утікачів козацькі загони вельми зростають».

Скориставшись пам'яткою, пригадайте правила опрацювання фрагментів історичних джерел. Проаналізуйте подані джерела відповідно до цих правил.

1 крок – визначте, ким був автор документа, узагальніть, про що йдеться в поданому уривку, з'ясуйте, коли відбулися описані події.

2 крок – визначте, як автор розповіді ставиться до подій або історичних діячів, про які йдеться; поміркуйте, навіщо він свідчить про події, що хотів повідомити; з'ясуйте значення подій та явищ, про які йдеться у джерелі.

3 крок – поясніть, у чому для себе вбачаєте цінність джерела; стисло висловте своє ставлення до описаних подій або діячів.

- 1. На яких особливостях становища українських селян наголошують автори?
- 2. Чи заслуговує на співчуття становище селян? • 3. Як становище селян, за спостереженням Боплана, вплинуло на формування нової верстви – козацтва?

Чи достатньо свідчень у поданих уривках, аби вповні відтворити картини тогочасного буденого життя селян? Як ви гадаєте, чому документів про життя селян не було багато?

Працюймо самостійно. Завдання 2. На основі наведених уривків з джерел визначте особливості буденого життя українських селян.

3. Які особливості буденого життя українських міщан, мешканців Львова другої половини 16 ст., засвідчують джерела?

1. З привілею короля Сигізмунда Августа 1572 р.: «...Хочемо та постановляємо, щоб українці нарівні з іншими міщанами та перед міщанами поляками римської віри еживали всіх прав, привілеїв, вільностей, прерогатив та імунітетів, наданих місту Львову з різних нагод і різними способами найяснішими нашими попередниками королями Польщі, князями Русі та всіма іншими володарями і достойниками, і користувалися ними без будь-яких винятків.

Священики іхні церкви грецького обряду, які тепер живуть і будуть у майбутньому, повинні бути вільними та звільнені від будь-яких податків, якої б назви вони не були, – як від грошових, так і від будь-яких інших, належних львівській раєцькій колегії. Ці ж священики грецького обряду не будуть зобов'язані підлягати та підкорятися іншій юрисдикції та зверхності, тільки львівському владиці. Усім згаданим українцям грецького обряду надається львівське міське право. Також на уряди бургомістрів, лавників та інші префектури у цьому місті можна та треба нашему теперішньому й майбутньому старості обирати та призначати [українців], скільки разів би відбувалися вибори райців; своїх синів [українці] можуть та мають право давати та посыпалити для навчання вільних мистецтв до початкових шкіл, гімназій та вищих шкіл, які існують як у нашему місті, так і будь-де в королівстві та в наших володіннях; вони можуть вивчати будь-які, без винятку, цехові ремесла та в них працювати, навчати товаришів та учнів будь-якого ремесла, засновувати цехи та ремісничі братства і, згідно із звичаєм, бути у них старшинами і сеньйорами, а майстри будь-яких польських ремесел зобов'язані приймати та допускати українців до цього роду ремесла та

цехів. Вільно також їм українцям будь-якого роду товарами, як би вони не називалися, у всьому Польському Королівстві, Великому князівстві Литовському та на Волині, в Києві, на Підляшші та в інших наших володіннях продавати сукно та будь-які інші купецькі та крамарські товари; вільно їм у приватних будинках, так і на будь-яких публічних місцях завжди та в будь-яку пору виставляти на продаж вина, виготовляти мед, пиво та будь-які інші напої іншого роду та шинкувати ними в такий спосіб та таким чином, як це роблять польські міщани».

2. Зі скарги Львівського Успенського братства (січень 1593 р.): «...Насамперед змушувала рада м. Львова великом насильством нас, осілих міщан, наших дітей і нашу челядь, до послуху папського костильолу, до свят нового календаря, мордуючи в'язницями й караючи штрафами. Вранці, в день св. Маргарити, пославши своїх міських слуг, насильно виволокли й вкинули до темної в'язниці у вежі під ратушою Василя, учня сідляра Юрія Рогатинця, а також челядників, кухніра Юська, кухнірчика Івана та учня Іванка. Майстри й челядники прийшли до пана бурмистра, питуючи, з якої причини їх слуг з дому похапали під час їхньої відсутності. На це пан бурмистр відповів: "Причина та, що ви не святкуєте наших свят, не буваєте на казаннях в нашому костильолі й не слухаєте, коли ксьондзи заповідають свята. Отже, ідіть і ви сидіть". Потім, на прохання й вимогу наших братів та своїх сусідів, арештовані були випущені. Однак члени ради обіцяли самі зберегти мир лише при тій умові, якщо звільнені з-під арешту, під страхом суворої урядової карі, не протестуватимуть і не почнуть судової справи. А такого навіть у поганській державі не терпить християнський народ...».

- 1. Що передбачав привілей короля Сигізмунда Августа 1572 р.? • 2. У чому конкретно виявлялися його положення? Дайте відповідь, завершивши речення: За привілеєм короля Сигізмунда Августа 1572 р., українці Львова здобули право...
- 3. Чи став привілей 1572 р реальністю в житті української громади міста? Свої міркування доведіть, навівши рядки з другого документа.

Випишіть з тексту джерел опорні слова-історизми, за якими будете характеризувати буденне життя у Львові.

Порівняйте зміст фрагментів джерел. Яке з них найдостовірніше засвідчує становище українських міщан на західноукраїнських землях наприкінці 16 ст.? Чому так думаете?

1. На яких особливостях релігійної ситуації у Львові наприкінці 16 ст. наголошено у другому фрагменті джерела? 2. Якими явищами та подіями зумовлене таке становище міщан-українців? 3. Яку роль, за свідченням джерела, відіграє Львівське Успенське братство в буденному житті львів'ян?

Працюймо самостійно. Завдання 3. Зробіть висновок про буденне життя українських міщан Львова наприкінці 16 ст.

Пригадайте, у чому особливості становища основних верств українського суспільства за доби Київської Русі та литовської доби. Чи змінилося воно наприкінці 16 ст.? У чому це виявилося? Якими були причини?

Поставте собі оцінку за урок, зарахувавши за різні етапи роботи відповідні бали: за кожне із завдань (завдання 1–3) – від 1 до 3 балів; так само від 1 до 3 балів оцініть свою участі в обговоренні в парах (максимальна оцінка за урок – 12 балів).

Які факти з буденного життя різних верств українського суспільства наприкінці 16 ст. вразили вас найбільше? Чим саме?

§ 8. КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЄ ЖИТТЯ ТА КНИГОВИДАННЯ

1574 р. – видання Іваном Федоровим (Федоровичем) у Львові «Апостола» та «Букваря».

1576–1578 pp. – заснування князем Василем-Костянтином Острозьким друкарні та школи, виникнення острозького культурно-освітнього осередку.

1581 р. – в Острозі Іваном Федоровим видано Острозьку біблію.

1596 р. – друкарнею Віленського братства видано три навчальні книжки Лаврентія Зизанія: «Буквар», «Лексис», «Граматика словенська».

1. Як автор ставиться до діяча, про якого йдеться, у чому він вбачає його заслуги? 2. Що то була за книжка і хто був автором тексту?

До однієї з книг, надрукованих в Острозі, було написано таку заувагу: «Всесильною правицею Всевишнього Бога, задумом і старанням благочестивого князя Костянтина Костянтиновича Острозького, воєводи київського, маршалка землі волинської, старости володимирського, який звелів влаштувати дім для друкування книг, а до того ж і дім для навчання дітей у своєму родовому славному місті Острозі, що у землі Волинській. I вибрали знавців божественного писання, грецької, латинської і руської мов, поставив їх навчати дітей. Iz цієї причини надрукована ця книжка для першого дитячого навчання, по-грецькі альфавіту, а по-русські азбуки, многогрішним Ioannom Fedorovichem».

1. Що відомо про розвиток освіти? Чим уславилася Острозька академія?

Ще від часів Київської Русі на українських землях великого значення надавали освіті. За традицією школи діяли при церквах і монастирях. Спеціально підготовлені дяки навчали дітей письма церковнослов'янською мовою, основ арифметики, молитов, співу. Спочатку такі школи існували в найбільших містах, згодом їхня кількість зростала: у другій половині 16 ст. вони діяли у Львові, Стрию, Рівному, Кременці, Заблудові, Володимири-Волинському.

Розгортання реформаційного руху зумовило появу протестантських шкіл. Вони, зокрема, були засновані в Гощі, Белзі, Львові, Берестечку, Хмільнику. Створювали свої школи та колегіуми і езуїти. Розгортання мережі езуїтських колегіумів спонукало українців до оновлення власної системи освіти.

Острозька академія. Нові риси в розвитку освіти найяскравіше втілилися в діяльності острозького культурно-освітнього осередку. Його було створено **1576 р.** з ініціативи князя Василя-Костянтина Острозького. Головну мету своєї діяльності він убачав у відродженії української культури на засадах православ'я. Iz цією метою в Острозі **1578 р.** було створено школу. Давні слов'янські традиції поєднувалися тут з надбаннями тогочасного європейського шкільництва. В Острозькій школі ґрутовно вивчалися мови – церковнослов'янська, грецька й латина. Викладалися «сім вільних наук». Шкільна програма, за якою здійснювалося навчання

1. Заставка з Острозької біблії. 1581 р.

2. Сторінка Острозької біблії.

3. Титульний аркуш Острозької біблії.

в Острозькій школі, передбачала початкову й середню освіту з елементами вищої. Власне тому сучасники називали Острозьку школу і колегіумом, і академією. Це була перша вища **слов'яно-греко-латинська школа** в Україні та у східнослов'янських землях.

Ректором Острозької академії був **Герасим Смотрицький** – знавець літератури, поет, письменник. На запрошення В.-К. Острозького він прибув до Острога та очолив гурток учених, які готовили до друку **Острозьку біблію**. Г. Смотрицький був головним перекладачем і упорядником цього видання.

Серед вихованців Острозької академії було багато видатних особистостей: Йов Борецький, Петро Конашевич-Сагайдачний, Максим і Степан Смотрицькі, сини Герасима Смотрицького. Максим (Мелетій) став знаним ученим, письменником, церковним діячем, Степан залишився священиком в Острозі, працював на ниві освіти.

Освітняни складали підхоплені братствами.

2. Яке значення в тогочасному шкільництві мала Львівська братська школа. Яким було навчання в ній?

Перша братська школа з'явилась у **Львові 1586 р.**, а незабаром їх почали створювати скрізь в Україні. Братські школи, як і Острозька школа, були слов'яно-греко-латинськими. Крім названих мов, учні опановували вже згадані «сім вільних наук». Навчання у Львівській братській школі мали право діти всіх станів. Утримувалася школа коштом братства. Невелику плату за навчання брали з батьків учнів лише «*згідно з можливостями кожного*». Діти з незаможних родин і сироти навчалися безкоштовно.

Велику увагу у школі приділяли вивченю церковнослов'янської та книжної (літературної) староукраїнської мов. Традиційно вивчали і грецьку мову. За тих часів важко було також обйтися й без латини – мови західноєвропейської науки й дипломатії. Щоправда, навіть після запровадження латини школу називали греко-слов'янською. У **1591 р.** у друкарні Львівського братства було надруковано **«Адельфотес»** – підручник грецької

мови для слов'ян, укладений викладачами й учнями Львівської братської школи за участю її першого ректора Арсенія Еласонського.

Навчання у школі будувалося за системою тогочасних західноєвропейських середніх шкіл – гімназій. Його основу становило вивчення «семи вільних наук» – граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, астрономії, музики. За європейською традицією навчання складалося з трьох класів граматики та з класів поетики та риторики.

Ці науки вивчалися також протягом перших років навчання в деяких вищих школах.

- Про які права та обов'язки тогочасних учнів ви дізналися з джерела? • Що зі шкільних звичаїв збереглося донині, а що змінилося? • Які моральні цінності прагнули втілювати у шкільне життя братчики?

З «Порядку шкільного» Львівської братської школи 1587 р.: «*Сідати мають кожен на своєму певному місці, призначеному відповідно до науки: котрий більше вміє, сидітиме вище, хоч би й вельми убогий був, а котрий менше вмітиме, сидітиме на простішому місці... Багатий над убогим нічим не має бути вищий у школі, тільки самою науковою... Сходитися хлопці мають до школи на певну годину... і відпускати їх додому по науці так само...*

Щоранку має пильно дослідати дидаскал (тобто вчитель): коли б якого хлопця не було, має зараз послати по нього й довідатися причини, чому не прийшов. Коли б забавився де іграми, чи вдома обдурив, чи над потребу спав і через те не прийшов, довідатися усього й привести його мають... У поранок спершу по молитвах мають мовити кожен учорашию науку свою та й письмо своє, яке вдома писав; виклад науки своєї має показувати... По обіді хлопці мають самі писати на таблицях кожен свою науку, подану їм од дидаскала, окрім малих, яким має писати сам дидаскал. А в школі навчившись, на важкі слова опитувати мають один одного, тобто диспутувати. А додому відходячи, вірша потвердити, аби увечері, прийшовши додому, діти вміли перед родичами своїми чи сторонні діти всякого стану, живучи в господі, господарям своїм науку, яку вчили в школі, прочитати із викладом, за звичаєм шкільної науки, а що вчили того дня, мають увечері вдома написати і до школи принести вранці, показати перед дидаскалом своїм...

Двох чи чотирьох хлопців щотижня іншим ладом мають виділяти для порядку, з чого жоден відмовлятися не може, коли б до нього черга надійшла. А діло їхнє буде: раніше до школи прийти, школу підмести, в печі затопити і біля дверей сидіти, а котрі входять та виходять – про всіх знати».

Сторінка статуту
Львівської братської
школи. 1587 р.

3. Якими були перші українські друковані книжки? Хто такий Іван Федоров і яка його роль в українському книговиданні?

Розвиток шкільництва безпосередньо був пов'язаний із книговиданням. Адже без книжок школи не існували б. Ось чому разом із навчальними закладами створювалися й друкарні, зокрема в Острозі, Львові, Києві. Появі книговидання в Україні сприяла діяльність **Івана Федорова** (Федоровича). Зазнавши переслідувань у Московії, він на початку 70-х років 16 ст.

1. Початкова сторінка «Букваря». 1574 р.

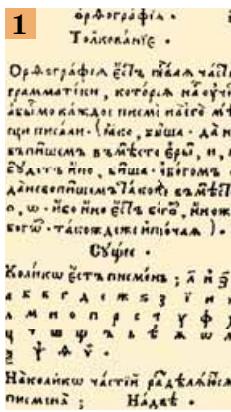
2. Остання сторінка «Букваря» з гербом Львова та друкарським знаком Івана Федорова.

3. Львівський «Апостол». 1574 р.

прибув до Львова. У створеній друкарні **1574 р.** Іван Федоров надрукував «Апостол». Книга вийшла накладом близько 1000 примірників, з яких збереглося 90.

У Львові, у друкарні І. Федорова, **1574 р.** вийшов перший український друкований підручник для навчання грамоти – **«Буквар»**. Збереглося два примірники львівського «Букваря»: у бібліотеці Гарвардського університету (США) і у Британській бібліотеці в Лондоні.

Іван Федоров надрукував іще один **«Буквар» – 1578 р.**, під час перебування в Острозі, куди його запросив князь В.-К. Острозький. Незабаром в Острозі видав **Новий Завіт (1580)** і справжній шедевр з-поміж стародруків – **«Острозьку біблію (1581)»**. Вона була першим повним друкованим виданням Біблії церковнослов'янською мовою.

1. Сторінка «Граматики» Лаврентія Зизанія.

2. Сторінка «Апостола».

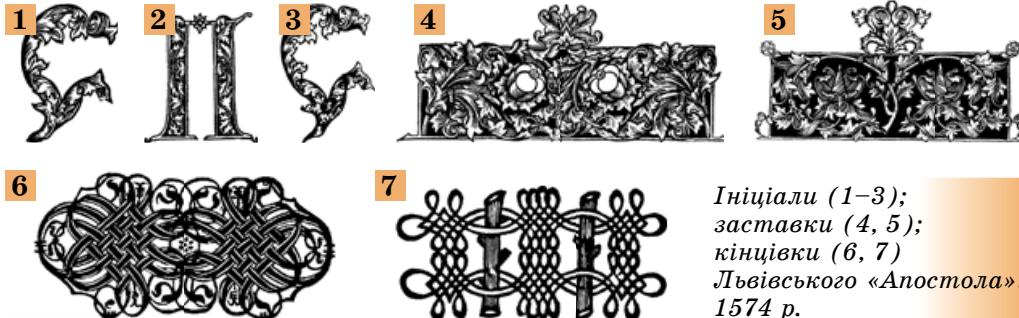
3. Друкарський верстат Івана Федорова.

З-поміж перших друкованих українських книжок були граматики – підручники для вивчення мов. Так «Адельфотес» являв собою граматику грецької мови для слов'ян. Слава автора першої граматики церковно-

слов'янської мови у східнослов'янських землях належить українському вченому **Лаврентію Зизанію**. Свою книжку «*Граматика словенська*» він видрукував у Вільно 1596 р. Л. Зизаній був також автором «*Лексиса*» – першого українського друкованого словника, де понад тисяча церковнослов'янських слів перекладалися староукраїнською літературною мовою.

Ініціали (1–3);
заставки (4, 5);
кінцівки (6, 7)
Львівського «Апостола». 1574 р.

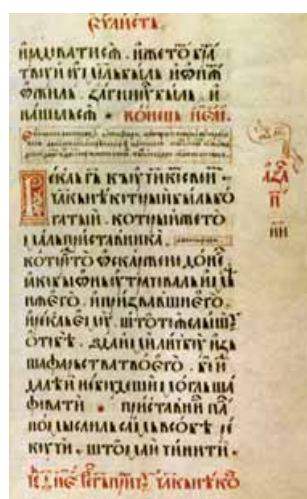
4. Що характерно для тогочасного періоду розвитку української мови?

Протягом 16 ст. відбувалися важливі зрушенні в розвитку української мови. Вони стосувалися насамперед мови літературної. Окрім церковнослов'янської мови, застосовували *книжну (літературну) староукраїнську* (у другій половині 16 ст. її називали *простою мовою*). Проста мова була наближена до мови розмовної. Використовували її надзвичайно широко в судових та урядових документах, полемічних та ораторсько-проповідницьких творах, поезії, літописах.

Церковні книги й надалі писалися церковнослов'янською мовою, яка залишалася не зрозумілою народові. Саме тому для потреб церкви почали застосовувати *просту мову*. Тож від другої половини 16 ст. почали з'являтися переклади *простою мовою* церковних текстів. Першою відомою книгою Святого Письма, написаною літературною староукраїнською мовою, є *Пересопницьке євангеліє 1556–1561 pp.* У пам'ятці засвідчено фонетичні, граматичні, лексичні й синтаксичні особливості живої української мови 16 ст.

- Перебудуйте твердження на проблемне запитання та дайте на нього аргументовану відповідь.
- Виникнення широкої мережі шкіл, і насамперед братських, та діяльність Острозької академії відіграли важливу роль у національно-культурному відродженні, підготували ґрунт для формування вищої освіти в Україні.

Сторінка з гласами
Пересопницького
євангелія.

• Перекладач не лише замінював церковні слова тогочасними розмовними, зрозумілими українцям, а й вдавався до тлумачень, добирає синоніми. Цій меті слугували так звані гlosи, які писалися дрібним письмом.

Перевірте себе

1. Про яку подію йдеться, коли вона відбулася? • Хто був автором наведених рядків?

«Ось розповідь про те, звідки почалася і як було створено цю друкарню: "Коли я оселився в славетнім місті Львові, обходив я багато разів багатих і благородних у свої, прохаючи від них допомоги... І це не раз, не двічі, а багато разів я робив... Знайшлися деякі невисокого священицького чину, а також незннатні з мирян, що подали допомогу. Не думаю, що робили це з достатку"».

2. Установіть хронологічну послідовність подій: • заснування у Львові братської школи; • створення Пересопницького євангелія; • заснування князем В.-К. Острозьким друкарні та школи, виникнення острозького культурно-освітнього осередку.

3. Які історико-географічні об'єкти пов'язані з розвитком освіти та книговидання?

4. Які з переплічених пам'яток надруковані у другій половині 16 ст.: • Львівський «Апостол»; • Пересопницьке євангеліє; • Острозька біблія; • Остромирове євангеліє; • «Буквар»; • «Граматика словенська» Л. Зизанія; • «Повість минулих літ»?

5. Дайте відповіді на запитання: • Якою була роль Острозької академії в історії української культури? • Як книговидання впливало на розвиток культури? • Що особливого ви дізналися про перші українські книгодруки? • Якою мовою в 16 ст. користувалися в українських землях для написання різноманітних судових та урядових документів, літературних творів, літописів, а якою – для написання церковних книжок? Чим вони відрізнялися? • Яким було навчання у Львівській братській школі? • Що ви знаєте про права та обов'язки учнів цієї школи?

§ 9. МІСТОБУДУВАННЯ, АРХІТЕКТУРА ТА ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

1572–1629 рр. – будівництво ансамблю Успенської церкви у Львові.

1591–1629 рр. – будівництво Успенської церкви у Львові.

1580 р. – завершення будівництва палацу Костянтина Корнякта у Львові.

До якого виду образотворчого мистецтва належить зображення на пам'ятці?

Які події започаткували нові явища в українському мистецтві?

1. Друкарська марка
Івана Федорова

з «Апостола». 1574 р.

2. Фронтиスピс¹

з «Апостола».

Зображення євангеліста
Луки. 1574 р.

¹ Фронтиスピс – сторінка з малюнком, уміщена на початку книги, перед титулом (першою сторінкою книги).

1. Які особливості містобудування 16 ст.?

З поширенням в Україні магдебурзького права міські будівничі (передусім на західноукраїнських землях у складі Польщі) дедалі частіше почали використовувати елементи регулярної забудови, яка передбачала чітке, відповідно до геометричної сітки, розташування основних будівель та ансамблів – *головної площею, кварталів, вулиць*. Центральною частиною міста, з якої й починалося будівництво, була площа з ратушою посередині – *ринкова площа* у вигляді прямокутника або квадрата. Від кожного її рогу відходило по дві вулиці. Кілька вулиць розташувалися паралельно кожній зі сторін площині, інколи вулиці перерізували окремі сторони (Львів, Стрий). Найважливіші вулиці перетинали все місто.

Захисну функцію виконували мури, якими обводили місто, а також рови й вали. На мурах зводили оборонні вежі, вони мали також по кілька в'їзних брам (у Львові дві). Захисні споруди обмежували територію міста, тому його внутрішня забудова була надзвичайно щільною. Житлові будівлі зводили на невеличких ділянках землі, вони були кількаповерховими, розташовувалися впритул одна до одної. На вулицю виходив тільки вузенький *фасад*¹ із *порталом*² і двома вікнами поруч – для освітлення сіней та кімнат, а на другому й третьому поверхах – по троє вікон (двоє, розташовані ближче, були в світлиці, а третє, окреме, – у спочивальні). Не були рідкістю дерев'яні будинки або дерев'яні прибудови до кам'яниць.

Кам'яниці площи Ринок у Львові.

- Історичний центр Львова навколо площи Ринок у 1998 р. включено до Списку світової культурної спадщини ЮНЕСКО.

Приміщення на першому поверсі таких споруд використовували для господарських потреб: як крамниці, склади, різні контори. Другий та третій поверхи були житловими. Будинки споруджували з каменю, тому їх називали *кам'яницями*. Хоч архітектура будівель відповідала обов'язковим приписам, кожну кам'яницю оздоблювали лише її притаманним різьбленим, що разом з індивідуальними особливостями планування надавало їй неповторності. Так, зокрема, розбудовувалися житлові квартали

¹ Фасад – передній бік будинку або споруди в архітектурі.

² Портал – архітектурно оформленій вхід до споруди.

Львова, який правив за взірець для забудови багатьох інших міст. Що-правда, нова забудова зазвичай поєднувалася із традиційною. Такі міста, як Київ, Володимир, Чернігів, Новгород-Сіверський, зберігали давнє планування, в основу якого було покладено особливості рельєфу. Житлова забудова цих міст лишалася майже повністю дерев'яною.

- На які деталі забудови звернув увагу автор джерела? • Що його особливо вразило в тогоденому Львові?

Автор найдавнішого докладного опису Львова Мартин Груневег із Гданська, який перебував у місті в 1582–1602 рр., розповідав: «Загалом Львів – гарно вимуроване місто, на всіх вулицях багато муріваних кам’яниць, прикрашених різьбленим і ма-люванням. Проте всі будинки вкриті тільки ґонтом (своєрідна «дерев’яна черепиця»). Найкраща забудова на Ринку й Вірменській вулиці... Навколо Ринку перед будинками прокладено тротуар, рівно вимощений тесаним камінням. Він такий широкий, що на ньому можуть розійтися чотири особи, або дві пари назустріч одна одній... Посередині Ринку гарна велика ратуша, вкрита жовтою та зеленою полив’яною че-репицею».

2. Які нові явища притаманні архітектурі міст 16 ст.? Які пам’ятки втілюють риси світського та церковного будівництва?

Містобудування в українських землях 16 ст. зазнавало відчутного впливу мистецького стилю ренесанс. Особливо яскраво ренесансні риси втілено в західноукраїнських містах. Та це й не дивно, адже проекти забудови міст подекуди замовлялися архітекторам-європейцям. Деякі з іноземних архітекторів знайшли в Україні другу батьківщину і реалізовували тут свої творчі задуми, поєднуючи набуті в Європі знання (композиційні прийоми й типи споруд, архітектурно-декоративні засоби) з місцевими традиціями відповідно до національних уподобань, місцевих будівельних матеріалів та навичок.

1. Фасад Чорної кам’яниці (фрагмент).
2. Чорна кам’яниця – один з найкращих зразків житлової ренесансної архітектури у Львові.

Унікальною пам'яткою ренесансної світської архітектури є **ансамбль споруд центру Львова – площа Ринок**. Чи не найдосконалішим її зразком є **Чорна кам'яниця**. Таку назву пам'ятка отримала в середині 19 ст., коли її фасад пофарбували в чорний колір. Будинок споруджено в 1588–1589 рр. За свою тривалу історію кам'яниця зазнала багатьох змін, проте вони не затмарили її ренесансного вигляду. Вікна й нині прикрашає білокам'яне різьблення з мотивами листя аканта й виноградної лози.

Будинок на площі Ринок, який носить ім'я **Корнякта**, – найшатніша житлова будівля в місті за тих часів, а також найвидатніша пам'ятка світського ренесансного будівництва у Львові. Будинок Корнякта – едина тогочасна споруда в житловій забудові міста, зведена на двох будівельних ділянках, що дало змогу розпланувати внутрішній двір з відкритими аркадами¹-лоджіями, які оточують подвір'я з трьох сторін. Тому пам'ятку ще називають палацом Корнякта. Будинок звів у 1580 р. архітектор Петро Барбон за участю Павла Римлянина.

1

2

1. *Будинок-палац Корнякта у Львові.*
2. *Внутрішній двір палацу Корнякта у Львові.*

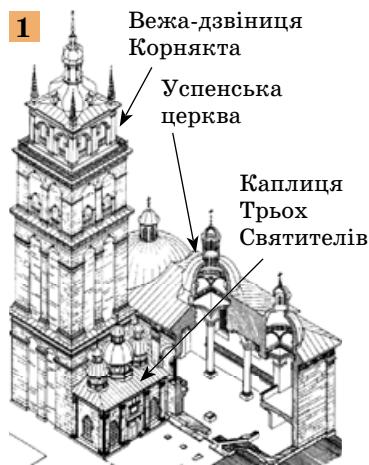
З-поміж пам'яток тогочасного ренесансного церковного будівництва Львова найвідомішими є ансамбль Успенського братства, який складається з **Успенської церкви, каплиці² Трьох Святителів, дзвіниці (вежі Корнякта)**.

Цікавою є доля **Успенської церкви**. Та споруда, що збереглася донині і яку визначають як наділену виразними ренесансними рисами, є, власне, четвертою Успенською церквою. Автором проекту і керівником будівельних робіт був італієць **Павло Римлянин** – з ним Успенське братство у 1591 р. уклало договір про будівництво.

¹ А р к а д а – ряд однакових за формою й розмірами арок, що спираються на стовпи або колони.

² К а п л и ц я – невеличка споруда без віттаря для відправ і молитов.

1. Ансамбль Успенської церкви у Львові. Реконструкція.
2. Церква Зішестя Святого Духа в с. Потеличі (Львівщина).

Доки відбудована церква не почала діяти, за неї правила каплиця Трьох Святителів. Її прибудовано до церкви з північного боку (будівництво тривало впродовж 1578–1590 рр.).

Поряд з Успенською церквою та каплицею Трьох Святителів височіє 65-метрова *вежа Корнякта* – будівля, що одразу стала символом Львова. За досконалістю і красою форм вежа Корнякта не поступається найкращим зразкам європейської архітектури того часу. Вежу будував у 1572–1578 рр. архітектор Петро Барбон на кошти К. Корнякта. У будівлі поєднано традиції ренесансної архітектури й української, утіленням якої є дерев'яні вежі-дзвіниці храмів.

У церковному будівництві, як і раніше, використовували камінь і дерево. І хоч дерев'яне будівництво істотно переважало, проте вціліло споруд з дерева небагато. До сьогодні збереглася *Церква Зішестя Святого Духа в с. Потеличі* на Львівщині. Це дерев'яний двоверхий храм, найстаріший зі збережених в Україні: його збудовано в 16 ст. (називають дату 1502 р.) коштом гончарів Потелича на місці попереднього храму.

3. Які зміни сталися в будівництві оборонних споруд?

Упродовж 16 ст. будівництво оборонних споруд не лише не втратило свого значення, а й набуло розмаху. За умов постійної загрози несподіваних нападів зі Степу риси оборонної архітектури з'являються навіть в окремих церквах, монастирських спорудах, синагогах тощо.

Усталену в попередню епоху *баштову систему укріплень*, коли основу фортифікації складали високі й товсті мури, на яких споруджувалися вежі, українські архітектори застосовували до кінця 17 ст. При цьому міські укріплення будували переважно з дерева. Дерев'яна фортеця була неодмінною ознакою міста на землях Подніпров'я та Лівобережжя, де відчувався брак інших будівельних матеріалів, а нерідко й Правобережжя.

1. «Вежа Мурвана»
Острозького замку.
2. Кругла, або Нова,
вежа Острозького замку.
3. Острозький замок.
Макет-реконструкція.

У 16 ст. відбудовували та модернізували старі фортеці, проте будували й нові. На початку століття було відновлено **Київський замок**, на спорудженні якого, за свідченням джерел, працювало 20 тис. теслярів.

Нових обрисів набув **Острозький замок**, розбудова якого припадає на кінець 14–16 ст., був одним з найнеприступніших приватних замків Волині.

До кінця 16 ст. комплекс споруд Острозького замку було об'єднано в єдину фортифікаційну систему. Цей ансамбль складався з «Вежі Мурваної» – найстарішої частини замку, північної стіни Богоявленської церкви, а також спорудженої наприкінці 16 ст. **Круглої**, або **Нової, вежі**, прикрашеної зверху ренесансною короною. Цікаво, що «некоронований король Русі» князь В.-К. Острозький мешкав у дерев’яному палаці поміж «Вежею Мурваною» та Богоявленською церквою.

Особливості архітектури того періоду яскраво втілює **Меджибізький замок**. Замок у смт Меджибіж (Хмельницька обл.), докорінно перебудований у середині 16 ст., був однією з найпотужніших фортець у регіоні. Ця споруда, так само як і Кам’янець-Подільська фортеця, не мала правильної форми, оскільки під час будівництва архітектори прагнули враховувати особливості рельєфу. Замок спорудили на високому мисі, де зливаються річки Південний Буг і Бужок. Пам’ятка є прикладом замку перехідного типу – від споруд з оборонними стінами і вежами до замків-палаців.

Меджибізький замок.

4. У чому своєрідність образотворчого мистецтва доби?

У 16 ст. бурхливо розвивалося мистецтво скульптури, що було зумовлено поступом архітектури, оскільки скульптурні зображення застосовували для оздоблення архітектурних споруд. У скульптурних зображеннях втілювали ренесансні ідеї. Так, львівські споруди Чорної кам'яниці, будинку Корнякта, каплиці Трьох Святителів, Успенської церкви тощо прикрашенні скульптурними рельєфами та пишним різьбленим.

Скульптура – вид образотворчого мистецтва, твори якого мають об'ємність, тривимірність і виконуються з твердих або пластичних матеріалів. Має два основні різновиди – круглу (статуя, бюст тощо) та рельєф (об'ємне зображення на площині).

Надгробний пам'ятник
К.І. Острозькому.
1579 р.

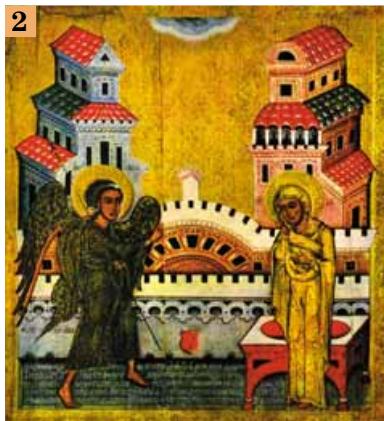
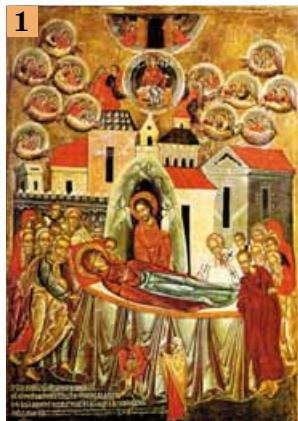
Набув поширення і **скульптурний портрет**. Він виконував роль надгробного пам'ятника. Надгробки замовляли, щоб уславити образ померлого, увічнити його для нащадків. Так, 1579 р. в Успенській церкві Києво-Печерської лаври було встановлено надгробок К.І. Острозького: одягнений у лицарський обладунок князь відпочивав на ложі. Така композиція скульптури цілком відповідала ренесансним традиціям, відповідно до яких померлого нерідко зображали ніби уві сні.

Від другої половини 16 ст. починає розвиватися **декоративне різьблення**, яким оздоблювали рамки ікон. Іконостаси, виготовлені з дерева, прикрашають різьбленими рослинними орнаментами, обов'язково мальованими та вкритими зо-

лотом чи сріблом.

Упродовж 16 ст. розвивався **іконопис** – найпопулярніший і найпоширеніший вид мальарства. Активним осередком українського релігійного мальарства до середини століття був Переяслав. Більшість українських ікон 16 ст. належить до спадщини мальарів саме цього міста. Працював там і автор перших в історії українського мистецтва ікон з авторським підписом – «Успіння Богородиці» із церкви Архангела Михаїла в Смільнику (1547 р.) – **Олексій Горошкович**.

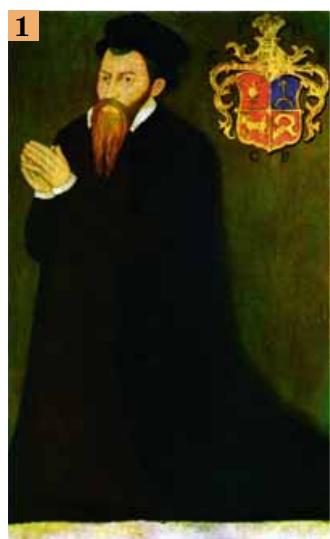
1. Ікона Успіння Богородиці.
Художник Олексій Горошкович. 1547 р.
2. Ікона Благовіщення.
Художник Федуско.
1579 р.

Традиції перемишльської школи розвивають у кількох провінційних осередках, серед яких чільно місце належить Самбірському, де працювали кілька митців на чолі з **Федуском** – автором храмового «Благовіщення» 1579 р. із церкви в Іваничах поблизу Володимира на Волині. Від другої чверті століття зросла роль львівського осередку.

Наприкінці століття виникає **світський портретний живопис**, найдавнішим зразком якого був портрет короля Стефана Баторія, який створив для львівської ратуші Войцех Стефановський (1576 р.). Проте з оригінальних пам'яток зберігся лише портрет сяноцького каштеляна й перемишльського старости Яна Гербурта. Тільки в пізніших копіях відомі портрети членів родини князів Острозьких.

Портрет польського короля Стефана Баторія. 1576 р.

1. Портрет Яна Гербурта. Після 1577 р.

- Зразок сакрального портрета, на якому портретований зображений навколошки, з молитовно складеними руками, у темному вбранні. Простежується дуже помітний вплив іконопису.

2. Сторінкова мініатюра Пересопницького євангелія.

На 16 ст. припадає злет **книжкового малярства**. Яскравим взірцем використання орнаментальних мотивів європейського Відродження є **мініатюри Пересопницького євангелія**. Рукопис прикрашають чотири мініатюри: зображення євангелістів за роботою.

У 1574 р. з появою першої надрукованої Іваном Федоровим в Україні книги – «Апостола» – з'являється **книжкова гравюра**. Нове мистецьке явище започатковують **зображення Євангеліста Луки з фронтисписа та друкарська марка Івана Федорова**.

Гравюра (від франц. *graver* – вирізати) – вид мистецтва графіки, що охоплює різноманітні способи ручного оброблення дощок чи металевих пластин і друкування з них відбитків.

Перевірте себе

1. Скільки років тому на наших землях було створено першу книжкову гравюру?
2. Де розташовано найвідоміші архітектурні споруди доби?
3. Виберіть з переліку пам'ятки, створені в 16 ст.: • Десятинна церква в Києві; • гравюри Львівського «Апостола»; • мініатюри Пересопницького євангелія; • ікона Богородиці з Успенської церкви в с. Дорогобужі; • ікона Успіння Богородиці Олексія Горошковича; • Меджибізький замок; • Луцький замок; • будинок Корнякта.
4. Які зі споруд належать до ренесансних архітектурних пам'яток Львова: • будинок Корнякта; • Успенська церква з вежею Корнякта; • каплиця Боймів; • Софійський собор; • каплиця Кампіанів; • Чорна кам'яниця; • каплиця Трьох Святителів; • Золоті ворота?
5. Дайте визначення поняттям та термінам: • кам'яниця; • каплиця; • скульптура; • гравюра.
6. Дайте відповіді на запитання: • Чим відрізняється містобудування та архітектура 16 ст. від попередніх століть? • Що було особливого в будівництві оборонних споруд? • Які особливості мали українська скульптура та живопис у другій половині 16 ст.? • Чому появу гравюри пов'язують з початками книговидання?

ОЦІНІТЬ СВОЇ ВМІННЯ З ТЕМИ

ДАТИ ТА ПОДІЙ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: • заснування князем Дмитром Вишневецьким на о. Мала Хортиця Січі-фортеці; • Люблінська унія. Утворення Речі Посполитої; • перша документальна згадка про українських козаків у писемних джерелах; • козацьке повстання під проводом М. Шаули та С. Наливайка.

ІСТОРИЧНА КАРТА

2. Розгляньте картосхему: • Якими літерами на картосхемі позначено території нових воєводств Речі Посполитої на українських землях після Люблінської унії? Назвіть їх. • Якими кольорами позначено території Московського царства, Османської імперії та її васалів? • Відповідно до цифр назвіть міста – центри воєводств Речі Посполитої. • Якою літерою позначено терени Запоріжжя? • Яка подія кінця 16 ст. на картосхемі позначена стрілками червоного кольору? • Межі якого повстання кінця 16 ст. позначено так:

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

3. Установіть, про що йдеться в уривках з історичних джерел. Дайте історичний коментар зазначеним подіям.

A. «Хочуть... панове міщани львівські школи заснувати для навчання дітей християнських усіх станів, які би мали вчитися Письма Святого грецького й слов'янського, щоб не був їхній християнський рід неначе безсловесним через свою невченість. I також купили друкарню, потрібну для тієї школи».

B. «Ось розповідь про те, звідки почалася і як було створено цю друкарню: "Коли я оселився в славетнім місті Львові, обходив я багато разів багатьох і благородних у світі, прохаючи від них допомоги... I це не раз, не двічі, а багато разів я робив... Знайшлися деякі невисокого священицького чину, а також незннатні з мирян, що подали допомогу. Не думаю, що робили це з достатку"».

B. «Хортиця – місцевість на Борисфені. Тут Дмитро Вишневецький, стародавній преславний герой, уславлений своїми воєнними звитягами, поставив колись фортецю. Середину цього місця оточив кам'яним муром та огорожею з дубів, що піднеслися, зміцнені природою та Богом. Унаслідок цього він міг протидіяти наступові кримського хана та сил усієї його орди».

ІСТОРИЧНА ОСОБИСТІТЬ

4. Підготуйте розповідь про князя В.-К. Острозького, використовуючи пам'ятку для характеристики історичної особистості.

ПАМ'ЯТКА ДЛЯ ХАРАКТЕРИСТИКИ ІСТОРИЧНОЇ ОСОБИСТОСТІ

- Установіть, коли та в якій країні жив історичний діяч. Укажіть історичні умови, на тлі яких він розгортає свою діяльність.
- Опишіть його зовнішність, характер. Що, на вашу думку, вплинуло на формування його особистості? Які його вчинки варто наслідувати, а які ви не схвалюєте?
- Інтереси якої суспільної верстви він виражав?
- Назвіть основні наслідки його діяльності.
- Дайте оцінку його діяльності. Як ви ставитеся до засобів, якими він прагнув досягти мети?

ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ

- Поясніть поняття та терміни і складіть з ними речення: • Запорізька Січ; • Кіш; • козацька старшина; • кошовий отаман; • гетьман; • Січова рада; • клейноди; • фільварок; • реєстрове козацтво; • низове козацтво; • магдебурзьке право; • гравюра; • православні братства.

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТКА

- Використовуючи подані пам'ятки, визначте досягнення культури України цієї доби.

2

Розділ 2

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ 16 – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 17 ст.

Скульптурна композиція
«Мати, що проводжає синів
у військо» в історико-
культурному
заповіднику
«Гетьманська
столиця»
в Батурині
(Чернігівська обл.)

1

3

4

5

§ 10. БЕРЕСТЕЙСЬКА ЦЕРКОВНА УНІЯ. УТВОРЕННЯ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

1596 р. – православний та уніатський собори в Бересті. Ухвала уніатського собору про утворення греко-католицької церкви.

1599–1613 pp. – діяльність уніатського митрополита Іпатія Потія.

1613–1637 pp. – діяльність уніатського митрополита Йосифа Вельяміна Рутського.

Чому після подорожі до Ватикану на єпископів чекала привітна зустріч короля й ворожа – православних земляків? Як Берестейська унія православної та католицької церков пов’язана з ухвалою Люблінського сейму?

Про подію одного грудневого дня 1595 р. у ватиканській залі Константина, де відбулася офіційна церемонія приолучення двох православних єпископів до римо-католицької церкви, – подію, якій судилося бути початком церковної унії, свідчить папський церемоніймейстер: «Згадані два єпископи (*Іпатій Потій та Кирило Терлецький*) прийшли в грецькому одязі, що його носять у їхніх країнах, уклякнувши в просторі поміж лавами, вони, за їхнім звичаєм, поцілували землю, а згодом те саме зробили посередині цього вільного простору, а третій раз перед стопами папи і їх, наприкінці, з пошаною поцілували; а перший з них, що називався *Іпатій*, дав папі листи... Тоді... вчинили ісповідь віри, і то перший – який знав латинську мову – відчитав її латиною, а другий, *Кирило*, що не знав латинської мови, вчинив її по-грецьки чи руськи».

1. Хто і як сприяли унії (об’єднанню) православної та католицької церков?

Церковному соборові, що схвалив унію, передували тривалі переговори між православними священиками, Ватиканом, українськими можновладцями, представниками польської католицької церкви, королівським двором. Щоправда, всі приготування здійснювалися таємно. Аби пришвидшити втілення ідеї унії в життя, двоє з православних єпископів – найбільші її поборники *Іпатій Потій* та *Кирило Терлецький* – вирушили в подорож до Риму, де наприкінці **1595 р.** відбулася їхня зустріч із папою римським та офіційна церемонія з’єднання єпископів з католицькою церквою. Та, попри згоду сторін, остаточне рішення щодо унії мав винести церковний собор. Його було призначено на **6 жовтня 1596 р.** у м. *Бересті* (нині – Брест у Білорусі).

Сподівання, що покладали на унію церков її прихильники з-поміж православних. Через унію з римо-католицькою церквою українці сподівалися досягти єдності свого народу. Бо тільки справжня рівність у правах (саме її домагався, наприклад, український князь *Василь-Костянтин Острозький*) обох церков у католицькій Польщі могла б покласти край переслідуванням православних. Потрібно було зберегти традиційний грецький обряд і мову богослужіння. Крім того, унія здатна була, як здавалося її прихильникам, розв’язати проблему підпорядкування Української пра-

вославної церкви: після її переходу під зверхність папи римського відпадала потреба боротьби із зазіханнями Московського патріархату.

Були й особисті мотиви. Вищих православних ієрархів вельми непо-коїла втрата власного авторитету в церковному житті. Уже йшлося про те, що за справу оновлення української церкви взялися братства. Їхній вплив з кожним роком зростав. Заручивши підтримкою східних патріархів, братства отримали право контролювати діяльність найвищих церковних діячів. Тож в унії православні епископи, та й сам митрополит **Михайло Рогоза**, вбачали можливість позбутися опіки братств.

Думки католиків щодо унії. У Польщі щодо унії церков одностайноті не було. Одні взагалі виступали проти будь-якого об'єднання, інші ж (а їх була більшість на чолі з королем) не заперечували можливості унії. Проте польським мажновладцям не потрібна була авторитетна українська церква, рівна у правах з польською. Тому унію церков вони тлумачили як навернення до католицизму. У трактаті «*Про єдність Божої Церкви під одним Пасторем*» проповідник-езуїт **Петро Скарга** переконував читачів, що істинною є лише одна церква – римо-католицька, тож найкориснішим було б «*відкинути помилки греків та об'єднатися з осердям істинної віри*».

Таке тлумачення унії католиками викликало у православних обурення. Згодом прихильників об'єднання поменшало, його почали заперечувати навіть колишні ініціатори, зокрема князь В.-К. Острозький.

2. Чому спалахнула літературна полеміка? Які були табори полемістів?

Навколо ідеї об'єднання церков розгорнулася гостра інтелектуальна суперечка (полеміка). Представники різних поглядів висловлювали свої думки в літературних творах, які називають **полемічними**. До сьогодні збереглося близько 200 пам'яток полемічної літератури представників різних тaborів – прихильників та противників унії. Один з найвидатніших православних письменників-полемістів, праці якого були опубліковані за життя, – **Герасим Смотрицький**. Його перу належать кілька близкучих полемічних трактатів, зокрема твір «*Ключ царства небесного...*», надрукований **1587 р.** в Острозі.

Видатною пам'яткою полемічної літератури був «*Тренос*» («Плач») **1610 р.** Його створив **Мелетій Смотрицький**, син Герасима. Цей мистецьки довершений та оригінальний твір, написаний польською мовою, розкривав становище православних українців та білорусів, які потерпали від національно-релігійних утисків. На відміну від інших полемічних трактатів, він не був спрямований проти якогось конкретного твору чи події. «*Тренос*» скомпоновано як плач Церкви-України, покинутої та зневаженої власними дітьми:

«Горе мені, біdnій, горе нещасній, ах – з усіх сторін ограбованій, на світову ганьбу моого тіла з усіх риз оголеній! Горе мені, незносимими тягаря-

Мелетій Смотрицький.

ми обтяженій: руки в оковах, ярмо на ший, пута на ногах, ланцюг на стегнах, меч над головою обосічний, вода під ногами глибока, огонь по боках – невгласимий, зусюди крики, зусюди страх, зусюди переслідування!».

Винятковою самобутністю відзначалися твори українського полеміста православного табору **Івана Вишеньського**. До нашого часу їх збереглося 16. Надрукованим за життя письменника був лише один твір – «**Послання до єпископів**», у якому з надзвичайною пристрасністю висловлено погляди щодо унії, яких, на думку письменника, мав би дотримуватися простолюд.

- Доведіть або спростуйте, використовуючи рядки з твору, що автор належав до табору прихильників об'єднання церков.

Іпатій Потій у своєму полемічному творі «Унія або виклад попередніх артикулів» писав: «Знай же тоді, християнський брате, що найголовніших артикулів, які перевішкоджають тій згоді, є п'ять: перший – про походження Духа Святого; другий – про чистилище; третій – про зверхність видимого й найстаршого пастора; четвертий – про календар, а п'ятий як додаток до того – про антихриста, щоб люди бачили, що коли вже прийшов антихрист, то він головний, якого люди чекають...

Щоб, прочитавши, ти не сказав, що (не знаєш), скільки тих артикулів, щодо яких з римлянами не погоджуємось! Я в тому тебе безпечно переконую, що тільки у тих п'яти зауважиш, що більше піддається тиску, ніж правді, всі інші – спокій і згода. Боя вся служба Божа, святі тайни і всі інші церемонії їй обряди нашої святої Східної Церкви залишаються цілими і ні в чому не порушеними».

Перебудуйте твердження на проблемне запитання та дайте на нього аргументовану відповідь. • Полемічна література відзеркалює багатство духовного життя та ідейних пошуків українських просвітителів кінця 16 – першої половини 17 ст.

3. Як відбувалися церковні собори в Бересті? На яких умовах виникла греко-католицька церква?

До Берестейського собору готувалися не лише прихильники унії, а й її противники, яких з кожним днем більшало (так, змінили свою позицію щодо ідеї об'єднання церков, відмовившись від унії, єпископи **Гедеон Балабан** та **Михайло Копистенський**). Заперечували унію братства та монастири. Чужою вона була також для більшості шляхти й міщан. Не підтримувало її й селянство. Антиунійну боротьбу очолював **князь Василь Костянтин Острозький**. В одному зі своїх послань, написаному ще до римської подорожі єпископів, князь заявив про свою готовність залучити для боротьби проти унії 15–20-тисячне військо. Численні протести православних свідчили, що про добровільне з'єднання церков годі й думати. Проте вірні своєму слову перед папою римським ініціатори унії не хотіли поступатися.

Розуміючи складність ситуації, противники унії подбрали про авторитетність представництва в Бересті. Крім двох єпископів – Г. Балабана й М. Копистенського, – вони запросили представника константинопольського патріарха Никифора, який, згідно з рішенням собору східних патріархів, мав першість над митрополитами. Для участі в Берестейському соборі прибув також представникalexandrijського патріарха – **Кирило Лукаріс**.

Грамота Берестейської унії з підписами та печатками учасників собору. 8 жовтня 1596 р.

Медаль з написом:
«На прилучення русинів».

- Поміркуйте, коли, за яких обставин і за чиїм наказом було викарбувано медаль. Кого зображенено на пам'ятці?

Щоправда, авторитет високих східних церковних діячів міг вплинути на перебіг подій лише за умови спільногоСобору. Він же у Бересті не відбувся. Спеціальним універсалом король заборонив іноземцям брати участь у соборі. Тож, не дійшовши згоди навіть щодо спільногоСасідання, кожна зі сторін **8 жовтня** розпочала свої окремі собори.

Православні зібралися в палаці, де зупинився В.-К. Острозький. Прихильники унії проводили собор у міській церкві Св. Миколая. Саме в ній було затверджено попереднє рішення про об'єднання церков. Так було утворено **греко-католицьку (уніатську) церкву**.

Нова церква підпорядковувалася папі римському. Було визнано деякі засади католицького віровчення (догмати), зокрема догмат про походження Святого Духа від Отця й Сина (православні визнають, що Дух Святий походить лише від Отця). Церковні обряди, свята, таїнства, особливості храмового будівництва, іконопису, церковного співу залишалися православними, а мовою богослужінъ визнавалася церковнослов'янська.

Король Сигізмунд III підтримав унію і визнав чинними ухвали собору, що відбувається в церкві Св. Миколая. Греко-католицьке духівництво, як і католицьке, звільнялося від сплати податків, уніатська шляхта нарівні з католицькою могла претендувати на державні посади. Крім того, греко-католицьким єпископам було обіцяно місце в сенаті, але ця домовленість лишилася нездійсненою. Що ж до Української православної церкви, то вона, попри велику кількість прихильників, опинилася поза законом.

4. Що визначало становище греко-католицької церкви?

Від першого року існування греко-католицька церква потрапила в складне становище. З одного боку, уніатські єпископи всупереч запевненням польської влади не отримали тих прав, що їх мало католицьке духівництво, отож досягти рівності церков, як сподівалися прихильники унії, вони не змогли. З другого боку, більшість українського населення не

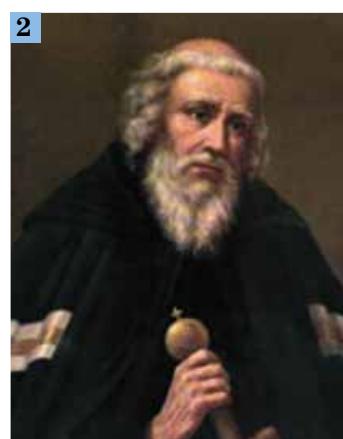
розуміла уніатської церкви та ставилася до неї, як до чужої, утвореної через зраду батьківської віри. До того ж влада Речі Посполитої підтримувала її в боротьбі проти православної церкви. Ситуація загострювалася й майновими суперечками: як уніати, так і православні всі церкви й монастири грецького обряду вважали своїми.

Ієрархи греко-католицької церкви вдавалися до енергійних заходів, аби поліпшити становище своєї церкви. З-поміж них найактивнішим був єпископ *Inatij Potijs*, який став митрополитом по смерті Михайла Рогози, його навіть називали «батьком унії». Він був талановитим проповідником, письменником-полемістом, однаке в боротьбі за унію діяв здебільшого силою, закликаючи силоміць відбирати православні храми й монастири. Гостру реакцію православних спричинили спроби митрополита довести, що українська церква завжди була католицькою, та прагнення віддати уніатам давні православні святині. Власне цим пояснюється той факт, що І. Потій, маючи титул київського митрополита, змушений був перебувати у Вільно. До Києва його не пустили козаки.

Багато зусиль для розбудови уніатської церкви доклав і митрополит *Йосиф Вельямін Рутський*. На відміну від свого попередника, він наполегливо шукав способів порозумітися з православними, вбачаючи у злагоді головну умову піднесення обох церков. Водночас митрополит розгорнув діяльність, спрямовану на впорядкування та оновлення церковного життя, зокрема здійснив реформу уніатського чернецтва, яке було об'єднане в один орден – *vasilianський*. Подібно до єзуїтів, василіани займалися просвітницькою та місіонерською діяльністю.

1

2

1. *Inatij Potijs*.
2. *Йосиф Вельямін Рутський*.

- На яких позитивних рисах діяльності греко-католицької церкви акцентує увагу історик?
- Порівняйте становище греко-католицької церкви в першій половині 17 ст. та у 18 ст. Поміркуйте над причинами змін, що відбулися.

Видатний український історик першої половини 20 ст. Дмитро Дорошенко про діяльність греко-католицької церкви зауважував: «Тут, у Галичині, унія протягом 18 століття зреформувала церковне життя, піднесла освітній рівень духовництва, і, у свою чергу, зробила головним захисником української народності проти полонізації та зросійщення. Це вона, властиво, врятувала Галичину від національної смерті. Вона встигла зробитись батьківською вірою, і народ кріпко до неї прив'язався».

Перевірте себе

- Дайте визначення поняттям: • григоріанський календар; • полемічна література; • греко-католицька церква; • василіанський орден.
- Установіть хронологічну послідовність подій: • запровадження в Речі Посполитій нового, григоріанського, календаря; • православний та уніатський собори в Бересті. Ухвала уніатського собору про утворення греко-католицької церкви; • Люблінська унія. Утворення Речі Посполитої.
- Дайте відповіді на запитання: • Що спричинило прихильне ставлення до ідеї об'єднання православної церкви з католицькою в колах можновладців та вищого духовництва? • Чому ідея унії не здобула широкі підтримки серед більшості населення, а згодом навіть втратила чимало з колишніх прихильників? • Як літературна полеміка свідчить про культурний та суспільний розвиток тогочасної України? • Чим закінчилися церковні собори в Бересті 1596 р.? • Чим становище греко-католицької церкви відрізнялося від православної? • До яких заходів вдавалися вищі єпархиї греко-католицької церкви, щоб поліпшити становище своєї церкви?
- До табору прихильників чи противників унії належали названі нижче історичні діячі, тогочасні громадські та релігійні об'єднання: • король Сигізмунд III; • князь В.-К. Острозький; • митрополит М. Рогоза; • єпископи І. Потій, К. Терлецький; • єпископи Г. Балабан, М. Копистенський; • братства; • монастири; • папа римський?
- Які з тверджень відображають засади, на яких виникла греко-католицька церква: • підпорядковувалася константинопольському патріарху; • визнавала зверхність папи римського; • повністю залишалася на засадах православного віровчення; • визнавала деякі важливі догмати католицького віровчення; • мовою богослужіння залишалася церковнослов'янська; • користувалася для богослужіння латиною; • зберігала православний обряд; • переходила на католицький обряд?

§ 11. КРИМСЬКЕ ХАНСТВО: ВНУТРІШНЯ ТА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА

1475 р. – вторгнення турецьких військ до Криму. Захоплення Кафи та інших генуезьких фортець та князівства Феодоро на південному узбережжі півострова.

1478 р. – визнання Кримським ханством васальної залежності від Османської імперії.

1628 р. – похід у Крим українських козаків на чолі з гетьманом М. Дорошенком на допомогу ханові Мехмед-Герею III.

Про які звичаї, що склалися в Кримському ханстві, йдеться у фрагменті джерела? Про що вони свідчать?

З «Опису Татарії» Мартина Броньовського (1578–1579 рр.), посла польського короля Стефана Баторія до кримського хана Мехмед-Герея II: «*Ti з воїнів, які під час війни відзначилися хоробрістю або здійснили якийсь видатний подвиг, тішаться особливою пошаною в хана, султанів, князів і мурз. Ця пошана настільки велика, що хан не лише осипає їх якимсь великими нагородами й подарунками, скільки він може, але й сам пам'ятає про їхні заслуги, що надає назавжди почесне місце їм та їхнім нащадкам поміж мурзами, за власним столом, за давнім народним звичаєм. Це пошанування є в татар спадкове і вважається вищою нагородою за заслуги, тому що уdstоєні такої нагороди дістають і під час війни командування загонами як люди здібні та досвідчені».*

1. Які особливості державного устрою та суспільного життя Кримського ханства?

На уроках історії України в 7 класі ви дізналися, що на землях Кримського півострова, а також Північного Причорномор'я, Приазов'я та Прикубання в 1441 р. було створено Кримське ханство. Саме відтоді відомі монети – символ незалежності – першого хана *Хаджі-Герея*.

Територію Кримського ханства було поділено на адміністративно-територіальні округи – *бейлики*, які очолювали беї. Утім, влада кримського хана поширювалася не на всі землі Кримського півострова. Після захоплення Османською імперією в 1475 р. генуезьких колоній південного узбережжя Криму та князівства Феодоро в південно-західній (гірській) частині Криму, на тих землях було створено турецьку провінцію із центром у Кафі.

У середині 16 ст. внаслідок завоювання Московією Поволжя відбувся розпад Ногайської Орди. Частина ногайців – Буджацька орда – наприкінці 16 – на початку 17 ст. переселилася на степові терени Північно-Західного Причорномор'я й визнала зверхність Кримського ханства. На початку 18 ст. до Північного Причорномор'я переселилися Єдисанська, Єдичкульська, Джамбулуцька орди. Тож владу хана визнавали численні ногайські племена, які кочували між Дунаєм та Кубанню.

Главою держави був хан. Престол за традицією успадковував найстарший у роді – старший син або брат хана. Ханом міг бути тільки представник ханського роду Гереїв. Зійшовши на престол, хан випускав монети зі своїм ім'ям та тамгою (гербом). Хан мав заступників: перший заступник – *калга*, другий – *нуреддин*. Заступники хана були спадкоємцями престолу. При ханові діяв дорадчий орган – *диван*, до якого належали калга, нуреддин, беї та інші знатні вельможі, а також *муфтій* – голова мусульманського духовенства.

Великий вплив на суспільне життя ханства справляла родова аристократія. Найавторитетнішими були чотири кримських роди. Найвпливовішим був рід Ширінів, його представники мали право одружуватися із султанками Гереїв. Старійшини родів засідали в дивані. Кожен з родів мав постійну територію для кочовиськ і виставляв окреме військо.

На політику Кримського ханства впливало його перебування з 1478 р. у васальній залежності від Османської імперії. Ця залежність здебільшого виявлялася в тому, що хан повинен був брати участь у воєнних кампаніях султана, а останній мав право усувати й призначати ханів за власним бажанням. Іноді впливові кримські роди, які були незадоволені політикою хана, зверталися до турецького султана з проханням призначити іншого правителя або підтримати висунутого ними кандидата. Водночас і султан часто-густо використовував кримську аристократію у своїх планах.

Роздивіться карту на с. 83. • Які території на початку 17 ст. належали Кримському ханству, які – Османській імперії? • З якими державами Кримське ханство межувало на заході, півночі та півдні?

• Про які особливості суспільного життя Кримського ханства йдеться у фрагменті джерела? Обчисліть чисельність населення Криму за інформацією мандрівника. Зробіть висновок про етнічний склад населення півострова в другій половині 17 ст.

Ханський палац у Бахчисараї.
Малюнок 1857 р.
Карл Боссолі.

«З Книги Подорожей» в Крим 1666–1667 рр. османського мандрівника Евлія Челебі: «Власне, Кримський (пів)острів по колу є 776 миль. Загалом у Криму сорок бейликів (князівств). Перший серед бейів – Ор-бей (князь Перекопської округи), який перебуває на самому кордоні. За ним іде Ширін-бей, який за законом є ватажком двадцяти тисяч бойових вершників-татар.

На цьому Кримському (пів)острові [...] є тисяча шістсот сіл і шість тисяч отарів (помість). З усіх сіл виходить сто тисяч вояків, а з отарів – двадцять шість вояків. У походи йде сорок тисяч, а якщо хан зажадає, у бій іде вісімдесят тисяч татар, за винятком тих, хто залишається в Криму, тому що в самому Криму є чотири рази по сто тисяч бранців-козаків, чотири рази по сто тисяч козацьких дружин і три рази по сто тисяч інших синів і дочок. А ще там є двадцять тисяч грецьких, вірменських та юдейських невірних. Через те що в Криму стільки бранців-козаків, усі воєнні загони не виводять у похід...».

Ханський палац у Бахчисараї.
Сучасне фото.

- Ханський палац у Бахчисараї є єдиним зразком кримськотатарської палацової архітектури. За ті два з половиною століття, які палац слугував резиденцією кримських ханів, його зовнішній вигляд зазнав істотних змін. Майже за кожного нового правителя в палаці з'являлися нові споруди, відбувалися ремонтні роботи. Бахчисарайський палац складається з комплексу корпусів, павільйонів і двориків, що структурою нагадує султанський палац у Стамбулі.

2. Що визначало зовнішню політику Кримського ханства?

Попри перебування в залежності від Османської імперії, кримські хани тривалий час проводили самостійну політику як спадкоємці Золотої Орди. Її сенс полягав у стягненні данини з колишніх золотоординських територій.

*Татарський лучник.
Реконструкція.*

*Татарська кіннота.
Османська мініатюра
1579 р.*

Проте отримання грошей, коштовних подарунків, хутра від польсько-литовського володаря чи московського царя не завжди стимувало кримчаків від спутошлих нападів на українські чи російські землі.

Чимало ханів намагалися проводити незалежну політику, свідченням чого були різкі заяви на адресу Османської імперії. Це призводило до відкритих конфліктів із султанами. Прагнення Герейв позбутися контролю з боку Османів спонукало Сагіб-Герея I перенести 1532 р. столицю своєї держави із Солхата в **Бахчисарай** (подалі від Кафи з її сильною фортецею, гарнізоном та османським намісником).

Поступово хани втрачають право на зовнішньополітичну ініціативу й мусять вступати в союзи, укладені Османською імперією.

Залежність Кримського ханства від Османської імперії стимулювала походи татарських військ на українські землі. Метою походів була воєнна здобич, передусім полонені, яких потім збували на невільницьких ринках Османської імперії. Обстанови тих походів відображені в українських народних піснях, зокрема і в цій:

Зажурилась Україна,
Бо нічим прожити,
Витоптала орда кіньми.
Маленькі діти,
Котрі молодії –
У полон забрато;
Як заняли, то й погнали
До пана до хана.

Основою татарського війська була кіннота. Верхової їзди татари навчалися з дитинства, кочове життя привчало їх до невибагливості. Турецький султан Селім I зазначав, що татари в поході швидкі, як вітер; якщо вони виrushaють у похід, то за один день долають 5–6-денну дорогу; їхнім коням не потрібні підкови, ні фураж¹. Щоправда, татарському війську завжди бракувало вогнепальної зброї, насамперед гармат, воно не вміло вести облогу міст і фортець і не витримувало відкритого бою. Тому успіх їхніх воєнних операцій залежав від раптовості нападів і швидкості дій.

3. Яким було господарське життя Кримського ханства?

Господарське життя Кримського ханства в початковий період його історії ґрунтувалося на кочовому скотарстві та торгівлі із сусідами худобою, зокрема кіньми, продуктами тваринництва.

¹Фурáж – сухий корм для коней (сіно, солома).

Згодом брак пасовиськ та вигідні умови для торгівлі хлібом з Османською імперією зумовили перехід кримських татар до осілого способу життя й землеробства. Традиції кочового життя зберігалися тільки в ногайців, хоч і вони почали займатися землеробством. Водночас розвивалося ремесло та промисли.

Можливість використовувати рабську працю була неабияким стимулом для розвитку господарства, які спеціалізувалися на вирощуванні зерна (передусім пшениці). Збіжжя продавали, вивозили також багато льону та меду. Для продажу виробляли дрібні залізні вироби, насамперед ножі, виготовлені з місцевого та завезеного заліза. У Східній Європі та в Османській імперії користувалися попитом татарські луки. Основним споживачем кримських товарів була Османська імперія, яка своєю чергою постачала Кримському ханству тканини, ремісничі вироби та інші товари. Найбільші прибутки Кримське ханство мало від работоргівлі. Упродовж 16–17 ст. воно було найбільшим постачальником невільників для Османської імперії.

Портові міста Кримського півострова, що перебували під владою Туреччини (Кафа, Балаклава, Мангуп, Судак), як і раніше, були центрами міжнародної торгівлі. Головним портом для усієї чорноморської торгівлі була Кафа. Наприкінці 15 – у першій половині 17 ст. через неї із Стамбула надходили в Крим західноєвропейські товари – коштовні тканини, зброя, предмети розкоші, фаянсовий посуд, тютюн, кава тощо. Водночас із Криму в Стамбул через Кафу вивозили хліб, рибу, рабів. Як свідчив у 1634 р. Емідіо Дортеллі д'Асколі, у місто щодня в'їжджало не менше 500 навантажених підвід, а увечері на жодній з них не залишалося товарів. Із часом набули важливого значення й міста Кримського ханства – Бахчисарай, Карасубазар, Гезлеве, Перекоп. Останній служив своєрідним складом для всіх товарів, що надходили в Крим чи відправлялися з Криму суходільним шляхом.

- Про які особливості буденого життя кримських татар розповідає мандрівник?
- Як ці обставини впливали на розвиток господарства? Відповідь обґрунтуйте уривками з джерела.

Литовський дипломат Михалон Литвин, який перебував в українських землях у середині 16 ст., у книжці «Про норови татар, литовців і москвитян» розповідав:

«...І хоча володіють перекопські татари худобою, що рясно плодиться, все ж таки вони ще багатші чужоземними рабами-невільниками, чому і забезпечують ними й інші землі. Адже в них не стільки худоби, скільки невільників. Бо вони постачають їх і в інші землі. Адже до них низкою прибувають кораблі із-за Понта і з Азії, завантажені зброєю, одягом, кіньми, а йдуть від них завжди з невільниками. Бо все їх торги і місця збору податей повняться тільки товаром цього роду, на який до того ж у них завжди попит, [він годиться] і для торгівлі, і для застави, і для подарунка, і всякий з них, що принаймні має коня, навіть якщо на ділі раба в нього немає, все ж таки, вважаючи, що завжди може придбати їх багато, обіцяє за контрактом з кредиторами своїми в призначений термін заплатити їм за одяг, зброю і прудких скакунів теж живими, але не кіньми, а людьми, притому нашими єдинокровними».

4. Як складалися відносини Кримського ханства з українським козацтвом?

Попри історичну місію українського козацтва, суть якої полягала в захисті від спустошливих набігів з Криму, між ним та кримськими татарами подекуди складалися союзницькі відносини.

Про приклади таких відносин свідчать джерела. Приміром, є згадка про намір кримського хана Мегмеда-Герея III, який здобув владу 1623 р., разом зі своїм братом Шагін-Гереєм вийти з підданства Порти. Допомогти в цьому братам повинні були українські козаки. У грудні 1624 р. після тривалих переговорів уперше в історії козацько-татарських відносин у письмовій формі було укладене перемир'я, що передбачало надання взаємної військової допомоги.

У грудні 1624 р. кримський калга Шагін-Герей підписує документ: «Я, Шагін Герей, кримський цар, даємо цей наш присяжний лист запорозьким козакам, насамперед пану гетьману, осавулам, отаманам і всьому Війську. Засвідчуємо цим нашим листом і присягами, що від мене і всіх наших людей не діятиметься жодної кривди і шкоди... I від них (козаків) вимагаємо того, аби так робилося... і на те даємо наш широкий присяжний лист Богу і Пророку...».

Щоправда, кілька років українсько-кримська угода лишалася на папері, набувши реального змісту тільки 1628 р. Тоді в Криму знову спалахнули усобиці: престол намагався захопити ставленник османів Джанібек-Герей. Мегмед і Шагін опинилися в скрутному становищі: з кількома сотнями своїх прихильників вони зайняли оборону в Бахчисараї. Не маючи іншої надії на порятунок, вони послали до козаків своїх представників з проханням про допомогу. Не зволікаючи, до Криму з 4-тисячним загоном козаків вирушив гетьман Михайло Дорошенко. Ще така ж кількість запорожців вийшла в море проти турків. Дорошенко блискавично дійшов до Перекопа, проте дорогу до Бахчисараю йому перекрили головні сили заколотників. Рухатися далі доводилося під прикриттям рухомого табору

Сутичка козаків з татарами.
Юзеф Брандт.
1890 р.

цілих шість діб, безперервно відбиваючись від ногайців. У поході козаки зазнали тяжких втрат, загинув і гетьман Дорошенко. Та справа не була марною: облогу Бахчисарая ногайцями вдалося зняти. На знак подяки, свідчив документ: «Українські козаки були з великою гостинністю прийняті Шагін-Гереєм і ханом. Їм було дозволено поставити свій прапор із зображенням хреста на стіні ханського палацу...».

- Чому в умовах майже постійного воєнного протистояння та попри відмінності у вірі та звичаях джерела фіксують приклади союзницьких відносин між Кримським ханством та українським козацтвом?

Перевірте себе

- Установіть хронологічну послідовність подій:
 - похід у Крим гетьмана М. Дорошенка з козаками на допомогу ханові Мегмед-Герею III;
 - заснування Дмитром Вишневецьким на о. Мала Хортиця першої Запорізької Січі;
 - перехід Кримського ханства у васальну залежність від Османської імперії.
- Покажіть на карті українські землі, які перебували під владою кримського хана та турецького султана в першій половині 17 ст.
- Витлумачте поняття:
 - хан,
 - калга-нуреддин,
 - султан,
 - диван,
 - бейлики,
 - беї,
 - муфтій,
 - невільники.
- Дайте відповіді на запитання:
 - Кому належала найвища влада в Кримському ханстві?
 - Які особливості мало державне та суспільне життя ханства?
 - Які народи його населяли?
 - Як впливала залежність Кримського ханства від Османської імперії на державне та суспільне життя?

§ 12. ДОБА ГЕРОЇЧНИХ ПОХОДІВ КОЗАЦТВА. ХОТИНСЬКА ВІЙНА

1616 р. – взяття запорізькими козаками на чолі з Петром Сагайдачним турецької фортеці Кафи.

1618 р. – похід 20-тисячного козацького війська Петра Сагайдачного в Московію для підтримки королевича Владислава. Деулінське перемир'я. Приєднання до Польщі Чернігово-Сіверщини та Смоленщини.

1621 р. – участь козацького війська під проводом Петра Сагайдачного в Хотинській війні на боці Речі Посполитої.

Яка роль, за визнанням сучасника, належала українським козакам на чолі з гетьманом П. Сагайдачним у битві під Хотином 1621 р.? Чому перемога під Хотином принесла козацтву славу «рятувальника християнської цивілізації»?

У своїй книжці «Хотинська війна» учасник подій польський комісар Якуб Собеський, батько майбутнього польського короля Яна Собеського, писав: «Коронний гетьман Карл Ходкевич, верхи на коні, стояв біля свого шанця, коли примчав гонець зі звісткою, що козаки з кількома польськими загонами захопили вже табір Османа і що для остаточної перемоги бракує тільки підмоги... Після несподіваного вторгнення запорожців у табір Османа турків охопила паніка: люди всіх станів були в неємовій тривозі, а сам Осман, який так недавно гадав, що нема на світі нікого могутнішого за нього, тепер на власні очі бачив усю непевність свого становища».

1. Чому козацькі морські експедиції перших десятиліть 17 ст. називають добою героїчних походів?

Здобуття Кафи запорожцями. Гравюра з книги «Вірші на жалісний погреб...». 1622 р.

- Це перше зображення воєнної події в українській друкованій книжці. На другому плані гравюри – мури турецької фортеці Кафи. На першому – козацькі човни, що атакують турецькі галери.

Найпотужнішого удару козаки на чолі з Петром Конашевичем-Сагайдачним завдали **1616 р.**, коли було здобуто Кафу та визволено кілька тисяч бранців.

Переможні походи козаків викликали захоплення й подив у Європі, адже тогочасна турецька військова міць уважалася нездоланною.

- Чому П. делла Валле, перебуваючи в Персії, переконував іранського шаха Аббаса Великого заручитися підтримкою козаків у боротьбі проти Туреччини?

У своїй книжці «Подорожі», що вийшла друком у 50-х рр. 17 ст. у Римі, італійський мандрівник, письменник П'єтро делла Валле писав: «Турки не мають на Чорному морі жодного міста, що його не взяли б козаки... В усякому разі, вони зараз на Чорному морі є такою значною силою, що коли дададуть більше енергії, то цілком контролюватимуть... Після серйозних роздумів про їхній стан, про їхні політику й звичаї я не маю сумніву щодо того, що з часом вони створять могутню республіку, бо, на мою думку, навіть уславлені спартанці, не кажучи вже про сицилійців, карфагенян і навіть римлян, не починали так знаменито і вдало».

- Розгляньте карту на стор. 83.
- Які українські землі входили до складу Речі Посполитої у першій половині 17 ст.?
 - Які терени охоплювали Османська імперія та її васали?
 - Які турецькі міста-фортеці Північного Причорномор'я та Криму були плацдармом для нападу на українські землі?
 - На які фортеці здійснювали походи козаки в першій чверті 17 ст.?

На перші два десятиліття 17 ст. припали особливо вдалі морські походи козаків на турецькі фортеці. Тому про ці часи говорять як про *добу героїчних морських походів* козацтва. Козаки на своїх чайках атакували турецькі фортеці – Очаків, Акерман, Кілію, Ізмаїл у Північному Причорномор'ї, Кафу в Криму, Варну в Болгарії, Синоп і Трапезунд у Туреччині й навіть околиці столиці Османської імперії – Константинополя. Так, у літку 1606 р. запорожці завдали удара одночасно по трьох фортецях – Акерману, Кілії, Варні. Справжнє потрясіння султанського двору спричинила морська експедиція козаків 1614 р. Флотилія чайок перетнула Чорне море. Висадившись під Трапезундом, козаки переможним походом пройшли по турецькому узбережжю, здобули Синоп, знищили гарнізон фортеці, арсенал, спалили місто й кораблі турків.

Навесні наступного року на 80 чайках запорожці рушили тепер вже на турецьку столицю, де завжди, крім флоту, стояла султанська гвардія в 30 тис. воїків. Козаки спалили портові споруди й повернули назад.

козаки на чолі з Петром Конашевичем-Сагайдачним завдали **1616 р.**, коли було здобуто Кафу та визволено кілька тисяч бранців.

Переможні походи козаків викликали захоплення й подив у Європі, адже тогочасна турецька військова міць уважалася нездоланною.

Українські землі в першій половині 17 ст.

2. Чим уславив своє ім'я гетьман Петро Коняшевич-Сагайдачний?

Початок гетьманування П. Сагайдачного припав на 1616 р. На гетьманство його обирали кілька разів.

Залишаючись нібто вірним королю, гетьман неухильно відстоював козацькі права. Так, усупереч численним домовленостям із польським урядом, які забороняли козакам здійснювати походи проти Туреччини, П. Сагайдачний вдавався до нових і нових атак, що загострило відносини

Хрест з дарчим написом Петра Сагайдачного, переданий ним у 1622 р. Богоявленському собору в Києві.

Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний.

між Османською імперією та Польщею аж до стану війни. Така ситуація була на користь козацтву: за умов постійної загрози з боку Туреччини Польща не наважувалася знищити козацтво – свого союзника в боротьбі проти турків.

Беручи активну участь у тогочасній європейській політиці, наприклад підтримуючи наміри польського королевича Владислава здобути корону Московської держави, гетьман на початку літа 1618 р. повів 20-тисячне козацьке військо на Москву.

З розповіді Якуба Собеського: «Конашевич надзвичайно спритно, страшенно збентеживши ворога, злучився з Владиславом під самою Москвою, столицею держави. Проніс переможні корогви свої безмежними просторами, спустишив вогнем і мечем недружні землі, обернувши в сумні руїни такі незвичайні, сильні своєю позицією та залогами міста, як Єлець, Шацьк, Ливни, Калуга».

- Як автор розповідає про похід П. Сагайдачного?

Незабаром московський уряд уклав мирну угоду з Річчю Посполитою, яку було підписано **1 грудня 1618 р. у с. Деуліні**. За угодою, перемир'я між двома державами укладалося на 14,5 року; Владислав відмовлявся від своїх прав на московський престол, Польща отримала Смоленщину й Чернігово-Сіверщину.

П. Сагайдачний був ініціатором відновлення вищої ієрархії православної церкви. У 1620 р. було запрошено єрусалимського патріарха Феофана, коли той повертається з Московії. Патріарх висвятив нового київського митрополита (Й. Борецького) та єпископів. Козацький загін, що постійно перебував при патріархові, не дав можливості польській владі заарештувати Феофана, і, коли той завершив свою місію, його з почестями перепровадили до молдавського кордону. Відновлення ієрархії православної церкви в Україні польський уряд не визнав, проте до каральних дій не вдався, бо Польща перебувала в стані війни з Туреччиною.

Особистість

Петро Конашевич-Сагайдачний (1577–1622). Справжнє прізвище Конашевич. Сагайдачний – це прізвисько, що походить від слова «сагайдак» – шкіряна сумка або дерев'яний футляр для стріл, а також лук. Сагайдачним Петра Конашевича назвали за майстерну стрільбу з лука. Народився в сім'ї дрібного українського православного шляхтича. Дістав початкову домашню освіту, а згодом навчався в Острозькій академії та Львівській братській школі. Наприкінці 16 ст. подався на Запоріжжя, де швидко здобув авторитет. Брав участь у численних походах козаків, а незабаром став їх очолювати. Він здобув заслужену шану сучасників. «Був то чоловік великого духу, що сам шукав небезпеки, легковажив життям, у битві був першим, коли доводилося відступати – останнім...» – повідомляє про нього тогочасне джерело.

Усе віщувало велику битву. Навіть ніч пахла грою. Сагайдачний пильно вдивлявся в пітьму, намагаючись натрапити на певний знак, що спрямував би його до козацького табору. Сюди, під Хотин, він повернувся з Варшави з добрими новинами: король потребує допомоги запорожців у війні з Туреччиною і готовий визнати справедливими козацькі вимоги. А польські воєначальники, з якими годину тому мав докладну розмову, погоджуються з його планом вирішальної битви під час *тієї* – Хотинської, як назувати її нащадки, – війни. З Божою поміччю вдастся розбити турків, і тоді володарі сусідніх держав змушені будуть зважати на козацтво.

Так у думах збігло чимало часу. Вже й посвітлішає східний край неба, а сліду все-таки не видно. Доведеться пробиватися навмання. Аж раптом – сліди кінських копит! Сагайдачний повернув коня й попрямував за ними. Ніч довго не відступала. Передгрозова задуха й важкі кошлаті хмари тримали її, чорнокрилу, в полоні.

Безсилим був і легкий світанковий вітерець. Пітьма відійшла несподівано. І то вже був день. День, який розпочався не ранком, а бідою. Бо коли розвиднілось, Сагайдачний жахнувся: кінські сліди привели його не до козацького табору, а в турецький стан. Небо зловісно бліскало, та замість краплин дощу в запорізького полководця полетіли ворожі стріли. Порятунок один – утеча. «Ex, якби ти, коню-брате, емів літати», – тільки й подумав Сагайдачний, руєчко повернувшись назад.

Кінь мчає так швидко, що, здавалось, ось-ось наздожне ніч. Проте стріли були прудкішими. Сагайдачний відганяв від себе думки про смерть, бо не втрачав надії на порятунок. А та надія темною смugoю лісу бовваніла на обрії.

Отак, на півокруку випереджаючи власну долю, дістався він лісу. Відчув його вологий подих, зітхнув з полегшенням і – закляк від пекучого болю.

Втративши мить, зрозумів: життя вислизає з його рук – вороги оточували його. Тоді сторчолов полетів з коня...

Цілий день проблукав Сагайдачний лісом. Млоїло душу. Ні думок, ні почуттів. Тільки пекучий біль. Думка сяйнула разом із золотим зблиском сонячних променів у Дністровому плесі: «Хай йому грець, ми ще позмагаємося», – посміхнувся Сагайдачний і пірнув у прохолодну глибину.

- Про які риси вдачі П. Сагайдачного свідчить описаний епізод?

3. Якою була роль козаків у Хотинській війні?

5–7 червня 1621 р. в урочищі Суха Діброва на Черкащині відбулася спільна рада реестрового й нереестрового козацтва, на якій розглядалися пропозиції польського сейму про участь козацтва у війні проти Туреччини. Крім козаків, у ній взяли участь нещодавно висвячений митрополит

Портрет гетьмана Петра Конасhevича-Сагайдачного на коні. Гравюра з книги «Вірші на жалісний погреб...». 1622 р.

• Це зображення було одним із ранніх портретів у гравюрі. Воно дає змогу краще уявити зовнішність гетьмана в останні роки його життя. Цей мистецький твір багатий на деталі, які свідчать про український костюм 17 ст. (гетьман у жупані – приталеному верхньому одязі з дорогої тканини, поли якого сягали нижче колін), козацькі клейноди (гетьманська булава), зброю (шабля, сагайдак), шляхетський герб гетьмана.

Герб Війська Запорізького. Гравюра з книги «Вірші на жалісний погреб...». 1622 р.

— пройшла чутка, — писав учасник подій польський комісар Якуб Собеський, — ніби козаки не прийдуть. Розпач був на обличчях жовнірів і командування: голови схилилися, почулися дорікання...».

Незабаром з Варшави прибув П. Сагайдачний. З'ясувавши з польським командуванням деталі операції, він рушив під Могилів, де перебували козаки. Під час маршу від Могилева до Хотина його було обрано гетьманом. Під керівництвом П. Сагайдачного козаки відбили дев'ять штурмів, здійснили серію нічних атак, які, за винятком однієї, були успішними.

Козацька тактика суттєво відрізнялася від польської. Коронний гетьман Карл Ходкевич надавав перевагу обороні, козаки ж прагнули діяти наступально. Більшість турецьких атак була спрямована проти козацького

1

2

1. Іменний меч гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного. Подарунок польського королевича Владислава за перемогу під Хотином. На мечі напис, який підтверджує обставини його урочистого вручення.

2. Хотинська фортеця. Сучасний вигляд.

табору, а найголовнішим своїм завданням султан вважав знищення війська козаків. Отож найвагоміший внесок у перемогу під Хотином зробило українське козацтво. Завдяки Хотинській війні Польща відвернула загрозу втрати чималих територій. Перша гучна перемога над турецькою армією, здобута в суходільних боях, мала величезне міжнародне значення. Вона спростувала думку про непереможність Туреччини і спричинила спалах визвольної боротьби підкорених турками народів. Після Хотинської війни змінилися зовнішньополітичні плани османського уряду: відтоді Туреччина на тривалий час відмовилася від наміру завоювати всю Європу. Позначилася війна й на внутрішньому становищі Отоманської Порти: розлючені поразкою яничари вбили султана Османа II. Цей заколот став провісником занепаду могутньої імперії.

- Які події описує джерело? • Які рядки свідчать про дипломатичні заходи П. Сагайдачного й козацького посольства у Варшаві? • Як уривок з листа характеризує роль українського козацтва в політичному житті тих часів?

З листа католицького єпископа Франческо Чіріолі в липні 1621 р.: «Серед католиків, у тому числі й церковників, не бракує впливових осіб, які є покровителями членів козацького посольства, з огляду на теперішню загрозу війни з турками. А згаданий Сагайдачний відкрито заявляє, що королівство не одержить ні найменшої допомоги від жодного козака і від більшої частини схизматиків, якщо ці їхні вимоги не будуть вислухані. З іншого боку, багато з цих сеньйорів не тільки вважає, що було б величезною шкодою втратити допомогу козаків, військо яких вихваляють як більш боєздатне і краще організоване, ніж те, яке очолює коронний гетьман, але й підкреслюють небезпеку, що ці козаки не будуть битися проти турків, і тому говорять, що в цей момент необхідно піти на поступки козакам так, щоб вони залишилися вдоволені».

Перевірте себе

1. Установіть хронологічну послідовність подій: • Хотинська війна; • похід 20-тичного козацького війська П. Сагайдачного до Московії на допомогу королевичу Владиславу. Деулинське перемир'я; • козацьке повстання під проводом М. Шаули та С. Наливайка.
2. Яке нове воєводство виникло у складі Речі Посполитої на українських землях у першій половині 17 ст.? • У яких напрямках здійснювали свої походи українські козаки на турецькі володіння? • Визначте місце розташування фортеці, біля якої відбулася битва польсько-козацького війська з армією Османської імперії в 1621 р.
3. На які з перелічених фортець здійснювали свої морські походи українські козаки: • Акерман; • Хотин; • Кілія; • Ізмаїл; • Трахтемирів; • Кам'янець; • Кафа; • Збараж; • Трапезунд; • Синоп; • Кодак; • Очаків?
4. Дайте відповіді на запитання: • Чим були спричинені морські походи козаків перших двох десятиліть 17 ст.? Якими були їхні наслідки? • Чому похід на Москву вважають виявом дипломатичного хисту гетьмана П. Сагайдачного? Якими були результати походу? • У чому виявлялося піклування П. Сагайдачного про православну церкву? Яке значення мали заходи щодо її підтримки? • Як відбувалася та чим закінчилася Хотинська війна? Якими були її наслідки?
5. Передчасну смерть П. Сагайдачного сприйняли в Україні як велику втрату. З приводу цієї сумної події ректор Київської братської школи К. Сакович написав «Вірші на жалісний по-греб...», у яких стверджував ідею безсмертя подвигів, слави й доброчинства гетьмана:

На безсмертну заслужив славу, наш гетьмане!
Ні, вона у забутті, певно, не постане;

- Чи свідчить цей уривок про великий авторитет гетьмана у тогочасному українському суспільстві?
- Свої міркування підтвердіть конкретними фактами. Висловіть ставлення до цієї постаті.

§ 13. ВІЙСЬКОВЕ МИСТЕЦТВО, ТРАДИЦІЇ ТА ПОБУТ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 2

1. Що довідуємося з історичних джерел про побут і традиції українських козаків? Французький інженер Гійом Левассер де Боплан, який перебував в Україні під час служби в польській армії протягом 1630–1647 рр., у своїй книзі «Опис України» писав, що:

1. «...Козаки належать до грецької віри, яку називають руською; дуже шанобливо дотримуються релігійних свят і постів...».

2. «Вони кмітливі й проникливі, дотепні й надзвичайно щедрі, не побиваються за великим багатством, зате дуже люблять свободу, без якої не уявляють собі життя. Задля цього так часто бунтують та повстають проти шляхтичів, бачачи, що їх у чомусь утискають. Таким чином, рідко коли минає сім чи вісім років, щоб вони не бунтували чи не піднімали повстання проти панів».

3. «Козаки добре загартовані, легко витримують спеку й холод, спрагу й голод, невтомні в битвах, відважні, сміливі чи, радше, одчайдушні, власним життям не дорожать. ...Найбільше виявляють спритності та доблесті, б'ючись у таборі під прикриттям возів (бо вони дуже влучно стріляють із рушниць, які є їхньою звичайною зброєю), обороняючи ці укріплення... Сотня цих козаків під захистом табору не побоїться ні тисячі поляків, ні кількох тисяч татар».

4. «Козаки високі на зріст, вправні, енергійні, люблять ходити в гарному одязі... відзначаються міцним здоров'ям і навіть не хворіють... Мало хто з козаків умирає від недуги, хіба що в глибокій старості, бо більшість з них гине на полі слави».

5. «Оповіши про доблесть козаків, доречно буде сказати про їхні звичаї та заняття. Майте на увазі, що серед цих козаків взагалі трапляються знавці всіх ремесел, необхідних людині: теслі для будівництва жител і човнів, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, лимарі, шевці, бондарі, кравці та інші. Вони дуже добре виготовляють селітру, якої вельми багато на цих землях, і роблять з неї чудовий гарматний порох, їхні жінки прядуть льон і вовну, роблять з них полотно й тканини для щоденного вжитку. Всі вони добре вміють обробляти землю, сіяти, жати, випікати хліб, готувати всілякі м'ясні страви, варити пиво, хмільний мед, брагу, оковиту тощо... А взагалі, слід візнати, що всі вони розуміються на багатьох ремеслах, хоча одні вправніші в якомусь фаху, ніж інші; трапляються й такі, що мають більш широкі знання, ніж загал».

- 1. Виберіть з тексту джерел (№ 1–4) означення, якими французький інженер характеризує козаків. Яким було ставлення Г.Л. де Боплана до козаків? Чим це можна пояснити? Чи є підстави не довіряти свідченням французького інженера?
- 2. Про які ремісничі спеціальності йдееться в документі № 5? Як можна пояснити той факт, що козаки зналися на всіх перелічених ремеслах?
- 3. Що довідуємося зі свідчень Боплана про козацький табір як бойовий порядок козаків? Чому сучасники іноді називали табір «рухомою фортецею»?

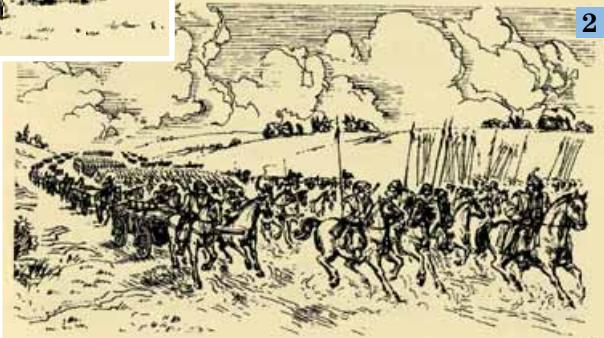

1

1. Козацький табір.
2. Козацький рухомий табір.
Реконструкція.

2

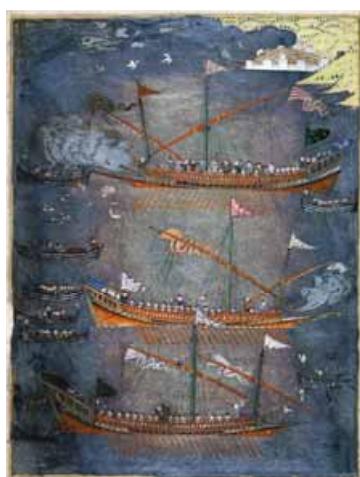

Працюймо самостійно. Завдання 1. Схарактеризуйте українських козаків 5–6 реченнями, спираючись на свідчення французького інженера.
За повідомленням Г.Л. де Боплана, українські козаки...

2. Про які деталі морських походів козаків довідуємося з тогочасних джерел?

Той-таки Г.Л. де Боплан свідчить про підготовку до морського походу: «Коли козаки задумують свій морський похід... вони рушають до Військової Скарбниці, яка є місцем їхнього збору... За півмісяця шістдесят перо з них зведе один човен, бо я вже казав, що вони майстри на всі руки. Отак за два-три тижні мають 80–100 готових човнів такої форми, як я описав; в один човен сідає від 50 до 70 козаків. Звичайно, на їхньому човні є десять–п'ятнадцять весел з кожного боку, і пливуть ті човни швидше, ніж турецькі веслові галери. На човнах також ставлять щоглу, на яку напинають доволі незграбне вітрило, котре розпускають лише в гарну погоду, а за сильного вітру воліють веслувати... Кожен козак озброєний двома рушницями, шаблею. А на кожному човні є також чотирищість фальконетів (невеличких гармат), необхідна для походу живність. Одягнені козаки в сорочки й шаровари, ще мають змінний одяг із благенькою свитою та шапкою; беруть шість фунтів пороху, достатню кількість свинцю, ядра для своїх гармат. У кожного є компас. Так виглядає плавучий козацький табір на Чорному морі, який не боїться штурмувати найбільш укріплених міст на анатолійського берега.

Запорізькі чайки атакують турецькі галери в Чорному морі. Малюнок 1636 р. Експонат національної бібліотеки Великої Британії (Лондон).

Спорядившись отак, вони пливуть Борисфеном. Турки, звичайно, попереджені про похід і тримають у гирлі Дніпра напоготові кілька галер, щоб не дати козакам вийти з лиману. Але хитрі козаки виходять темної ночі, коли має з'явитися на небі місяць-молодик, і переховуються в очереті за три-чотири милі від гирла Дніпра, куди не заходять турецькі галери. Турки ще чекають їх біля гирла, але завжди залишаються обдуреними.

А коли надибають якусь турецьку галеру чи інші кораблі, то переслідують їх, нападають і беруть штурмом. Ось як це відбувається. Човни їхні виступають з води не більш як на дві з половиною стопи, тому козаки бачать ворожий корабель чи турецьку галеру скоріше, ніж їх самих запримітять. Далі вони спускають вітрила і дивляться, куди дме вітер; намагаються плисти так, щоб сонце було в них за плечима. За годину перед заходом сонця чимдуж веслюють до галери чи корабля і зупиняються за милю поодаль, щоб не втратити його з поля зору. Таким чином тримають їх на оці, а опівночі, за сигналом, підпливають до кораблів. Половина козаків готова до бою, чекає лише відповідної хвилини, коли візьмуть галеру на абордаж, а тоді проникає всередину».

- 1. Як козаки готувалися до морського походу? • 2. Яким було спорядження запорожців, які брали участь в поході? • 3. До яких військових хитрощів вдавалися козаки під час морських експедицій?

Працюймо самостійно. Завдання 2. Узагальнивши свідчення Г.Л. де Боплана, сформулюйте 2–3 твердження про те, у чому виявлялася військова майстерність козаків під час морських походів.

3. Що вражало чужинців у житті козаків?

Багато свідчень про козаків містять щоденникові записи та дорожні нотатки мандрівників. Австрійський володар у лютому 1594 р. відправив до Січі посольство Еріха Лясоти, мета якого – залучити козаків до спільнної боротьби проти Османської імперії та Кримського ханства. Про перевування в Україні Лясота розповів у своєму «Щоденнику».

Проїжджуючи «козацькою землею», Лясота бачив «дуже гарні великі родючі поля й ґрунти, на яких тут і там видно багато дивних малих будинків із бійницями, куди втікають селяни, коли раптово стається напад зі стелу, і там обороняються; тому кожен мешканець, ідучи в поле, вішає на плече рушницю, а до боку шаблю чи тесак; напади такі часті, що спокою від них майже ніколи немає... Я гадав, що ця війна проти турків триватиме не рік чи два, тому не вважав за слухне втрачати таких хоробрих і відчайдушних людей, які змолоду вправляються у військовому мистецтві та добре знають цього ворога, тобто турків і татар (з якими вони майже щодня стикаються). По-друге, це військо утримати легше, ніж військо іншої нації, бо на їхніх начальників не треба втрачати особливих коштів (які звичайно становлять значну суму). Крім того, вони мають власну зброю та боєприпаси, до яких не треба замовляти й утримувати спеціально гармашів, бо багато хто з них сам уміє з ними обходитися».

- 1. Чому, за свідченням Лясоти, українські селяни мусили виходити в поле зі зброяєю?
- 2. Чому Лясота «не вважав за потрібне втрачати таких хоробрих та відчайдушних людей», якими були козаки? У чому Е. Лясота вбачав переваги запорізького козацтва над іншими вояками? • 3. Про що свідчить факт офіційних відносин Австрії з запорізькими козаками без погодження з польським урядом?

Працюймо самостійно. Завдання 3. На основі джерел дайте відповідь на питання: чому іноземні володарі виявляли інтерес до українських козаків?

Поставте собі оцінку за урок, зарахувавши за різні етапи роботи відповідні бали: за кожне із завдань (завдання 1–3) – від 1 до 3 балів; так само від 1 до 3 балів оцініть свою участь в обговоренні в парах (максимальна оцінка за урок – 12 балів).

Які факти з опрацьованих джерел свідчать про те, що життя козаків істотно відрізнялося від життя інших верств українського суспільства?

§ 14. ЦЕРКОВНЕ ТА ОСВІТНЄ ЖИТТЯ

1615 р. – заснування Київського братства та школи при ньому. Початок діяльності друкарні Києво-Печерського монастиря, створеної Єлисеєм Плетенецьким.

1620 р. – відновлення вищої православної ієрархії. Обрання православним митрополитом Йова Борецького.

1632 р. – затвердження польським сеймом «Пунктів для заспокоєння руського народу». Визнання законності існування в Речі Посполитій православної церкви.

1632–1647 pp. – діяльність православного митрополита Петра Mogили.

Визначте, у якому році було написано цей твір. Про які утиски йдеться в документі? Чому українці прагнули відродити вищу православну ієрархію? Чому противники відродження єпископату звинувачували православну церкву в заколоті та бунтарстві?

Про становище православної церкви митрополит Йов Борецький у своїй «Протестації» писав: «Упродовж останніх двадцяти п'яти літ нам не вдається досягти справедливості святої й забезпечити мир релігії нашій від тих великих насильств, утисків і правопорушень, які над нами чиняться. Що далі, то гірші й тяжкі переслідування, зловмисні обвинувачення та обмови доводиться нам зносити від противників наших... Не є гріхом, не є зневаженням прав, не є образою королівської гідності, не є ані заколотом, ані ребелією¹, не є бунтом, не є зневаженням зверхності, не є криміналом, не є шпигунством, ані зрадою, ані змовою з ворогами коронними, що ми, за поміччю Духа Святого, маємо посвячених митрополита й єпископів».

1. Яким було становище православної церкви після церковних соборів у Бересті 1596 р.?

Берестейська унія погіршила становище православної церкви, проте вірною їй залишалася більшість українського населення. Ця обставина спричинила розгортання боротьби за відновлення прав утискуваної церкви. До боротьби прилучилися представники всіх верств українського суспільства, а очолили її братства. Широкі повноваження мали Львівське Успенське, Луцьке Хрестовоздвиженське та Київське Богоявленське братства. Право ставropігії мало надзвичайне значення для збереження православної церкви. Адже після Берестейської унії майже всі православні єпископи

¹Ребелія – заколот, бунт, повстання.

*Підтвердна грамота
константинопольського
патріарха Ієремії
Львівському Успенському
братству. 1587 р.*

були впливовими організаціями, які мали право через своїх священиків відлучати парафіян від церкви та пильнувати за дотриманням священиками церковних приписів тощо. Їх діяльністю опікувалися запорожці, яких було чимало поміж братчиків. Козаки підтримували братства й православну церкву не лише коштами, а й військовою силою. Наприклад, 1610 р. православне духовництво Києва звернулося до козаків із проханням по клести край сваволі священиків-уніатів, які не дозволяли православним служити в Софійському соборі.

За підтримки козацтва **1615 р.** в Києві було засноване **Богоявленське братство**, а вступ до нього гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного з усім Військом Запорізьким засвідчив, що козацтво брало православну віру під свій захист та опіку. Саме за сприяння козацтва було поновлено **1620 р.** вищу православну церковну ієрархію.

2. Що розповідають джерела про відновлення вищої православної ієрархії? Чим уславився Йов Борецький?

У Київському літописі натрапляємо на таке свідчення: «Року 1620 прибув з Москви святіший патріарх єрусалимський іменем Феофан, і зупинився в монастирі Братському, і був прийнятий з великою честю духовними та світськими людьми. Того ж року, від'їджаючи з Києва, святіший патріарх... поставив і висвятив на митрополію Київську чоловіка гідного й чесного. Іменем Йов Борецький, у письмі слов'янськім, і грецькім, і латинськім ученого, і з ним чотирьох єпископів на різні місця: Мелетія Смотрицького на єпископство Погоцьке, Ісаюю Копинського, інока монастиря Печерського, на єпископство Перемишльське, Паїсія Іполітовича на єпископство Холмське і Белзьке, Йосифа Курцевича на єпископство Володимирське».

- Про які події розповідається в джерелі? ● Як ці події пов'язані з Берестейською церковною унією? ● Чому постала потреба висвябити митрополита і єпископів?

Великі надії у справі відродження православної церкви митрополит Й. Борецький покладав на освіту і книговидання. Як організатор і покровитель Київської братської школи, підтримував її власним коштом. Він згуртував навколо себе талановитих учених, письменників, просвітителів, зокрема Мелетія Смотрицького, Петра Могилу, Лаврентія Зизанія, Єлисея Плетенецького. Близькими сподвижниками митрополита були козацькі керманичі Петро Конашевич-Сагайдачний, Михайло Дорошенко, Оліфер Голуб.

3. Як була легалізована православна церква? Якими були заходи митрополита Петра Могили для впорядкування церковного життя?

Обраний у 1632 р. польський король Владислав IV підписав «*Пункти для заспокоєння руського народу*», за якими українцям та білорусам поверталися втрачені після Берестейської унії права: за православними визнавалося право мати свого митрополита та єпископів, визначалися умови розв’язання суперечок між православними та греко-католиками стосовно церков і земель тощо. Незабаром наступника Йова Борецького Ісаю Копинського, якого не визнавала влада, було усунено, а митрополитом обрано **Петра Могилу**.

Новий глава православної церкви рішуче заходився оновлювати церковне життя.

Поліпшенню становища церкви, за задумом П. Могили, мало сприяти налагодження суврої дисципліни серед священиків і ченців. Було, зокрема, запроваджено постійний нагляд за духівництвом, за порядком богослужінь тощо. До обов’язків священика додавалося проголошення по неділях і святах виховних проповідей для парафіян. Великою перешкодою для посилення авторитету церкви було право магнатів втрутатися в церковні справи на території своїх маєтків. П. Могила докладав зусиль, щоб обмежити це право. Прагнув він також піднести й роль митрополита. Було створено і схвалено всіма патріархами «Православне ісповідання віри» – стислий виклад головних положень православ’я.

Заходи митрополита передбачали збільшення кількості й оновлення змісту церковних книжок. Основним осередком книговидання стала друкарня Києво-Печерської лаври. У 1646 р. у ній було видано надзвичайно важливу богослужбову книгу, автором якої був П. Могила, – **«Требник»**¹.

Щоб зробити православну церкву ближчою народові, П. Могила запропонував у богослужінні українську мову замість церковнослов’янської. Його клопотаннями церкві поверталося майно й землі. Митрополит опікувався

1. Тайна хрещення.
Гравюра майстра Іллі
до «Требника» Петра
Могили.

2. Портрет Петра
Могили на фресці
церкви Спаса
на Берестові.

- Частина урочистої композиції, вміщеної над вівтарною аркою. На ній зображені Христа на троні, поруч – Богородицю та князя Володимира, ліворуч – Петра Могилу в митрополичому вбранині, з відреставрованим храмом у руках.

¹ Требник – книга, яка містить тексти молитов і священнодійств, що стосуються здійснення священиком таїнств і певних богослужінь: хрещень, молебнів, відспівування померлих, освячення житла, плодів тощо, тобто треб.

Особистість

Петро Могила (1596–1647) народився в сім'ї молдавського господаря Симеона та угорської князівни Маргарет. Коли 1607 р. Симеон загинув, сім'я змушенна була залишити Молдавію. Відтоді його батьківщиною стала Україна. Петро Могила дістав ґрунтовну освіту: навчався у Львівській братській школі та Замойській академії. Був військовиком, маючи за опікунів командувача польського війська С. Потоцького та коронного канцлера і гетьмана С. Жолкевського. Брав участь у битві під Хотином (1621). Згодом постригся в ченці. З 1627 р. – архімандрит Києво-Печерської лаври, в 1632–1647 рр. – митрополит.

– Відчуваю, ба ні, певно знаю: згасає моє життя, – митрополит Йов на мить спинився, пильно глянув у вічі архімандритові Києво-Печерського монастиря, своєму учневій сподвижнику Петру Могилі. – Обіцяй, що виконаєш мою останню волю.

Замість відповіді Могила низько склонив голову: якось не наважувався вимовити слово, бо тим, здавалося, визнає смерть митрополитову. Вірити ж у неї не міг.

– Мовчиш? Невже зрадиш в останню хвилину життя?

– Ні, не зраджу, – твердо мовив архімандрит.

– Коли так, то слухай.

Могила ще нижче склонив голову.

Йов Борецький говорив швидко, ніби боявся, що не встигне. Йшлося про справи церковні, про заснування школ і науку книжну. Вбачаючи в Могилі свого наступника, митрополит наказував, щоби школи саме в братстві Київськім, а не деінде фундовани були.

На дев'ятий день по смерті митрополита Йова Петро Могила вступив до Київського братства і дав згоду на об'єднання Лаврської школи з Братською. А незабаром, під час перебування у Львові, в церкві Успіння Пресвятої Богородиці він склав обітницю перед львівськими професорами: «Я, Петро Могила, милістю Божою і за власною моєю волею... умислив фундувати школи, аби молодь у побожності, у звичаях добрих, у науках вільних наевчена була... на користь і втіху православного роду».

Наприкінці 1631 р., виконуючи заповіт покійного митрополита, Петро Могила уклав з Київським братством угоду, за якою ставав «старшим братом, дозорцем, довічним охоронцем і наставником» об'єднаних Лаврської та Братської школ.

- На прикладі особистості П. Могили визначте роль православної церкви в житті України першої половини 17 ст.

4. Коли та за яких обставин було утворено Києво-Могилянську академію. Яким було навчання в ній?

У 1615 р. постала *Київська братська школа*. Вона швидко зажила слави найавторитетнішого навчального закладу в Україні. До її заснування доклали зусиль учені, письменники й поети, провідні діячі православної церкви, які гуртувалися навколо архімандрита Києво-Печерської лаври Єлисея Плетенецького. Її першим ректором був *Йов Борецький*. Восени 1631 р. в Києві виникла ще одна школа – *Лаврська*. Заснував її Петро Могила – тоді ще архімандрит Києво-Печерської лаври. Ректором став *Ісаїя Трохимович*. Незабаром Лаврську школу було об'єднано з Київською братською. Об'єднана школа почала діяти у *вересні 1632 р.* і називалася вона *колегією*.

Київська колегія (незабаром Києво-Могилянська академія) була вищим навчальним закладом. Повний курс навчання тривав 12 років. Усього в академії було вісім класів, а кількість предметів перевищувала 30. Основу навчальних предметів становили «сім вільних наук». У перших чотирьох класах академії вивчалися мови: літературна староукраїнська, церковнослов'янська, грецька, латинська й польська. Усі вищі науки в Києво-Могилянській академії викладалися, як і скрізь у Західній Європі, латиною. Проте дбали в академії і про належне знання української мови: саме наукова діяльність викладачів академії, а також студентів сприяла розвиткові літературної староукраїнської мови.

Києво-Могилянська академія впродовж тривалого часу була єдиним вищим навчальним закладом для навчання дітей всіх станів України, Східної Європи та православного світу. Академія не лише навчала молодь, а й поширювала освіту, знання. Її вихованці закладали школи, обдаровували бібліотеки і в такий спосіб сприяли розвиткові культури.

- Про які реалії тогочасного життя йдеться в джерелі? • Чому сучасник дає таку гостру оцінку ситуації?

Ян Щенсний-Гербут – староста вишницький та мостицький – у 1613 р. написав «Роздуми про народ руський»: «Рану в серце Вітчизни нашої завдає той, хто ламає право і розриває згоду між народами, з яких складено Річ Посполиту Польську, – він Вітчизну в серце забиває. Така й оце колотнеча, яку почали з народом руським, братами й кревними нашими, вона ніби рана в серце, котра, хоч би й найменша була, приносить смерть. Одну частину справи розумію, а другу частину, хоч про неї постійно мислю, утятити не можу. Бо знаю добре про те, що з ними діється, почавши від Брестського з'їзду».

- Яка риса буденного життя українців привернула увагу мандрівника-чужинця?

Відомий церковний діяч Павло Алеппський, який 1654 р. мандрував Україною, записав у своєму щоденнику: «По всій козацькій землі ми помітили прекрасну рису, що нас дуже здивувала: всі вони (мешканці), крім небагатьох, навіть більшість їхніх жінок і дочек, уміють читати і знають порядок церковних служб та церковні співи; крім того, священики навчають сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялися неука-ми по вулицях... Кожне місто має близько 40, 50 і більше тисяч душ; але дітей більше, ніж трає, і всі вміють читати, навіть сироти».

Перевірте себе

1. Установіть хронологічну послідовність подій: • початок діяльності братської школи в Києві; • затвердження польським сеймом «Пунктів для заспокоєння руського народу»; • обрання православним митрополитом Й. Борецького.
2. Дайте відповіді на запитання: • Що визначало становище православної церкви після Берестейської унії? • Коли та за яких обставин було відновлено вищу православну ієрархію? • Які події сприяли узаконенню існування православної церкви? • До яких заходів вдався П. Могила задля оновлення церковного життя? • За яких обставин постала Києво-Могилянська академія? • Як було організовано навчання в ній?
3. Зробіть висновки-узагальнення про місце православної та греко-католицької церков у суспільно-політичному житті після Берестейської унії.

§ 15. КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ 20–30-Х РР. 17 СТ.

1625 р. – Куруківська угода.

1630 р. – повстання під проводом Тараса Федоровича (Трясила).

1635 р. – здобуття фортеці Кодак запорожцями на чолі з Іваном Сулимою.

1637–1638 рр. – козацьке повстання під проводом Павла Павлюка, Якова Острянина, Дмитра Гуні.

1638 р. – затвердження сеймом Речі Посполитої «Ординації Війська Запорізького реєстрового...».

Про які події та явища йдеться в документі? Як документ характеризує становище в українських землях наприкінці 30-х років 17 ст.? Чому масове покозачення селян та міщан непокоїло польський уряд?

В інструкціях для сеймиків, які обирали депутатів на вальний сейм (1625), король, зокрема, визнавав: «Славоля бере гору, і так завзялася, що й самим нам тяжко й з усіма сусідами розсварює; забувши зовсім віру й підданство, вони (козаки) урядили собі удільну державу. Наступають на життя і майно невинних людей. Україна вся в послушності їм. Шляхтич у домі своїм не вільний. По містах і містечках королівських уся управа, вся влада в козаків; вони захоплюють суди, закони видають...

Рік тому зважилися вони від власного імені укладати перемир'я з султаном-калогою, трактати постановляти, приймати обов'язки служби супроти нього. Сього року обмінювалися посольствами й дарунками з Москвою. На свій розсуд розв'язують питання згоди і війни; порушують укладені Річчю Посполитою перемир'я. Цього року, знехтувавши королівською забороною, три рази ходили на море, і хоч отримали рішучу відсіч від турецького флоту, однак вчинили великі шкоди в далеких сторонах Турецької держави».

1. Чим завершився польсько-козацький збройний конфлікт 1625 р.?

Стурбований створенням козацької «окремої республіки», уряд Речі Посполитої розпочав підготовку до чергового карального походу проти козаків. У вересні 1625 р. коронний гетьман Станіслав Конецпольський з 30-тисячним військом вирушив із Бара на Подніпров'я.

Козацькі загони, очолені **Марком Жмайлі**, зустрівши поляків поблизу Канева, вдало відбивалися. Особливо відчутних втрат польське військо зазнало біля Курукового озера. Це змусило польське командування вдатися до мирних переговорів, які було завершено укладенням компромісної угоди. Від козаків *Куруківську угоду* підписував **Михайло Дороженко**, обраний гетьманом замість М. Жмайлі.

Договір передбачав козацький реєстр 6 тис.; ті ж, хто не увійшов до списку, мусили повернутися до маєтків своїх власників. Одна тисяча козаків мала постійно перебувати на Запоріжжі, щоб перешкоджати втечам селян. Козаків зобов'язували не втручатися в релігійні справи, відмовити-

ся від морських походів, а також не підтримувати зносин з іншими державами. Куруківська угода встановлювала чіткий устрій реестрового козацтва за територіальним принципом. Було створено шість полків реестровців: Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Переяславський, Черкаський і Чигиринський, по тисячі вояків у кожному. Кожен полк складався з десяти сотень. Військова влада над реестровцями належала гетьману, якого обирали загальновійськова рада та затверджував польський уряд. Верховне ж керівництво здійснювало *регіментар* – головний начальник коронного війська в Україні.

- З якого документа наведено уривок? • Які події спричинили його написання?

«Найбільше й найсерйозніше непокоюї Річ Посполиту морські походи козаків, здійснювані всупереч забороні уряду, а також їх сваєльства, які вони чинили в містах. Злочини ці зазнали належної карі від зброй коронного війська... I надалі козаки повинні будуть коритися виключно тому старшому, якого самі вони оберуть, але який буде затверджений королем його милістю або його наступниками, польськими королями... Протягом цих шести тижнів козаки мусять скласти правильні реєстри, які не перевищують 6 тисяч, із зазначенням, скільки їх живе в кожному старостстві. З числа 6000 козаків 1000 або більше, на розсуд коронного гетьмана і з відома їхнього старшого, залежно від умов часу, мусять перебувати на Низу за порогами і там виконувати свою службу».

2. Яку подію 1630 р. називають «Тарасовою ніччю»?

Куруківська угода посилила суперечності між козаками – тими, хто потрапив до реестру, і тими (блізько 40 тис.), хто лишився поза ним. Кількість останніх була більшою, тому загроза нових спалахів козацького невдоволення залишалася. До того ж ситуація в Україні ускладнювалася запровадженням нового загальнодержавного податку. Не вщухали конфлікти на релігійному ґрунті. Аби втримати населення в покорі, польський уряд відправив на Київщину значну частину коронного війська. Але ці нерозважливі дії лише погіршили становище. Мешканці міст і сіл бралися до зброї. Десятки тисяч утікачів збиралися на Січі. Так визріло нове повстання.

Нереестровці обрали гетьманом *Тараса Федоровича*, більше відомого під прізвиськом Трясило. У березні 1630 р. він зі своїм військом підійшов до Черкас, а звідти рушив до Корсуня, після здобуття якого на бік повстанців перейшла більшість реестровців. Польський уряд з метою придушення повстання відправив у каральний похід коронне військо. Коли польські сили переправилися через Дніпро, їм завдав несподіваного удару загін повстанців. Коронний гетьман ледь урятувався від полону. Бої між повстанцями й польським військом під Переяславом точилися протягом трьох тижнів.

20 травня 1630 р. козаки влаштували карателям «*Тарасову ніч*», знищивши чимало офіцерів-шляхтичів – представників найвпливовіших польських родів. Успішні дії повстанців, чутки про дипломатичні контакти з Московією, Кримом та Швецією, а також невдоволення найманців,

яким затримували платню, схилили коронного гетьмана С. Конецпольського до переговорів.

29 травня 1630 р. було підписано *Переяславську мирну угоду*, яка підтверджувала умови попередньої – Куруківської. Козацький реєстр було збільшено до 8 тис.: до реєстру вписувалися козаки, вилучені з нього на початку року. Козаки отримували право самі обирати гетьмана. Деяке пом'якшення уряду Речі Посполитої в ставленні до козаків було пов'язане з наближенням кінця терміну Деулінського перемир'я з Московською державою, поновленням воєнних дій та участю в них козацьких загонів.

Битва під Переяславом
1630 р. Фрагмент картини
В. Шаталіна.

- На картині відтворено бій «галасом», коли козацьке військо під час бою змішувалося з ворожим. Галас – бойовий порядок, який поряд з іншими (тришеренговий, табір) визначав козацьку тактику.

3. Як відбувався та чим закінчився виступ козаків 1635 р. на чолі з Іваном Сулимою?

Протягом 1632–1634 рр. тисячі козаків брали участь у польсько-московській (Смоленській) війні. Коли ж **1634 р.** між Москвою та Варшавою було підписано *Полянівський мирний договір*, польський уряд вкотре вдався до спроби ліквідувати козацтво. До цього поляків спонукали постійні скарги на запорожців урядів Туреччини й Криму. Через козацькі походи відносини між Річчю Посполитою і цими державами настільки загострилися, що постала загроза нової війни. Уже в **лютому 1635 р.** сейм Речі Посполитої затвердив спеціальну постанову *«Про припинення козацького свавілля»*, і на територію Наддніпрянщини було введено загони коронного війська. Крім того, з метою контролю над козаками передбачалося збудувати в пониззях Дніпра, біля Запорізької Січі, потужну фортецю, в якій постійно перебувала би польська залога. Вояки залоги мали б перешкоджати втікачам, які прагнули потрапити на Низ, а також перекрити головний шлях постачання Запоріжжя провіантром і боеприпасами.

*Козацька старшина
та козак з козачкою.
З карт Г.Л. де Бопланна.*

Фортецю вирішили будувати на правому березі Дніпра біля першого порога – *Кодацького*, що й дало назву укріпленню. Будівництво очолив Гійом Левассер де Боплан. Кодак спорудили надзвичайно швидко: будівельні роботи тривали чотири місяці, і вже до середини літа 1635 р. вона була повністю збудована. Будівництво Кодака вкрай обурило запорожців. Вони обрали гетьманом *Івана Сулиму*, який розробив план зруйнування фортеці й розіслав універсалі із закликом до боротьби. На початку серпня 1635 р. козацьке військо виступило з Січі.

- Як шляхтич пояснює причини спорудження фортеці Кодак?
- Як, за твердженням автора, розгорталися події козацького повстання?
- Що в наведеному уривку свідчить про упереджене ставлення автора до описаних подій?

Зі щоденника сучасника події – білоруського шляхтича Філіппа Обуховича: «У 1635 р. непокірний козак, на ім'я Сулима, підступно й таємно прокравшись з... козаками з моря до Дніпра, насмілився напасті на фортецю, яку його милість король Владислав звелів на кошти Речі Посполитої збудувати на першому дніпровському порозі й оточити валами проти розбещеної сівалі козаків, щоб вони на море в човнах більше не ходили та турка не дратували. Сулима, напавши вночі на цю фортецю й перебивши сторожу, зарубав шаблею капітана та багатьох людей, забрав чимало грошей Речі Посполитої, а нову фортецю в кількох місяцях зруйнував. Пізніше він був, з наказу його королівської милості, на тому ж дніпровському острові обложений реєстровими козаками і, коли дров у нього на паливо не стало, був виданий своїми й відправлений у Варшаву на двотижневий сейм, що відбувався на початку 1636 року. Там же йому та ще кільком таким самим негідникам відрубали голови й четвертували».

4. Як розгорталося національно-визвольне повстання 1637–1638 рр.?

Розправа над І. Сулимою та його подвижниками сама по собі не здатна була придушити козацький рух. Тому уряд Речі Посполитої вирішив переглянути реєстр Війська Запорізького та вилучити з нього всіх неблагонадійних. Такі дії польських можновладців стали приводом до нового повстання. Його очолив полковник реєстровців *Павло Павлюк (Бут)* – сподвижник І. Сулими. Перша битва з коронним військом закінчилася перемогою повстанців. Проте **6 грудня 1637 р.** під *Кумейками* польське військо оточило козаків. Повстанці, які йшли табором, затято оборонялися.

П. Павлюк із невеликим загоном пробився крізь вороже оточення і рушив до Чигирина, сподіваючись поповнити там запаси зброї. Керівництво табором було покладене на Дмитра Гуню. Під час чергового штурму козацького тaborу поляки підпалили вози з порохом. Потужний вибух спричинив паніку в лавах повстанців. Частина з них утекла. Інші ж під керівництвом Д. Гуні знов укріпили табір і, дочекавшись ночі, почали організовано відступати. Польське військо не наважилося їх наздоганяти, але через два дні рушило проти загонів П. Павлюка і оточило їх, змусивши врешті по-годитися на переговори. **11 грудня 1637 р.** полковник і четверо його соратників вийшли з тaborу, щоб узяти участь у переговорах, але їх по-зрадницькому схопили.

1 березня 1638 р. у Варшаві розпочав роботу сейм. Він ухвалив постанову під назвою **«Ординація Війська Запорізького реєстрового, що передбуває на службі Речі Посполитої».**

З «Ординації Війська Запорізького...»: «Оскільки козацька славоля так розійшлася, що для приборкання її довелося рушити наші війська й битися з козаками, і розгромити їх, відвернувши цим страшну небезпеку від Речі Посполитої, – тому на вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовинних судових установ, права, доходів й інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків і тепер унаслідок заколотів утрачених, і бажаємо тих, кого живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого народу, оберненого в хлопів... Реєстровим же козакам, число яких Річ Посполитія визначила на своїй службі тільки 6 тисяч і які змирилися перед нами і Річчю Посполитою, ми встановлюємо таку військову організацію згідно з постановою цього сейму.

На місце старшого, який більше не буде вибиратися з-поміж козаків, ми будемо ставити старшого комісара, від сейму до сейму, за рекомендацією гетьманів... Цьому комісарові мусять коритися осавули, полковники, сотники, як і все військо. Всі вони, також полковники з комісаром, мусять залежати від гетьмана... Полки з своїми полковниками повинні ходити по черзі на Запоріжжя для охорони тих місць і щоб перешкодити татарським переходам через Дніпро. Треба невпинно стежити, щоб козацька вольниця не ховалася по островах і звідти не чинила б походів на море. Разом з тим жоден козак не повинен наважуватися ходити на Запоріжжя без паспорта комісара; спійманий комендантом козацьким, він підлягає смертній карі...

Наші міщани, згідно з старовинними правами і заборонами, не повинні ні самі вступати в козаки, ні втягати в це своїх синів, ні навіть віддавати заміж за козаків своїх дочок під страхом кари з конфіскацією майна. Попереджаємо і про те, щоб козаки в далеких українських місцевостях (крім Черкас, Чигирина, Корсуня, де для безпеки від поганих повинні проживати) і в інших містах на самій Україні не проживали, щоб, живучи там разом, вони не мали ніякого приводу до зібрань і далі до бунтів».

Скориставшися джерелом, заповніть пропуски в тексті.

Відповідно до «Ординації...» козацький реєстр зменшувається до ... і серед зареєстрованих могли бути тільки козаки, які Було ліквідовано виборність і скасовувалось Замість виборного гетьмана на чолі козацького війська мав стояти ..., якого призначав Козакам дозволялося селитися тільки в прикордонних містах – Міщенам і селянам під страхом смертної кари заборонялося ... , навіть Два полки реєстровців повинні були постійно перебувати на Січі, щоб На Запоріжжя козак міг потрапити тільки

Новий етап повстання. Наприкінці березня 1638 р. кілька загонів запорожців, очолюваних **Яковом Острянином, Дмитром Гуною і Карпом Скиданом**, вийшли із Січі та рушили на Київщину та Полтавщину. Дорогою до січовиків приєднувалися численні озброєні загони селян і міщан. Повстанці вирішили зупинитися під містечком **Говтва**, де **1 травня 1638 р.** відбувся бій з поляками, який приніс повстанцям іще одну перемогу. Так під владою повсталих опинилася вся Полтавщина. Щоб остаточно розбити ворога, Я. Остряний повів усе військо на Лубни. Проте облога Лубен виявилася невдалою. Зазнавши численних утрат, повстанці відійшли до Жовнина і отаборилися там.

Під Жовнином відбулася битва, внаслідок якої сили повстанців було розпорощено. Тяжко поранений К. Скидан потрапив у полон і, ймовірно, був страчений. Я. Остряний із козацькою кіннотою виявився відрізаним від табору і, вирішивши, що битву програно, з частиною козаків перейшов на землі майбутньої Слобожанщини. Повстанці, які залишилися в таборі (блізько 20 тис.), обрали гетьманом Дмитра Гуню і продовжували боротьбу. 10 червня Д. Гуня організував відступ 10 тис. козаків. Над старим Дніпровим річищем, в урочищі Старець, повстанці заклали новий табір. Його спорудженням керував безпосередньо новий гетьман, виявивши неабиякий хист будівничого.

Близько двох місяців (червень–липень) козаки вперто билися з ворогом. Проте становище в таборі погіршувалося. Не кращими були справи і в поляків. Командування обох сторін вирішило вдатися до переговорів. Незабаром козацька старшина пристала на умови, запропоновані польським урядом. У їх основу було покладено «Ординацію Війська Запорізького...».

Зверніть увагу!

Здавалося, козацькі сваволі нарешті було покладено край. Через те, що гучних виступів козаків протягом 1638–1648 рр. не було, поляки назвали те десятиліття часом «золотого спокою». Щоправда, спокій був примарним. Козацтво як стан польський уряд ліквідувати не спромігся, тож марнimi були сподівання, що козаки облишать спроби вибороти собі більше прав. Повстання 30-х рр. 17 ст. не досягли результату, бо висунута їхніми керівниками програма ще не мала широкої підтримки. Звідси стихійність, брак належної згуртованості, розпоршеність сил повстанців та їхніх бойових дій — ті вади, через які козацько-селянські рухи 30-х рр. не мали успіху. Об'єднання українців навколо ідеї визвольної боротьби потребувало часу. Отож, польське десятиліття «золотого спокою» для України було часом гуртування й нагромадження сил перед новим змаганням.

Коронний гетьман С. Конецпольський, оглядаючи місце битви за часів національно-визвольного повстання 1637–1638 рр., за свідченням сучасника, промовив: «Оце і є унія – лежить Русь із поляками». Поясніть слова польського воєначальника.

Перевірте себе

1. Установіть хронологічну послідовність подій: • затвердження сеймом Речі Посполитої «Ординації Війська Запорізького...»; • здобуття запорожцями фортеці Кодак; • Куруківська угода.

- 2.** Хто з перелічених історичних діячів очолював повстання першої половини 17 ст.:
- М. Жмайлло; • К. Косинський; • С. Наливайко; • І. Сулима; • Д. Вишневецький; • Т. Трасило;
 - В.-К. Острозький; • П. Павлюк; • Я. Острянин; • Д. Гуня; • І. Федоров?
- 3.** Дайте відповіді на запитання: • Унаслідок яких подій було підписано Куруківську угоду?
- Що спричинило «Тарасову ніч»? • Як і чому фортецю Кодак було зруйновано козаками?
- Унаслідок яких подій польський уряд ухвалив «Ординацію...»? Що вона передбачала і чим відрізнялася від Куруківської угоди?
- 4.** У загальних рисах порівняйте повстання 90-х років 16 ст. і 30-х років 17 ст. Що вони мали спільного, чим відрізнялися?
- 5.** Визначте роль козацьких повстань 30-х років 17 ст. у розгортанні національно-визвольної боротьби українського народу.

§ 16. АРХІТЕКТУРА ТА ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

На яких особливостях архітектури та містобудування в Україні наголошує французький офіцер? Із чим це пов’язано?

П’єр Шевальє – французький офіцер, секретар французького посольства в Польщі (1653–1663) писав у своїй розвідці про Україну: «Україна є дуже родючою країною, а земля, тільки-но її обробляти, дає силу-силенну всякого збіжжя, і Україна дуже багата також на різну худобу, дичину та рибу; тут сила меду та воску, дерева, яке, крім звичайного вжитку, служить для спорудження будинків... Усі будинки в цій країні дерев’яні, так само як у Московії та в Польщі. Мури міст зроблені тільки із землі, іх підтримують палі з попереочно покладеними дошками, немов загата; такі мури можуть досить легко загорітися, проте вони краще витримують гарматну стрілянину, ніж кам’яні. Найвидатніші міста та фортеці, які обімають козаки, – це Київ, центр воєводства і митрополії грецької церкви, Біла Церква, Корсунь, Костянтинів, Бар, Черкаси, Чигирин, Кодак, Ямполь над Дністром, Брацлав над Бугом – центр воєводства, Вінниця, Умань, Чернігів, Переяслав, Лубни, Павлоч, Фастів. Усі ці міста та укріплено кілька років тому, і пан де Боплан, французький інженер, що був на службі в покійного великого коронного гетьмана Конецпольського, якому громадськість завдячує двома зробленими ним дуже докладними картами України, позначив на картах укріплення більшої частини цих місцевостей. Крім них, немає жодного містечка чи селища, не обведеного стіною і не забезпеченого принаймні ровом для охорони від нападів татар, які часто навідуються в ці краї».

1. Які особливості української архітектури та містобудування доби?

Перша половина 17 ст. – це час великих змін для українського містобудування. Старі міста, розбудовуючися, набували нових архітектурних рис. Невпізнанно змінилися, зокрема, Львів, Дрогобич, Кам’янець, Острог. Виникли й нові міста. З-поміж них – Жовква, Броди, Станіслав (нинішній Івано-Франківськ), що закладались як фортеці-резиденції магнатів. На Київщині та Брацлавщині, які за тих часів потерпали від татарських і ногайських нападів, міста здебільшого виникли поблизу замків і перебували під їх захистом, а також поблизу давніх городищ, де для будови міських укріплень використовувалися вали й рештки оборонних споруд минулих часів. Ви вже знаєте, що протягом останньої четверті 16 – першої половини 17 ст. на Київщині та Брацлавщині виникло понад 300 міст та містечок.

1. План міста Броди.
2. Бродівський замок. Макет-реконструкція.

Не втрачає значення і будівництво оборонних споруд. Оборонну архітектуру першої половини 17 ст. репрезентують *бастіонні укріплення*. Якщо раніше вежі розташовували безпосередньо на стінах, то тепер їх виносили вперед. Невисокі п'ятикутні в плані вежі-бастіони, висунуті назовні за межі стін, давали змогу вести вогонь уздовж захисних мурів.

Саме такі укріплення мала Жовква, заснована наприкінці 16 ст., та Броди, що виникли в 30-х роках 17 ст. Особливо примітними були бродівські фортифікації. Розбудовою міста керував Г.Л. де Боплан. У Бродах з'явилася нова регулярна мережа вулиць, які затискають овал земляних бастіонних укріплень. Із західного боку до міських укріплень прилягав власне **Бродівський замок** – потужна фортеця з п'ятьма бастіонами.

2. Які зміни сталися в будівництві оборонних споруд?

Бастіонна система вплинула навіть на будівництво палаців. Поєднання рис нової оборонної архітектури з палацовою властивістю **замкам Збаражу** (Тернопільщина) та **Підгірців** (Львівщина).

1. Фрагмент макета в'їзної вежі Збаразького замку.
2. В'їзна вежа Збаразького замку.
3. Макет Збаразького замку.
4. Палац Збаразького замку.
Сучасний вигляд.

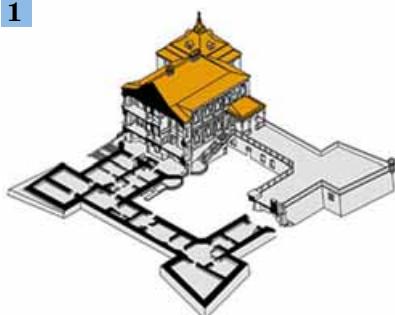

Замок у Збаражі розпочав будувати князь Криштоф Збаразький близько 1620 р., а добудовував його брат, Юрій, за проектами італійського та голландського архітекторів. Укріплення складалися з високих та широких валів, зміцнених на чотирьох рогах п'ятикутними бастіонами. Вали оточував рів – завширшки майже 40 м. Усередині укріплення розташовано двоповерховий житловий палац.

Замок у селі Підгірцях Бродівського району Львівської області є найдовершенішим зразком палацової архітектури 17 ст. в Україні. У ньому поєднано риси архітектури ренесансних палаців та нових для того часу бастіонних укріплень. У ньому також засвідчено еволюцію в будівництві магнатських резиденцій: від суверінів оборонних замків до розкішних палаців. **Оборонні палаці** – так називають подібні споруди – здебільшого будували для відпочинку магнатів-воєначальників. Замок споруджено для великого коронного гетьмана Польщі Станіслава Конецпольського на місці давнішого укріплення. Будівництво його тривало протягом 1635–1640 рр. Проектував замок французький інженер Гійом Левассер де Боплан, а будівельними роботами керував італієць Андреа дель Аква.

В оборонній архітектурі й надалі активно використовували дерево. Так, лише з дерева забудовано двір Бродівського замку. Дерев'яні споруди належали також до ансамблю спорудженого 1640 р. замку в Олиці поблизу Луцька.

1

2

1. План замку в Підгірцях. Реконструкція.

2. Замок у Підгірцях. Сучасний вигляд.

- У 17 ст. палац був двоповерховим, мав по обидва боки та в центрі триповерхові павільйони й вежу (згодом споруду перебудовано, й вона стала триповерховою).

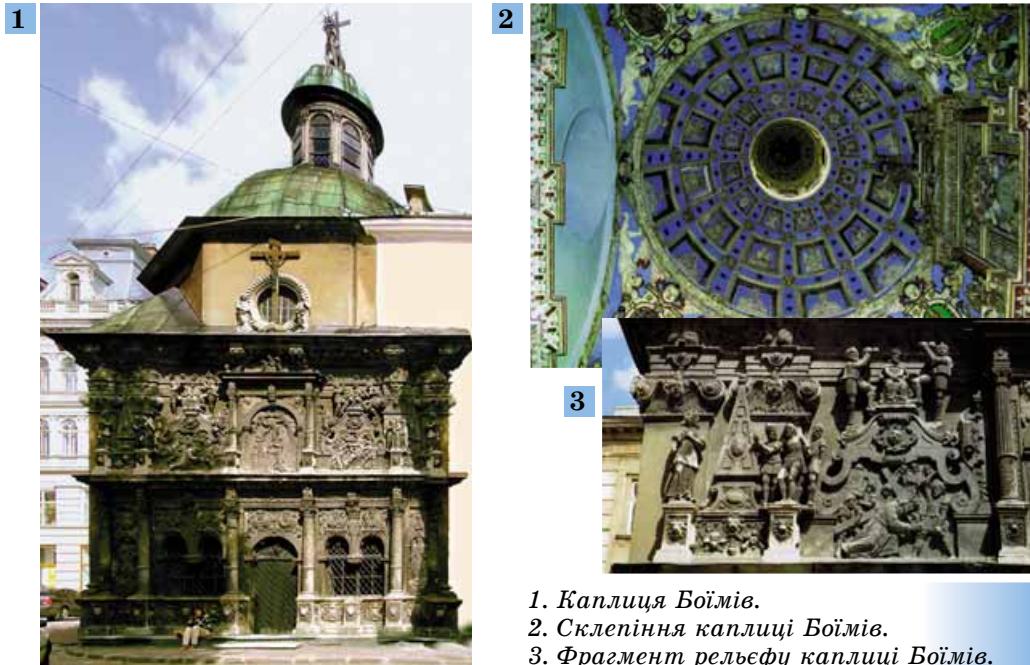

Поміркуйте, про що сповіщає напис на мармуровій таблиці біля в'їзду до замку в Підгірцях: «Вінець ратних трудів – перемога, перемоги – тріумф, тріумфу – відпочинок».

3. Що було характерним для будівництва церковних споруд?

Помітні зміни спостерігалися і в **церковному будівництві**. Йдеться передусім про ширше використання каменю. Зразком тогочасних муріваних споруд є Успенська церква у Львові, будівництво якої розпочали 1591 р. й завершили наприкінці 20-х років 17 ст. Окрасою Львова є також **каплиця Боймів**, збудована у 1615 р. Ця пам'ятка втілює найяскравіші риси ренесансу.

1. Каплиця Боїмів.
2. Склепіння каплиці Боїмів.
3. Фрагмент рельєфу каплиці Боїмів.

сансної архітектури тієї доби. Оздоблена розкішним різьбленим, у якому поєднуються біблійні сюжети, реалістичні зображення-портрети, витончені орнаменти з виноградних грон і квітів аканта.

Більше муріваних церков з'явилося на Волині. 1632 р. у Луцьку розпочато спорудження Хрестовоздвиженської церкви. В околицях міста тоді ж постав ансамбль храмів Білостоцького монастиря. Проте більшість храмів і за того періоду будували з дерева.

У першій половині 17 ст. в західноукраїнських землях з'являються перші споруди в стилі **європейського бароко**. Найвідоміший серед перших споруд раннього бароко в Україні – **костел єзуїтів у Львові**, збудований 1610–1630 рр. за проектом італійського архітектора Джакомо Бріано. Храм збудовано за зразком базиліки¹ Іль-Джезу в Римі – соборної церкви ордену єзуїтів.

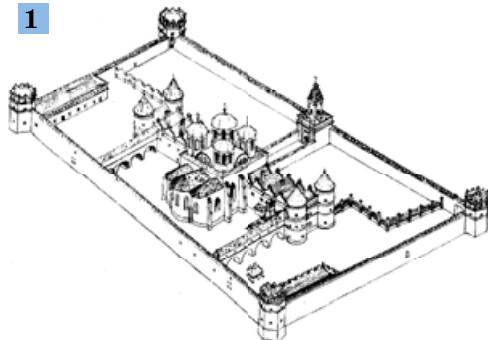
У тогочасних культових спорудах помітні риси оборонної архітектури. Великі монастирі подекуди набували вигляду справжніх фортець, захищених міцними мурами з вежами-бастіонами. Таким, зокрема, є **Троїцький**

Костел єзуїтів у Львові.

¹Базиліка – це прямокутна, витягнута в довжину будівля, розділена колонами на три, п'ять і більше поздовжніх нав. Середня нава була ширшою та вищою від бічних. Структура базиліки стала основою для формування католицьких храмів. Основним типом православних храмів був хрестобанний.

1. План Троїцького Межиріцького монастиря. Реконструкція.
2. Троїцький Межиріцький монастир поблизу Острога – класичний зразок оборонного монастирського будівництва на території Волині. Сучасний вигляд.

monastyr u c. Межиріч (Рівненська обл.). Обрисів справжньої фортеці він набув на початку 17 ст. – після того, як Януш Острозький, останній представник славетного роду, передав його католицькому ордену францисканців. Власне, тоді споруда зазнала перебудови, внаслідок якої перетворилася на класичний зразок оборонного монастирського будівництва.

Тримати оборону цілком могли й окремі храми, приміром П'ятницька церква у Львові. До оборони нерідко пристосовували навіть сільські церкви. Оборонного характеру обов'язково надавали й муріваним синагогам. Вони мали фортечний, баштовий вигляд, а ренесансні риси (арки з фігурним завершенням) подекуди поєднувалися зі східними мотивами.

4. Що визначало розвиток образотворчого мистецтва доби?

Іконостас П'ятницької церкви у Львові.

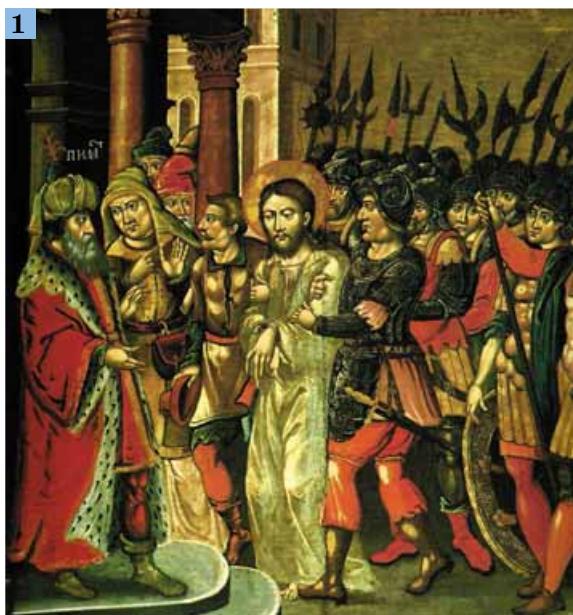
Перша половина 17 ст. – важливий етап розвитку різних видів мистецтва в Україні. Яскраві національні риси втілено, зокрема, в різьблениму обрамленні ікон та іконостасів. Створення останніх вимагало великого таланту й неабиякої мистецької підготовки, адже в них поєднувалися малярство, архітектура й декоративне різьблення. Справжньою перлиною українського мистецтва є **іконостас П'ятницької церкви**, створений львівськими митцями в першій половині 17 ст.

До шедеврів українського мистецтва належить **іконостас Успенської церкви у Львові**. Ікони для нього малювали видатні львівські художники **Федір Сенькович** та **Микола Петрахнович**.

Виняткову мистецьку вартість мають ікони М. Петрахновича, найвидатнішого львівського українського маляра 17 ст. Вони сприяли утвердженню нового стилю в ікономаллярстві,

2

1. Христос перед Пілатом.
З Успенської церкви у Львові.
Художник М. Петрахнович
2. Святий Миколай. З київської
церкви св. Миколая Набережного.

орієнтованого на західноєвропейські зразки. Як іконографічні взірці М. Петрахнович використовував західноєвропейські гравюри, враховуючи при цьому традиційні образні та планово-просторові засади.

Від першої половини 17 ст. збереглися оригінальні зразки київської школи релігійного мальства. Найвизначнішою її пам'яткою є храмова ікона *Святого Миколая в церкві Святого Миколая Набережного*, яка найкраще свідчить про становлення нової мистецької системи іконопису київської школи релігійного мальства першої половини 17 ст.

Активно розвивався **портретний живопис**, хоч із пам'яток того часу збереглися лише поодинокі оригінальні зразки. Портрет був популярним серед вищих верств суспільства. У замках складалися цілі галереї. Так, галерея замку в Заславі на 1622 р. налічувала майже сто полотен. Про особливості жанру тієї доби свідчить *портрет руського воєводи Яна Даниловича* з Жовківського замку. Портретні галереї облаштовували і в замках Волині, проте вони майже не збереглися. Один з найкращих українських портретів першої половини 17 ст. – «*Невідомий у червоній шубі*».

1. Невідомий у червоній шубі.
2. Портрет руського воєводи
Яна Даниловича – класичний
зразок львівського портретного
мальства першої половини
17 ст.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ 16 –
У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 17 ст.

Портрет князя Криштофа Збаразького.

• Права рука князя міцно стиснута в кулак і твердо обіпerta на стіл. Одяг князя надзвичайно багатий: на ньому білий атласний жупан, підперезаний червоним декоративним поясом, на білих стрічках підвішена шабля в дорогих піхвах. Візерунчаста делія – верхній одяг, що вдягався поверх жупана, з персидської парчевої тканини, підбитий чорним хутром. На голові – шапка, опушена чорним хутром, оздоблена малиновим пір'ям. На ногах князя – традиційні для 17 ст. жовті черевики.

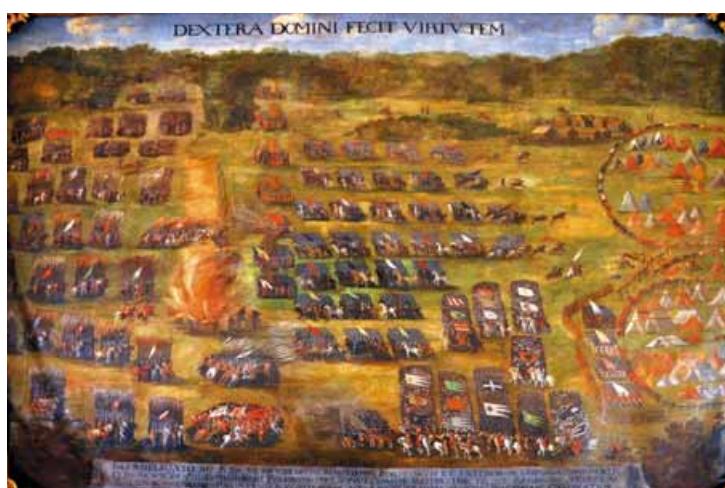
Яскраво репрезентує епоху розквіту української портретної школи першої половини 17 ст. **портрет князя Криштофа Збаразького**, адже цей твір є рідкісним зразком парадного портрета на повний зріст (найранішим серед збережених).

Портрет одного з останніх представників давнього князівського роду, який належав до найвпливовіших і найзаможніших князівських родин України, створено впродовж 1622–1627 рр.

Інші світські жанри розвивалися мало й відомі лише з поодиноких фактів та пам'яток. Так, свідченням розвитку історичного мальарства є символічна композиція «*Рокош під Сандомиром*». Про батальнє мальарство свідчить картина «*Битва під Клушино*» з костьолу в Жовкові.

Розвиток гравюри пов'язаний з виникненням осередку друкарства в Києві. «*Анфологіон*» 1619 р. став першою багато ілюстрованою українською книгою – 29 ілюстрацій з 26 дощок.

З-поміж тогочасних українських гравюр окремі присвячено світським сюжетам. Перші такі гравюри було вміщено як ілюстрації до «*Віршів на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдач-*

Битва під Клушино.
Єдина збережена
на українських
землях пам'ятка
батального
мальарства першої
половини 17 ст.

ного...», що вийшли друком 1622 р. в друкарні Києво-Печерської лаври. Вони мають особливо важливе значення як історичні джерела, адже присвячені подіям з історії українського козацтва.

Верхи на коні, з гетьманською булавою – так зображені козацького керманича, запорізького гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Це зображення було першим українським світським портретом у гравюрі, першим в українському мистецтві кінним портретом.

Перевірте себе

1. Скільки років тому було збудовано замок у Підгірцях?
2. У яких містах розташовані найвідоміші архітектурні споруди доби?
3. Виберіть з переліку пам'ятки, створені в першій половині 17 ст.: • ікони М. Петрахновича для Успенської церкви у Львові; • гравюри Львівського «Апостола»; • мініатюри Пересопницького евангелія; • ікона Святого Миколая з церкви Св. Миколая Набережного в Києві; • портрет князя Криштофа Збаразького; • Софійський собор у Києві. Свій вибір поясніть.
4. Які з фортець і замків розташувалися на Волині та Галичині: • Кам'янець-Подільська фортеця; • Луцький замок; • Кодацька фортеця; • Запорізька Січ-фортеця; • Острозький замок; • замок у Підгірцях; • Збаразький замок; • Бережанський замок?
5. Дайте відповіді на запитання: • Чим вирізняється містобудування та архітектура в першій половині 17 ст.? • Що було особливого в будівництві оборонних споруд? • Які ознаки мав український живопис у першій половині 17 ст.? • Як розвивалося мистецтво гравюри?
6. Про яке мистецьке явище доби йдеться в уривкові з джерела? • Про що свідчить поширення цього мальарського жанру?

У листі до сестри князь Заславський (1616) писав: «Прошу, дай мені, ваша милість дорога пані сестро, намалюватися і пана (чоловіка) проси, ваша милість, а я теж зображення своє пошилю вашій милості, принаймні знадобиться страшити дітей, коли будуть на чомусь дуже наполягати».

ОЦІНІТЬ СВОЇ ВМІННЯ З ТЕМИ

ДАТИ ТА ПОДІЇ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: • затвердження сеймом Речі Посполитої «Ординації Війська Запорізького реєстрового...»; • здубуття запорожцями фортеці Кодак; • Хотинська війна; • похід 20-тисячного козацького війська П. Сагайдачного в Московію на допомогу королевичу Владиславу; • Деулінське перемир'я; • утворення Києво-Могилянської академії.

ІСТОРИЧНА КАРТА

2. Розгляньте картосхему: • Якими літерами на картосхемі позначено території воєводств Речі Посполитої на українських землях у першій половині 17 ст.? Назвіть їх. • Які події позначено пунктирними червоними стрілками? • Терени якої держави позначено коричневим кольором? • Відповідно до цифр та знаків з перехрещеною зброяєю визначте події, з якими вони пов'язані. • Назвіть керівників повстань та рік події.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

3. Установіть, про що йдеться в уривках з історичних джерел. Дайте історичний коментар зазначеним подіям.

А. «Коронний гетман Карл Ходкевич, верхи на коні, стояв біля свого шанця, коли примчав гонець зі звісткою, що козаки з кількома польськими загонами захопили вже табір Османа і що для остаточної перемоги бракує тільки підмоги... Після несподіваного вторгнення запорожців у табір Османа турків охопила паніка: люди всіх станів були в невимовній тривозі, а сам Осман, який так недавно гадав, що нема на світі нікого могутнішого за нього, тепер на власні очі бачив усю непевність свого становища».

Б. «Волею Божою, порадою й повелінням святійшого Кирила, архієпископа Константиноєграда, Нового Риму, і вселенського патріарха, і благословенням архієпископа, митрополита київського, галицького та всієї Русі, отця Йова Борецького, в місті Луцьку при церкві Воздвиження Чесного й Животворящого Хреста Господнього утворилася школа грецька та руська. Згідно зі стародавніми звичаями та порядками святих отців закону грецького, великим обанням, і накладом, і пильностю міщан луцьких руського народу святого закону грецького, і милостинями всіх православних християн, як стану духовного, так і осіб княжих, панських, шляхетських і всього посолитого народу аж до вбогих удовиць, думаючи про всяку недостачу законної науки, що чиниться через нестаратливих людей».

В. «Хто ж затримає народ, коли в нього так закрутися колеса свавілля, що їх ніяким чином не можна стримати!.. Переконався я про це під Кумейками: зимою знищив Павлюка, на весну, незважаючи на такий великий розгром, ожив Острянин. Розгромив я Острянина – зразу ж було обрано керівником Гуню, і я двадцять тижнів вів із ним війну та ледве привів до послуху зброєю і немалим пролиттям крові!».

Г. «Згадані два єпископи (Іпатій Потій та Кирило Терлецький) прийшли в грецькому одязі, що його носять у їхніх країнах, укліякнувши в просторі поміж лавами, вони, за їхнім звичаєм, поцілували землю, а згодом те саме зробили посередині цього вільного простору, а третій раз перед стопами папи і їх, наприкінці, з пошаною поцілували; а перший з них, що називався Іпатій, дав папі листи... Тоді... вчинили ісповідь віри, і то перший – який знов латинську мову – відчитав її латиною, а другий, Кирило, що не знов латинської мови, вчинив її по-грецьки чи руськи».

Д. «Конашевич надзвичайно спритно, страшенно збентеживши ворога, злучився з Владиславом під самою Москвою, столицею держави. Проніс переможні корогви свої безмежними просторами, спустошив вогнем і мечем недружні землі, обернувши в сумні руїни такі незвичайні, сильні свою позицією та залогами міста, як Єлець, Шацьк, Ливни, Калуга».

Е. «У 1635 р. непокірний козак, на ім'я Сулима, підступно й таємно прокравшись з... козаками з моря до Дніпра, насмілився напасті на фортецю, яку його милість король Владислав звелів на кошти Речі Посполитої збудувати на першому дніпровському порозі й оточити валами проти розбещеної сваволі козаків, щоб вони на море в човнах більше не ходили та турка не дратували. Сулима, напавши вночі на цю фортецю й перебивши сторожу, зарубав шаблею капітана та багатьох людей, забрав чимало грошей Речі Посполитої, а нову фортецю в кількох місциях зруйнував. Пізніше він був, з наказу його королівської милості, на тому ж дніпровському острові обложений реєстровими козаками і, коли дров у нього на паливо не стало, був виданий своїми й відправлений у Варшаву на двотижневий сейм, що відбувався на початку 1636 року. Там же йому та ще кільком таким самим негідникам відрубали голови й четвертували».

ІСТОРИЧНА ОСОБИСТІСТЬ

4. Підготуйте розповідь про гетьмана П. Сагайдачного, використовуючи пам'ятку для характеристики історичної особистості.

ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ

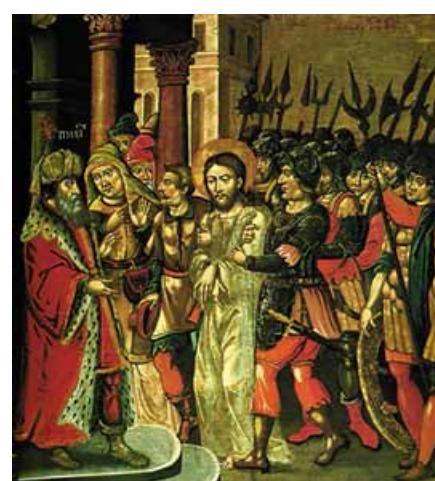
5. Поясніть поняття та терміни і складіть з ними речення:

- греко-католицька церква;
- Запорізька Січ;
- православні братства;
- бастіон;
- полемічна література;
- морські героїчні походи козацтва;
- козацький табір;
- покозачення.

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТКА

6. Використовуючи подані пам'ятки, визначте досягнення культури України тієї доби.

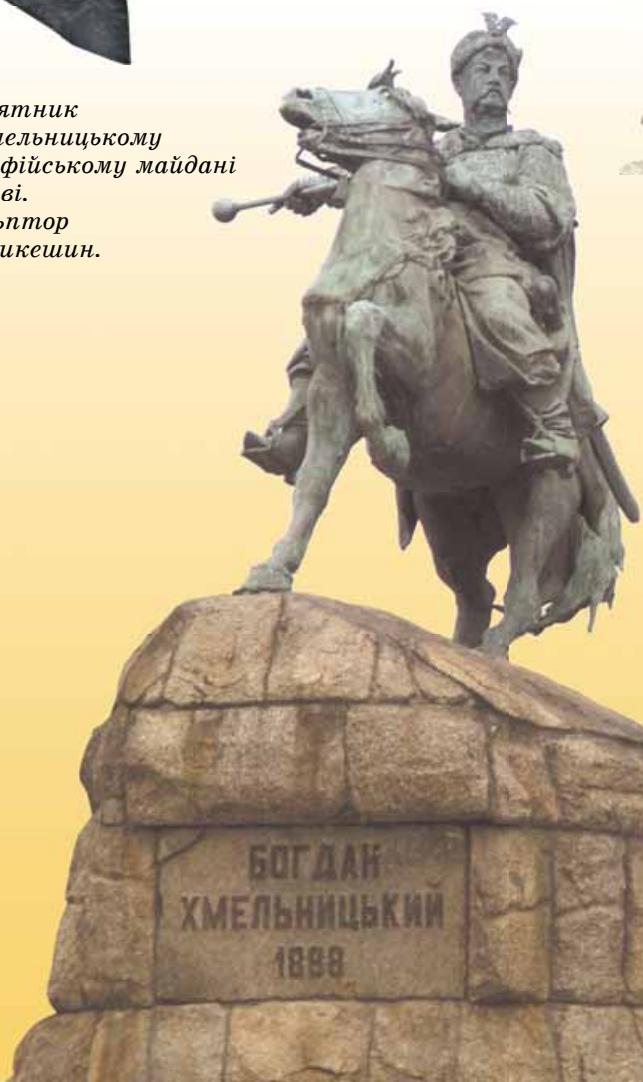
3

Розділ 3

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ 17 ст.

Пам'ятник
Б. Хмельницькому
на Софійському майдані
в Києві.
Скульптор
М. Микешин.

1

2

4

5

§ 17. ПРИЧИНИ ТА ПОЧАТОК НАЦІОНАЛЬНО-ВІЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ. ВОЄННІ ПОДІЇ 1648–1649 рр.

1648 р., січень – початок Національно-візвольної війни. Обрання гетьманом Богдана Хмельницького.

1648 р., лютий – укладення союзної угоди з кримським ханом про надання військової допомоги.

1648 р., травень – битви на Жовтих Водах і під Корсунем.

1648 р., вересень – битва під Пиливцями.

1648 р., вересень–листопад – облога українським військом Львова та Замостя.

1649 р., серпень – Зборівська битва. Укладення Зборівського договору.

Скориставшись уривком, установіть, що найбільше обурювало українців у їхньому становищі.

З пунктів вимог Війська Запорізького до короля Речі Посполитої та польського уряду в лютому 1649 р.: «*Насамперед просимо, щоб неволя, гірше турецької, якої зазнає наш руський народ, щоб додержується старовинної грецької віри, від унії була скасована, тобто щоб як з давніх часів, так і тепер вся старовинна Русь додержувалася грецького закону. Щоб при руському народові скрізь у Короні і Литві залишалися владицтва і всі церкви. Назви унії щоб не було, а тільки римський і грецький закони, так як з'єдналася Русь з Польщею... Коли залишаться лише два закони, римський і грецький, як було раніше, тоді унія не турбуватиме наш християнський народ, братів наших, і без неї ми справді у згоді житимемо... Просимо, щоб київський воєвода був з руського народу і додержувався грецького закону, ...щоб наш київський митрополит мав місце в сенаті його милості короля, щоб ми, Русь, мали щонайменше трьох сенаторів: серед світських – воєводу і київського каштеляна, які б у сенаті захищали нашу віру і права руського народу*».

1. Що розповідають джерела про причини Національно-візвольної війни проти польського панування?

Наприкінці 16 – у першій половині 17 ст. в Україні відбулися важливі зрушеннЯ, що торкнулися всіх верств тогочасного суспільства. Однак найбільше вони вплинули на козацтво. Не випадково саме тоді спалахували численні козацькі повстання. І хоча, починаючи з виступу К. Косинського, кожне подальше повстання козаків відзначалося вищим рівнем організованості, охоплювало більшу територію, засвідчувало вдосконалення військової вправності та вищий ступінь усвідомлення козаками мети боротьби, проте всі вони тієї мети не досягли. Тим часом становище українських земель у складі Речі Посполитої не змінювалося.

- На яких особливостях становища міщан західноукраїнських міст наголошує джерело? З чим це пов'язано?

З промови українського шляхтича з Волині Лаврентія Деревинського на Варшавському сеймі 1620 р.: «*У великих містах церкви запечатані, церковні маєтки зруйновані, у монастирях замість ченців тримають худобу... Хіба не гнобленням народу нашого руського є те, що, крім інших міст, робиться у Львові? Хто дотримується*

грецької віри і не перейшов до унії, той не може проживати в місті, міряти ліктем і квартою й бути прийнятим до цеху; не дозволяється проводжати за церковним обрядом тіло померлого жителями міста і відкрито приходить до хворого з тайна-ми Божими... Коротко сказати: давно вже великий нечувані утиски терпить наш руський народ як у Короні (Польщі), так і у Великому князівстві Литовському».

- Що обурювало Б. Хмельницького в становищі козацтва?

З листа Богдана Хмельницького до польського короля (друга половина 1647 – початок 1648 рр.): «Пани державці та старости на втіху собі нестерпно кривдають нас і тяжко ображають, позбавляючи не тільки вбогого майна, а й свободи, посягаючи на наші хутори, луки, сіножаті, ниви, зорані поля, ставки, млини, бджоляні десятини, хоч усе це й належить до володінь Вашої королівської милості. І що тільки комусь із них у нас, козаків, сподобається, силою відбирають, а нас самих, безневинних, обирають, б'ють, мордують, до в'язниць кидають, на смерть за наші маєтності вбивають, так що багато кого з нашого товариства поранено й знівечено. А наші пани полковники, добровольні слуги їх милостей панів старост, замість того, щоб нас од такої біди й напасті захищати, допомагають панам урядовцям кривдити нас».

- Про які особливості становища православних у Речі Посполитій свідчить документ?

Зі скарги волинської шляхти в настановах послам на сеймі 1645–1646 рр.: «Православ'я в Речі Посполитій зазнає таких утисків, яких не терплять і греки в турецькій неволі: забрано у православних церкви, монастири й кафедри, заборонено вільне провадження відправ, бідні православні вмирають без причастя, не можуть прилюдно відправляти похорон; у Любліні, Сокалі, Белзі та інших містах через відіbrання церков православні мусять потай ховати своїх померлих у підвалах і домах».

- Як засвідчене в джерелах становище українців впливало на внутрішньополітичну ситуацію в Речі Посполитій?
- Що загострило ситуацію в Україні, спричинивши загальнонародний виступ?

2. До яких заходів вдався Богдан Хмельницький для підготовки до війни?

У 1648 р. розпочалося нове козацьке повстання проти панування Польщі, його підтримали не лише селяни й міська біднота, а й духівництво, заможне міщенство, дрібна українська шляхта. Завдяки цьому повстання швидко перетворилося на всенародну війну, яку історики назвали **Національно-визвольною**. Очолив багаторічну боротьбу за національне визволення проти польського панування **Богдан Хмельницький**.

На початку 1648 р. Богдан Хмельницький сформував перший повстанський загін, установив зв'язок з козаками залоги на Січі й 25 січня оволодів нею. Невдовзі відбулася козацька рада, на якій Б. Хмельницького було обрано **гетьманом Війська Запорізького**.

Б. Хмельницький розіслав універсали до українського народу із закликом вступати до лав козацького війська. Налагодив виробництво пороху, організував купівлю зброї та боєприпасів, досяг домовленостей про перехід реєстрових козаків із початком воєнних дій на бік повстанців. Заручившись підтримкою Туреччини, у лютому–березні 1648 р. у Бахчисараї українські посли уклали угоду з кримським ханом **Ісламом-Гереєм III** про військову допомогу у війні проти Речі Посполитої. У такий спосіб гетьман прагнув розв'язати складну проблему – брак власної кінноти.

3

Кримський хан
Іслам-Герей III

Крім того, домовленість із ханом давала змогу уникнути несподіваного нападу татарських і ногайських орд, що було б особливо небажаним під час воєнних дій проти Польщі.

Такі приготування Б. Хмельницького не були таємницею для польських воєначальників. Коронний гетьман М. Потоцький прагнув будь-що запобігти розгортанню повстання. З метою придушення козацького виступу він наказав канівському полковникові 13 лютого виступити на Низ. Через день і сам рушив на Черкащину, де мали збиратися урядові війська. Коли ж ці війська увійшли на землі Війська Запорізького, Б. Хмельницький віддав наказ вирушати в похід.

Національно-визвольна війна 1648–1655 рр.

Розгляньте карту на стор. 116. • 1. Звідки почався рух повстанського війська на чолі з Б. Хмельницьким навесні 1648 р.? • 2. Де відбулися перша та друга битви Національно-визвольної війни? • 3. Куди рушило військо Б. Хмельницького після перших битв? • 4. Де відбулася остання, найбільша, битва 1648 р.? • Позмагайтесь в парах у вмінні отримувати вичерпну картографічну інформацію про битви, походи, кордони, території на прикладі подій Національно-визвольної війни в 1648–1649 рр.

3. Які результати мала воєнна кампанія 1648 р.?

Перша битва Національно-визвольної війни сталася **5–6 травня 1648 р.** на берегах річки Жовті Води. Повстанці оточили польське військо й незабаром розгромили його. Наступна битва з основними силами поляків на чолі з великим коронним гетьманом **М. Потоцьким** і польним коронним гетьманом **М. Калиновським** відбулася **16 травня під Корсунем**. Унаслідок атаки головних сил Б. Хмельницького й перекопського мурзи Тугайдея, а також загону М. Кривоноса польське військо було розгромлене.

Перемоги на Жовтих Водах і під Корсунем стали сигналом для повстань по всій Україні та визвольного походу української армії на захід. Б. Хмельницький збирав війська в Білій Церкві, формував нові органи влади, а керувати визволенням Правобережної України послав полковника **Максима Кривоноса**.

До кінця липня було визволено з-під польської влади всю територію Лівобережжя, а до кінця серпня – Брацлавське, Київське, Подільське (крім м. Кам'янця) воєводства на Правобережжі, а також східні й південні райони Волинського воєводства.

*Бій Максима Кривоноса з Яремою Вишневецьким. Картина М. Самокиша.
1934 р.*

Після безрезультатних мирних переговорів у вересні 1648 р. відновилися воєнні дії. Неподалік містечка **Пилявці** поблизу Старокостянтинова (нині – с. Пилява Хмельницької обл.) для нової битви зійшлися коронне військо та українська армія. До участі в Пилявецькій битві були залучені найкращі сили повстанців на чолі з досвідченими полковниками. Під Пилявцями українська армія налічувала понад 100 тис. вояків. Польські сили разом з озброєними слугами становили близько 80–90 тис.

Після корсунського розгрому коронні гетьмані М. Потоцький та М. Калиновський опинились у полоні. Замість них уряд Речі Посполитої призначив командувати армією князя **Владислава Заславського**, коронного підчашшого **Миколая Остророга** та сина великого коронного гетьмана С. Конецпольського – **Олександра**. Довідавшись про призначення в польському стані, Б. Хмельницький висловився щодо трійці полководців так: «перина» (за пухку статуру), «латина» (за схильність до вчених занять, а не до війни) й «дитина» (за молодість і недосвідченість). Під Пилявцями в польському війську панували легковажність і безлад. Шляхта, розраховуючи на швидку перемогу, вирушила в той похід, як на полювання.

Вирішальна битва розпочалася **13 вересня**. Вона завершилася для польської армії поразкою. А повстанців вона надихнула на нові перемоги.

Унаслідок перемоги під Пилявцями й походу української армії на Львів та Замостя на початку листопада 1648 р. майже всі українські землі було визволено від польського панування.

23 грудня 1648 р. Б. Хмельницький урочисто в'їхав до Києва, де, як і скрізь, радо вітали переможця. Назустріч українським полкам вийшли ерусалимський патріарх Паїсій, який перебував тоді в Києві, й київський

Ян II Казимир.
Гравюра
В. Гондіуса.

Богдан Хмельницький та Тугай-Бей під Львовом. Фрагмент картини Яна Матейка.

- Серед поляків була поширенна легенда про чудесне заступництво блаженного Яна з Дуклі, колишнього настоятеля Бернардинського костелу, який з'явився у хмарах над Львовом і змусив відступити козацько-татарські війська.

митрополит Сильвестр Косів. Студенти Києво-Могилянської академії ви-
голосили на честь героя свої вірші-панегірики.

4. Якими були наслідки воєнної кампанії 1649 р.?

Навесні 1649 р. польські війська, порушивши умови перемир'я, розпо-
чали воєнні дії.

У ніч проти **6 серпня** Хмельницький оточив польський табір та містеч-
ко **Зборів**, маючи переваги для переможної битви. Але кримський хан
Іслам-Герей порушив попередню домовленість і перейшов на бік короля
Речі Посполитої **Яна II Казимира** (він був обраний королем в листопаді
1648 р.). Неможливість вести війну одночасно проти Польщі й проти
Кримського ханства спонукала Богдана Хмельницького укласти мирний
договір із Польщею. Ситуація ускладнювалася тим, що до переговорів із
Польщею вдався і кримський хан.

Після напружених переговорів **8 серпня 1649 р.** було укладено **Зборів-
ський мирний договір**. Він передбачав перехід під владу гетьмана терито-
рій колишніх Київського, Брацлавського й Чернігівського воєводств, на
яких польський уряд позбавлявся права розміщувати свої війська, а державні посади на цих територіях мали обійтися лише православні. Було
встановлено реєстр 40 тис. козаків. Усім учасникам війни оголошувалася
амністія. Шляхта поверталася до своїх володінь, а селяни мусили викону-
вати довоєнні повинності в маєтках своїх власників.

Зборівський мирний договір, укладений під тиском обставин, не відпо-
відав фактичним успіхам Національно-визвольної війни. Вперше в історії
українсько-польських відносин козацька Україна одержувала визнання
своєї державної самостійності. Це давало змогу гетьманському урядові
продовжувати боротьбу за незалежність.

Титульний аркуш та
остання сторінка Зборів-
ського реєстру 1649 р. з
гербом і підписом Богдана
Хмельницького, а також
підписом Івана Виговсько-
го та печаткою Війська
Запорізького.

- Чому, на думку істориків, Зборівський договір не відповідав фактичним успіхам Національно-визвольної війни? • Яке він мав значення в історії України? • Зробіть висновки-узагальнення про воєнно-політичні події 1648–1649 рр.

Діорама «Зборівська битва 1649 р.» з музею «Зборівська битва» (м. Зборів, Тернопільська обл.). Художник Степан Нечай.

Перевірте себе

1. Обчисліть, скільки минуло років від початку польської доби на українських землях до Національно-визвольної війни.
2. Назвіть битви Національно-визвольної війни: • Жовтоводська; • Корсунська; • Жовнинська; • Пиливецька; • Хотинська; • Зборівська.
3. Установіть хронологічну послідовність подій: • Зборівська битва; • битви на Жовтих Водах і під Корсунем; • похід на Львів та облога Замостя.
4. Дайте відповіді на запитання: • Що спричинило Національно-визвольну війну середини 17 ст.? • Де відбулися та як закінчилися перші битви армії Б. Хмельницького з польським військом? • Чим закінчилася Пиливецька битва? • Які результати мала воєнна кампанія 1649 р.?
5. Порівняйте наслідки Жовтоводської, Корсунської, Пиливецької та Зборівської битв.
• Визначте вплив кожної з них на перебіг Національно-визвольної війни.

§ 18. УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ – ГЕТЬМАНЩИНИ

1648 р., лютий – укладення союзної угоди з кримським ханом про надання військової допомоги.

1649 р., серпень – укладення українсько-польського Зборівського договору.

1652 р., серпень – укладення українсько-молдавського союзу.

1656 р., жовтень – укладення українсько-трансільванського союзу проти Польщі.

Чому венеційський посол порівнює Українську козацьку державу з античною Спартою? Чи правильне таке порівняння? Як оцінює посол діяльність старшинської ради? Чому?

Альберто Віміна у червні–серпні 1650 р. вів переговори з гетьманським урядом про можливий союз України й Венеції в боротьбі з Туреччиною. Повернувшись додому, він склав письмовий звіт, де докладно розповів про життя козаків, зокрема й про особливості козацької держави.

«З вигляду і за манерами козаки видаються простими, але вони недурні й не поズбавлені жвавості розуму. Про це можна судити з їхньої бесіди та способу врядування. Бо обмірковування політичних справ є аrenoю, де пізнаєш людей, які вони на громад-

ських зборах, але в самому врядуванні виявляється і їхня грубість... З цієї юрби не-освіченого народу складається суворий сенат, у якому бере участь гетьман. У сенаті козаки обмірюють справи, обстоюють свою думку без чванства та з метою сприяння загальному добробуту. Якщо визнають кращою думку інших, то не соромляться цього, без упертості відмовляються від власного погляду і пристають до правильнішого. Тому я сказав би, що цю республіку можна уподобити до Спартанської... проте вони (козаки) можуть змагатися зі спартанцями щодо суворості свого виховання».

Зверніть увагу!

Переможні битви 1648–1649 рр., унаслідок яких значна частина українських земель була звільнена від польської влади, сприяли утворенню Української козацької держави – **Війська Запорізького**. В історичній науці цю державу називають **Гетьманщиною**.

1. Як здійснювалася державна влада в Гетьманщині?

Генеральна (Військова) рада. Найвищим законодавчим органом держави стала Генеральна рада – загальна рада всього війська. Оскільки такі ради відбувалися бурхливо, обговорювати справи на них було важко. Тому скликалися вони зазвичай лише для схвалення заздалегідь підготовлених рішень.

Старшинська рада. З часом значення Генеральної ради настільки зменшилося, що незабаром її взагалі перестали скликати, її роль перебрали старшинська рада. Вона складалася з полковників і генеральної старшини. Поступово склад ради розширився за рахунок представників міст, шляхти, духівництва. Старшинська рада мала надзвичайно широкі повноваження. Вона розглядала всі питання міжнародної політики, зокрема миру і війни, затверджувала міські привілеї та смертні вироки тощо.

Генеральний уряд на чолі з гетьманом. Виконавча й судова влада зосереджувалися в руках **гетьмана**. Він, зокрема, скликав Генеральну і старшинську ради, видавав універсали, брав участь у судочинстві (саме при гетьманові діяв **Генеральний військовий суд**), опікувався фінансовою системою, провадив мирні переговори, керував дипломатичними зносинами з іншими державами та розвідувальною службою, був головнокомандувачем збройних сил.

Керувати всіма справами внутрішнього врядування й зовнішньої політики гетьманові допомагав уряд – **генеральна старшина**, що фактично виконувала функції кабінету міністрів і водночас – військового штабу. До її складу входили: **генеральний писар**, **генеральний обозний**, **двоє генеральних осавулів**, **двоє генеральних суддів**.

У віданні генерального писаря перебувала **Генеральна військова канцелярія** – вища адміністративна установа Гетьманщини. У ній розглядалися й вирішувалися важливі адміністративні, військові, фінансові питання. Звідси

Універсал Богдана Хмельницького.

3

Гетьманський прapor Богдана Хмельницького із колекції трофеїв Військового музею в Стокгольмі (Швеція).

До Швеції прapor потрапив із Польщі, а в ній, за припущенням дослідників, міг опинитися після Берестецької битви (1651 р.).

- Роздивіться гетьманський прapor, спробуйте витлумачити букви на його полотнищі.

- Про які особливості влади гетьмана свідчить наведений уривок? • Порівняйте текст джерела з висловлюванням Антона Ждановича, що «*всі супроти гетьмана говорити не сміли; а хто б і промовив – той би живим не був*».

З наказу гетьмана Богдана Хмельницького в серпні 1650 р. білоцерківському полковнику виrushati в похід: «*Як тільки цей універсал потрапить до ваших рук, зараз же з одного міста до іншого його відсилайте, бо застерігаю кожного, хто затримає його хоч на годину і не пошле, я публічно заявляю, що такий буде визнаний неслухняним, а також, згідно з військовими артикулами, для прикладу нагадування іншим, щоб не наважувалися в подібних випадках грішити, буде покараний на горло...*».

- Скориставшись схемою, поясніть, як у козацькій державі здійснювалася державна влада.

ГЕНЕРАЛЬНА (Військова) РАДА

(загальна рада всього війська,
найвищий законодавчий орган держави)

СТАРШИНСЬКА РАДА

(генеральна старшина та полковники розглядали всі питання міжнародної політики, зокрема миру і війни, затверджували міські привілеї та смертні вироки тощо)

ГЕНЕРАЛЬНИЙ УРЯД НА ЧОЛІ З ГЕТЬМАНОМ

(виконавча й судова влада зосереджувалася в руках гетьмана)

Гетьман:

- скликав Генеральну і старшинську ради;
- видавав універсали;
- брав участь у судочинстві (при гетьманові діяв Генеральний військовий суд);
- опікувався фінансовою системою;
- провадив мирні переговори;
- керував дипломатичними зносинами з іншими державами та розвідувальною службою;
- був головнокомандувачем збройних сил.

- 1. Розгляньте карту на стор. 116. • На яких історико-географічних землях України було утворено козацьку державу – Військо Запорізьке? • Які українські землі лишалися під владою Польщі? • У складі яких держав перебувала решта українських земель? • Яке місто було столицею Гетьманщини? • Де воно розташовувалося? • Які міста – центри полків – знаходилися на Лівобережній, а які – на Правобережній Україні?

2. Як змінився адміністративно-територіальний устрій українських земель після їх визволення від польського панування?

Згідно з умовами Зборівського договору, Українська козацька держава складалася із земель Київського, Чернігівського й Брацлавського воєводств та обіймала 200 тис. кв. км – від річки Случ на заході до московського кордону на сході та від басейну Прип'яті на півночі до степової смуги на півдні. Столицею та гетьманською резиденцією стало місто **Чигирин**. За Києвом і далі залишався особливий статус столиці України-Русі.

На визволених землях скасовувався польський адміністративний устрій. Було ліквідовано воєводства, повіти, а замість них створювалися **полки** зі своїм територіальним поділом. У 1649 р. усю територію Української козацької держави було поділено на 16 **полків** (на Правобережжі – 9, на Лівобережжі – 7). Центром полку було одне з великих міст полкової території.

Кожен полк очолював **полковник**, який здебільшого призначався гетьманом. Він зосереджував у своїх руках військову, судову та адміністративну владу на території полку. Містами, що мали магдебурзьке право (Київ, Ніжин, Чернігів, Переяслав, Стародуб, Глухів, Полтава, Батурин та ін.), керували традиційні органи міського самоврядування. Розміщення в таких містах полкової канцелярії створювало ситуацію дновладдя.

Територія полку поділялася на 10–20 і навіть більше **сотень**. Сотні, як і полки, різнилися за площею та чисельністю. Адміністративними центрами сотень були міста, містечка й великі села. Військово-адміністративну владу на території сотень здійснювали призначенні полковником **сотники**, а ци-

*Портрет Богдана Хмельницького.
З Іллінської церкви в Суботові.
17–18 ст.*

• У центрі картини – постать Б. Хмельницького. Під нею – схематичне зображення території України (з річками Дніпром, Дністром та Бугом), переділеної на полки, позначені булавами. Під кожною булавою вписано назву полку. Ліворуч від гетьмана під розгорнутими корогвами зображені групи козацької старшини, що відповідає кількості полків. Вона символізує все козацьке військо. Праворуч – гетьманське шатро з прaporами, над ним – емблема Війська Запорізького.

3. Які зміни сталися в соціально-економічному житті?

Утвердження Української козацької держави – Гетьманщини – відбувалося на тлі глибоких зрушень у господарському й суспільному житті. Було ліквідовано велике й середнє світське землеволодіння, фільварково-панщинну систему господарювання, кріпацтво. Натомість формувалася козацька, селянська, а також державна власність на землю.

Ікона Покрову Пресвятої Богородиці із зображенням Богдана Хмельницького. Кінець 17 ст.

У зв'язку з цим змінилася соціальна структура суспільства. Змушені були залишити Україну польські магнати, католицька шляхта і духовництво – ті верстви, що тримали у своїх руках владу до початку Національно-визвольної війни. Протягом відьми у житті суспільства став відігравати козацький стан. Влада та основні багатства зосереджувалися в руках козацької старшини, яка формувалася з представників різних суспільних верств. Розширення кола старшини відбувалося й через службу на відповідних посадах.

Важливим завоюванням новоутвореної держави стала особиста свобода абсолютної більшості селян і міщан, які, крім того, могли вільно вступати до козацького стану. Переважна більшість селян покочачилася, почала вести вільне козацьке господарство. Становище міщан поліпшувалося ще й завдяки тому, що в містах було усунуто національно-релігійні перешкоди для занять ремеслами, промислами, торгівлею, для участі в самоврядуванні.

4. Якої мети працював досягти Богдан Хмельницький у своїй зовнішньополітичній діяльності? З якими державами були встановлені дипломатичні зв'язки?

Від перших місяців Національно-визвольної війни Б. Хмельницький особливу увагу зосередив на дипломатичній діяльності, спрямованій на зміцнення міжнародного становища козацької України. Адже для успішної боротьби проти Польщі, що була однією з наймогутніших держав тогчасної Європи, уряд гетьмана мусив перешкодити польським дипломатам у створенні антиукраїнської коаліції.

До активних дипломатичних заходів Б. Хмельницького спонукала потреба пошуку союзників. З цією метою наприкінці лютого – на початку березня 1648 р. було укладено військово-політичний союз із *Кримським ханством*.

Гетьманський уряд зумів уникнути загострення відносин із *Московією*, яку з Річчю Посполитою пов'язував Полянівський мирний договір 1634 р. У Москві були готові надати допомогу Речі Посполитій, свідченням чого стало переведення великих військових з'єднань до московсько-українського кордону. У Москві чекали, поки обидві сторони українсько-польської війни знесиляться, а також остерігалися полум'я козацького повстання, що могло перекинутися на московські землі.

Було досягнуто домовленості з протестантською *Трансільванією* про погодження спільніх воєнних дій проти Польщі. У 1656 р. між Військом Запорізьким і Трансільванією було укладено угоду про військовий союз проти Речі Посполитої. *Молдавського* господаря примусили відмовитися від здійснення ворожої щодо України політики. У 1652 р. укладено молдавсько-український союз, який було скріплено шлюбом сина Богдана – Тимоша Хмельницького з Розандою, дочкою молдавського господаря Васіле Лупу. Було встановлено дружні відносини з *Валахією*, *Венецією*, розпочато пошуки способів порозуміння зі *Швецією*.

Особливе місце посідали відносини з *Туреччиною*. Було укладено українсько-турецьку угоду 1649 р., що надавала українським купцям права вільного плавання Чорним морем та безмитної торгівлі в портах Османської імперії. На початку 1651 р. султан направив до гетьманської столиці посольство з офіційною пропозицією та запевненням у тому, що Військо Запорізьке може розраховувати на його покровительство. Трохи згодом султан надіслав Б. Хмельницькому булаву, шаблю та інші клейноди як підтвердження серйозності своїх намірів.

Усі чотири православні патріархи (константинопольський, александристський, антіохійський, ерусалимський) благословили Хмельницького на переможну війну.

Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького:

1) водосвятна чаша; 2) шабля; 3) кухоль; 4) шапка; 5) нагай; 6) булава.

• Як у фрагменті джерела втілено мету зовнішньої та внутрішньої політики українського гетьмана?

За словами польського розвідника Станіслава Щитницького (1652), «задум Хмельницького – панувати абсолютно й незалежно, не підлягаючи ніякому монархо-

ві, її володіти всією землею, яка починається від Дністра і йде до Дніпра і далі до московського кордону».

- Про які зміни в управлінні на українських землях повідомляє джерело?
- Аргументуйте твердження, що головним здобутком Національно-визвольної війни було утвердження Української козацької держави – Гетьманщини.

На початку 50-х років 17 ст. сотник Пилип Уманець писав до севського воєводи: «А тепер у нас за ласкою Божою... тут у всім kraю cіверському ні воєводи, ні старости, ні писаря немає. Боже дай, здоров був пан Богдан Хмельницький, гетьман усього Війська Запорізького! А пан полковник у нас тепер за воєводу, а пан сотник за старосту, а отаман городовий за суддю».

Перевірте себе

1. Дайте визначення поняттям: • Гетьманщина; • гетьман; • універсал; • полк; • сотня; • полковник; • сотник; • генеральна старшина.
2. Які історико-географічні регіони обіймала Українська козацька держава – Гетьманщина на початку 50-х років 17 ст.? • Які українські землі не входили до її складу? • Які полки розташовувалися на Лівобережній, а які – на Правобережній Україні?
3. Дайте відповіді на запитання: • Що собою являв полково-сотенний устрій Війська Запорізького? • Що змінилося в соціально-економічному житті українців унаслідок визволення від польського панування? • Якої мети прагнув досягти Б. Хмельницький у своїй зовнішньополітичній діяльності?
4. З якими державами український уряд встановив дипломатичні відносини протягом 1648–1657 рр.: • Австрія; • Англія; • Бранденбург; • Валахія; • Ватикан; • Венеція; • Голландія; • Іспанія; • Московія; • Молдавія; • Трансильванія; • Туреччина; • Франція; • Швеція?
5. Поміркуйте: • Які були причини швидкої розбудови Української козацької держави? • За рахунок яких суспільних верств формувалася козацька старшина?

§ 19. ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ПРО БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ЯК ПОЛІТИКА І ЛЮДИНУ. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 3

1595–1657 pp. – роки життя Богдана Хмельницького – видатного політика і полководця, творця Української козацької держави.

Особистість

Визвольну війну українського народу проти панування Речі Посполитої очолив **Богдан Хмельницький**. Майбутній гетьман народився 27 грудня 1595 р. в сім'ї дрібного українського шляхтича Михайла Хмельницького в родовому маєтку на хуторі Суботові на Чигиринщині. Навчався в школі при одному з монастирів Києва та в єзуїтському колегіумі у Львові, тож, з одного боку, дістав традиційну українську освіту, а з іншого – прилучився до західноєвропейських ідей. Таке поєднання озброїло Б. Хмельницького ґрунтовним знанням мов – літературної староукраїнської, польської, латини, а також сприяло формуванню світогляду майбутнього гетьмана. Після повернення зі Львова Б. Хмельницький записався до Чигиринської сотні реєстровців і вже 1620 р. в її складі вирушив у похід до Молдавії проти турків. Там, у битві на Цецорських полях, потрапив у полон. Два роки перебував у турецькому полоні, де вивчив турецьку та татарську мови. Звільнivшись, повернувся на службу до Чиги-

ринського полку. Брав участь у Смоленській війні 1632–1634 рр. на боці Польщі, у морських походах проти Туреччини, козацькому повстанні 1637–1638 рр. Виконував різноманітні дипломатичні доручення. Зокрема, в грудні 1638 р. у складі посольства, що мало домогтися пом'якшення умов «Ординації...», зустрівся з польським королем. Протягом 1646–1647 рр. під час зустрічей з польським королем Владиславом IV обговорювалася участь козаків у воєнних діях Польщі проти Османської імперії. Як свідчать факти, Б. Хмельницький уже тоді готував повстання проти Польщі. Саме з цією метою він намагався використати плани польського уряду щодо війни проти Туреччини, зокрема морський похід козаків у складі польського війська.

1. Що дізнаємося з історичних джерел про зовнішність та характер Богдана Хмельницького?

1. «Зросту він (Богдан Хмельницький) скоріше високого, ніж середнього, широкої кості й міцної будови. Його мова й спосіб правління показують, що він наділений зрілим судженням і проникливим розумом... У поводженні він м'який і простий, чим викликає до себе любов вояків, але, з іншого боку, підтримує серед них дисципліну суверими стягненнями».

2. «Усім, хто входить у його кімнату, він тисне руку і всіх просить сідати, якщо вони козаки. У цій кімнаті немає ніякої розкоші, стіни без всяких прикрас, крім місць для сидіння. У кімнаті містяться тільки грубі дерев'яні лави, вкриті шкіряними подушками...; в головах його висять лук і шабля – єдина зброя, яку він звичайно носить. Стіл вирізняється не більшою розкішшю, ніж інше сервірування й начиння, бо їдять без серветок і не видно іншого срібла, крім ложок і бокалів. Гетьман передбачливо прикрасив так своє житло, щоб пам'ятати про своє становище і не впасті в надмірну гордість. Проте гетьманський стіл не бідний на добри та смачні страви і на звичні в країні напої – горілку, пиво, мед». (Зі звіту венеційського посла Альберта Віміни про перебування в Україні 1650 р. у Чигирині).

3. «Щодо гетьмана Хмеля, то він зі своїми полками стояв поза цим містом [Богуславом]. Йому повідомили про наше прибууття. У середу пізно вранці прийшла звістка, що гетьман іде вітати нашого владику патріарха... Він підійшов до міських воріт з великом почтом, серед якого ніхто не міг би його впізнати. Всі були гарно вбрани і з дорогою зброєю, а він був одягнений у простий короткий одяг і мав недорогу зброю. Побачивши нашого патріарха здаля, він зійшов з коня (це зробили й інші, що були з ним), підійшов до нього, уклонився і, двічі поцілувавши край його одяжі, приложився до хреста, поцілував його праву руку, а наш владика патріарх поцілував його в голову...

Цей Хмель – літня людина, але щедро наділений дарами щастя: нелукавий, спокійний, мовчазний, не цурається людей; всіма справами займається сам особисто... Якщо траплялось, що хтось приходив до нього із скаргою під час обіду або звертався до нього

Богдан Хмельницький. Гравюра голландського майстра Гондіуса. Середина 17 ст.

- На думку дослідників, цей портрет найточніше відтворює зовнішність Б. Хмельницького. Гравер виготовив його з малюнка А. Вестерфельда, який був придворним маляром литовського гетьмана Януша Радзивілла. А. Вестерфельд на власні очі бачив українського гетьмана під час підписання мирної угоди 1651 р. в одному з військових таборів і на основі тих спостережень зробив замальовку його зовнішності.

з промовою, то він, звичайно, говорив пошепки, щоб ніхто не чув: такий у них звичай. Щодо того як він сидів за столом, то він сів нижче, а нашого владику патріарха посадив на першому місці відповідно до пошани.

Перед заходом сонця гетьман попрощався з нашим владикою патріархом, провівши його за браму фортеці, й сів у свій екіпаж, запряжений одним тільки конем. Не було царських карет, оздоблених коштовними тканинами і запряжених великою кількістю прекрасних коней, хоч у гетьмана таких тисячі. Він одразу віїхав під величезну зливу, прямуючи до свого війська. На ньому був білий дощовий плащ». (Із записів Павла Алєппського про перебування в Україні 1654 р.).

- Порівняйте зображення на гравюрі та словесний портрет Б. Хмельницького. • Чи суперечать вони одне одному? • Які риси вдачі гетьмана, що на них наголошував дипломат, утілено на гравюрі?

- Що вразило чужинців в особистості українського гетьмана? • Які чесноти були йому притаманні?

Працюймо самостійно. Завдання 1. Скориставшись свідченнями чужинців, доберіть 4–5 тверджень про риси вдачі гетьмана. Свої міркування підтвердіть інформацією джерел.

Богдан Хмельницький був ... (адже, свідченням чого є, що виявлялося у ...).

2. Яким постає Богдан Хмельницький як керманич української держави в оцінці польського дипломата Войцеха М'ясковського?

*В'їзд гетьмана Богдана Хмельницького до Києва у грудні 1648 р.
Картина М.Івасюка.*

1. «Сам патріарх [Єрусалимський, Паїсій] із тисячою вершників виїжджає до нього [Б. Хмельницького] назустріч з міста, і тутешній митрополит [С. Косів] дав йому коло себе місце в санях з правого боку. Весь народ, вийшовши з міста, вся чернь вітала його. Академія вітала його промовами й вигуками, як Мойсея, спасителя й визволителя народу від польського рабства, вбачаючи в імені його добрий знак і на-

зиваючи його Богом даним. Патріарх надав йому титул найсвітлішого князя. З усіх гармат та іншої зброй в замку і в місті лунала стрілянина». (Зі щоденника В. М'ясковського, члена посольства від польського уряду до Б. Хмельницького на початку 1649 р.)

2. «Правда те, що я мала й незначна людина, але Бог дає мені, що я є одновладцем і самодержцем руським... Виб'ю з лядської неволі ввесь руський народ, а що перше я воював за шкоду і кривду свою, тепер буду воювати за нашу православну віру... За кордон на війну не піду, на турків і татар шаблі не підніму, досить маю на Україні, на Поділлі й Волині, досить вигоди, достатку й пожитку в землі та князівстві своєму, по Львів, Холм і Галич. А ставши над Віслою, скажу дальшим ляхам: сидіть, мовчіть, ляхи! А будуть і за Віслою кричати, знайду я їх там напевно. Не залишиться нога жодного князя і шляхетки тут, на Україні; а схоче котрий з нами хліб їсти, хай буде послушний Запорізькому Війську». (Зі щоденника В. М'ясковського. Промова Б. Хмельницького до польських послів у Переяславі в лютому 1649 р.).

- 1. Урочистий в'їзд Б. Хмельницького до Києва порівнювали з подвигом пророка Мойсея – біблійного героя, який вивів єврейський народ з єгипетської неволі. • Як таке порівняння характеризує тогочасне українське суспільство, адже за пізніших часів європейські мислителі витлумачували подвиг Мойсея як символ боротьби підкорених народів за свободу? • 2. Як на картині відтворено в'їзд Б. Хмельницького до Києва після переможних битв 1648 р.? • Які суперечності між картиною та джерелом ви помітили?

- 1. У чому Б. Хмельницький вбачав остаточну мету війни з поляками? • Як це втілено в проголошенні на початку 1649 р. промові під час зустрічі з королівськими послами? • 2. Якими засобами гетьман сподіався досягти мети?

Працюймо самостійно. Завдання 2. Промову Богдана Хмельницького перед польськими послами, уривок з якої наведено в джерелі № 2, вчені-історики тлумачать як програму розбудови Української держави. Сформулюйте 2–3 тези цієї програми гетьмана.

3. Що довідуємося про Богдана Хмельницького як про дипломата з писемних джерел?

1. «...Від посла ми з радістю довідалися, що нашу дружбу, яку ми запропонували Високій Порті, згідно з нашими сподіваннями, ласкаво прийняли і схвалили. Вже давно ми мали намір засвідчити наше підданство Високій Порті й також вислати наших послів до Високої Порти, але ми утрималися, бо довідалися, що поляки звернулися до Високої Порти і просили звести нанівець наш союз і дружбу з його високістю татарським ханом та наше добре ставлення до Високої Порти. Незважаючи на це, пізніше ми все ж таки знову довідалися, що ці заходи поляків нічого не дали. Довіряючи цьому, ми, отже, при цій нагоді відправили нашого посла. Ми сподіваємося, що, коли він прибуде, ваша милість, дасте зможу нашему послові, щоб він з листом міг стати перед могутнім царем, і що ви сприятимете нашим намірам одержати підданство його високості, бо ми з'єдналися з татарським ханом підтвердженім міцною обіцянкою союзом про добросусідське життя до кінця світу». [З листа Б. Хмельницького великому візорові Османської імперії (1650 р.)].

2. «І ми... зволіли вас прийняти під нашу царської величності високу руку, щоб не стали ви ворогам Хреста в поневіряння і паплюження. А ратні наші люди за нашим, царської величності, указом збираються і до ополчення лаштуються. І для цього послали ми, великий государ, до вас стольника нашого..., щоб вам, гетьманові, й всьому Запорізькому Війську наша государська милість була відома. І прислали б ви

3

до нас, великого государя, до нашої царської величності, посланців своїх, а ми, великий государ, наша царська величність, пошлемо до вас наших царської величності думних людей». [З грамоти російського царя Олексія Михайловича Богданові Хмельницькому (1653 р.)].

3. «Найясніший королю Швеції, наш велимишановний пане і друге! ... Сповіщаємо цим листом, що як од початку ми підняли зброю проти поляків на захист віри й вольності, так і тепер не перестанемо боротися проти кожного, хто хотів би сісти нам на шию, і сподіваємося, що сам Всешишній Бог помститься за насильство й знущання над нами... Бажаємо насамперед, щоб ваша найясніша величність знала, що ми з'єднані й пов'язані з вашою найяснішою величністю не іншим звязком, ніж тим, яким ми зобов'язані обом найсвітлішим воєводам Молдавії і найсвітлішому князю Трансильванії. Цю нашу обітницю радо виконуємо, посилаючи для цього завдання наших особливих послів, як тільки відкриється вільний прохід». [З листа Б. Хмельницького до шведського короля Карла-Густава (листопад 1656 р.)].

- 1. Навіщо Б. Хмельницький прагнув установити дипломатичні відносини з турецьким урядом та вів переговори про прийняття турецького протекторату? • 2. Які рядки документа свідчать про наміри гетьмана прийняти протекторат Османської держави?

- 1. Які рядки джерела № 2 свідчать про готовність царя розпочати переговори та прийти на допомогу гетьманові у війні з поляками? • 2. Порівняйте зміст цього документа з попереднім. Чи не видається політика гетьманського уряду непослідовною? Чому?

- 1. Спираючись на джерело № 3, схарактеризуйте характер міждержавних відносин Війська Запорізького та Швеції. Чи таких відносин прагнув гетьман? • 2. Яку роль у міждержавних відносинах Гетьманщини та Швеції відіграли трансильванський князь та молдавський господар?

Працюймо самостійно. Завдання 3. Скориставшись фрагментами джерел, аргументуйте або спростуйте 2–3 реченнями міркування, що зовнішньополітичні відносини Гетьманщини визначалися принципом: «У державі немає постійних друзів і постійних ворогів, а є постійні інтереси».

Поставте собі оцінку за урок, зарахувавши за різні етапи роботи відповідні бали: за кожне із завдань (завдання 1–3) – від 1 до 3 балів; так само від 1 до 3 балів оцініть свою участь в обговоренні в парах (максимальна оцінка за урок – 12 балів).

Чому історики, оцінюючи роль Б. Хмельницького в тогочасних подіях, переконані, що найвартіснішою є державотворча діяльність гетьмана?

§ 20. ВОЄННО-ПОЛІТИЧНІ ПОДІЇ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ 1651– 1653 рр.

1650 р., серпень – Перший молдавський похід.

1651 р., червень – битва під Берестечком.

1651 р., вересень – укладення Білоцерківського договору.

1652 р., травень – битва під Батогом.

1652 р., серпень – одруження Тимоша Хмельницького з дочкою молдавського господаря Василе Лупу. Укладення українсько-молдавського союзу.

1653 р., серпень–вересень – поразка українських військ під проводом Тимоша Хмельницького під Сучавою.

1653 р., вересень–грудень – облога Жванця на Поділлі.

У чому польський вельможа вбачав найбільшу загрозу для Польщі з боку козацької України? Чому автор намагався переконати своїх співвітчизників у необхідності знищення Української козацької держави?

З трактату польського вельможі 1672 р.: «*Там жодної панщини ніколи не буде, бо й тепер її там немає, і так кажуть: "Раз її нам господар наш великий, Хмельницький, батько наш, викоренив, то і до судного дня її не буде, бо він нас із неволі фараонової вивів". Отак з імені Хмельницького мають ту надію, що ніколи не будуть робити панщини, кажучи, що то був Пророк і тепер, по його смерті, він завжди сідає біля одного столу з Господом Богом від обіду й до вечери. Поборів, подимних й такого роду податків і не згадуй! А якщо й випаде податок, який за гетьманським чи полковницьким універсалом раз на рік, щонайбільше два, то не перевищить цей податок десятка з лишком золотих на рік, хоч би й з найбагатшої особи. А жодного іншого тягаяря на люд посполитий ніколи не буває, а надто на козаків, бо кожен є вільним вояком, а податки на них, хто не ходить на війну... Якщо ж буде збережено Українську державу хоч на невеликій частині українських земель, то насколо нії буде пустеля Аравійська, коли наосліп туди всі люди ринуть згідно з вищезгаданими міркуваннями».*

1. Якими були результати воєнно-політичних подій Національно-визвольної війни 1651 р.?

Протягом 1650 р. Польща готувалася до нового етапу війни проти Б. Хмельницького.

Вирішальні бої між основними силами польської та української армій відбулися **18–30 червня 1651 р.** поблизу *Берестечка* на Волині. Місцем для битви було обрано межиріччя Стиру й Пляшівки. Зранку 18 червня спалахнули перші сутички, з яких розпочалася Берестецька битва. Вона була найбільшою битвою Національно-визвольної війни за чисельністю вояків, які брали в ній участь. Загальна кількість польського війська становила 150 тис., а з урахуванням озброєної та здатної до бою челяді перевищувала 200 тис. Військо Б. Хмельницького складалося з 60 тис. козаків, 40 тис. селян, міщан та обозних слуг, а після приєднання 100 тис. татар сягало загальної кількості 200 тис.

Третього дня битви, 20 червня, коли перемога була на боці Б. Хмельницького, кримці несподівано залишили поле бою: як з'ясувалося, кримський хан Іслам-Герей III не хотів поразки польського війська й тому напередодні розпочав переговори з королем. Щоб уберегти козацькі сили від нищівної поразки, Б. Хмельницький вирішив відвести армію до річки Пляшівки, болотяні береги якої могли надійно захистити тил війська. Наказавши збудувати земляні укріплення для зміцнення табору, гетьман вирушив за ханом, аби домогтися повернення татар на поле бою. Але хан захопив та ув'язнів Б. Хмельницького.

Протягом 10 днів козаки обороняли табір, відбиваючи всі атаки поляків. Наказним гетьманом було обрано *Івана Богуна*. У ніч проти 30 червня він організував відхід основної боєздатної частини козацького війська. Козаки спорудили переправи через Пляшівку й непомітно для ворогів

вийшли з оточення. Довідавшись, що козаки залишають табір, Ян Казимир негайно надіслав туди підрозділи коронного війська. Ті козаки, які прикривали відхід основних сил, геройчно загинули.

Повернувшись із полону на початку липня, Б. Хмельницький швидко відновив боєздатну армію і вже через два місяці зупинив просування потужного польсько-литовського війська в районі Білої Церкви. Це змусило коронного гетьмана М. Потоцького погодитися на переговори. **18 вересня 1651 р.** в **Білій Церкві** було укладено мирний договір, за яким територія гетьманського управління обмежувалася Київським воєводством. У Брацлавському й Чернігівському воєводствах відновлювалася польська адміністрація. Магнатам і шляхті поверталися їхні маєтності. Козацький реєстр зменшувався з 40 до 20 тис.

Зображення битви під Берестечком. З барельєфа саркофага польського короля Яна Казимира в церкві Сен-Жермен-де-Пре в Парижі. 1672 р.

- На барельєфи зображено козаків під час бою. Тут можна побачити, як козаки застосовували вогнепальну зброю. Вони шикувалися в три лави: перша стріляла з мушкетів, друга готувалася до пострілу, третя ладнала рушниці. Козаки одягнені у свитки, шапки й чоботи, а озброєні мушкетами й шаблями при лівому боці.

- Розгляньте карту на стор. 116. • 1. Де відбулися основні події воєнної кампанії 1651 р.? • На теренах яких історико-географічних регіонів України вони проходили? • 2. Де відбулися основні події воєнної кампанії 1652–1653 рр.? • На теренах яких історико-географічних регіонів України відбувалися воєнні дії 1652–1653 рр.? • 3. Які українські землі перебували у складі Польщі на кінець 1653 р.?

2. Якими були наслідки воєнної кампанії 1652 р.?

У літку 1648 р. гетьман удавався до спроб схилити молдавського господаря **Vасиле Лупу** до встановлення добросусідських відносин з Гетьманчиною. Проте Лупу і надалі підтримував польський уряд. У другій половині **серпня 1650 р.** 60-тисячна українська армія під проводом Б. Хмельницького й 30-тисячні загони кримських татар перейшли Дністер і вступили на територію молдавського князівства. На початку вересня 1650 р. козацькі полки заволоділи столицею князівства – **м. Яссами**. В. Лупу погодився на мир, головною умовою якого була відмова Молдавії від союзу з Польщею. Так між Україною й Молдавією було встановлено союзницькі відносини.

Щоб зміцнити політичні зв'язки з Гетьманчиною, молдавський господар зобов'язався видати свою дочку Розанду за сина Богдана Хмельницького – **Тимоша**.

Однаке після Берестецької битви В. Лупу відмовився виконувати свої зобов'язання щодо України. Нагадати про умови українсько-молдавського договору Б. Хмельницький вирішив силою зброї, рушивши у новий похід проти Молдавії.

Не бажаючи допустити воєнного союзу України з Молдавією, польський уряд наказав великому коронному гетьману М. Калиновському виступити проти українських полків, що йшли з Подніпров'я до Молдавії. Польські загони розташувалися тaborом біля **гори Батіг на Брацлавщині** (сучасна Вінниччина), на лівому березі Південного Бугу.

22 травня 1652 р. передові козацькі частини під командуванням Тимоша Хмельницького й загони татарської кінноти почали битися з польською кіннотою, а основні частини підійшли непомітно **23 травня**. Оточивши польський табір, українська армія атакувала одночасно з усіх боків. До вечора польське військо було вщент розбите, загинув і його головнокомандувач.

Унаслідок нового спалаху визвольної боротьби у травні–червні 1652 р. влада гетьманського уряду відновилася на Брацлавщині та Чернігівщині, й козацька Україна знову здобула незалежність. Білоцерківський договір утратив чинність. Після Батоцької битви, у травні–червні 1652 р., українська армія, вступивши до Молдавії, змусила Лупу виконати попередні зобов'язання. У серпні Тиміш узяв шлюб із Розандою.

- Про які відомі вам події йдеться та позицію якої зі сторін відстоює автор літопису?
- Навіщо, на вашу думку, гетьман Б. Хмельницький прагнув породичатися з молдавським господарем?
- Чому правитель Молдавії вагався, обираючи між українським та польським правителями?

Мирон Костин, автор «Літопису Молдавської землі», писав у своєму творі: «Гетьман Хміль ще й замислив породичатися з господарем Василе... От і намагався господар Василе влаштовувати заручини своєї дочки Розанди з Тимошем, сином гетьмана Хмеля, підніс дарунки і йому... Через рік гетьман Хміль з великим козацьким військом і сам хан..., вирушили в похід проти польського короля. Король Казимир вийшов ім назустріч біля містечка, що зветься Берестечко... Дізнавшись про цю вікторію ляхів від хотиновського каштеляна, господар Василе одягнув його в соболеву шубу, сподіваючись, що заєдні цій ляській перемозі він урятується від того, щоб стати сватом Хмеля. Та на цьому не скінчилися нещастя Ляської землі, бо через рік після перемоги під Берестечком повністю загинуло польське військо від козаків і татар, коли поляки покладалися на мир, укладений у Білій Церкві. Ні гетьман, ні старшина, ні жодна душа пішого війська не врятувалися. З кінноти у живих залишилося дуже мало, головним чином низи. А верхи, оточені з усіх боків татарами, всі від шаблі загинули. Того ж року господарю Василе довелося влаштовувати весілля своєї дочки Розанди з Тимошем, сином козацького гетьмана Хмеля».

Молдавський господар
Василе Лупу.

3. Чим завершилися події Національно-визвольної війни 1653 р.?

Занепокоєні українсько-молдавським союзом, Польща, Валахія і Трансильванія об'єдналися в **антиукраїнську коаліцію**. У квітні 1653 р. валаський господар Матей Басараб і трансильванський князь Дьордь II Ракоці за підтримки польського уряду захопили Ясси й посадили на престол свого ставленника. В. Лупу звернувся по допомогу до Б. Хмельницького.

21–22 квітня 1653 р. українське військо, очолене Т. Хмельницьким, розбило загони нового молдавського господаря. Влада знову перейшла до В. Лупу. Проте останній тим не вдовольнився. Він підбурив Т. Хмельницького до походу на Валахію. Тиміш не відмовив тестеві. Проте похід виявився невдалим. Козацьке військо повернулося в Україну.

Військова допомога В. Лупу не поклала край колотнечі за владу в Молдавії. Невдовзі молдавського господаря знову скинули з престолу. Потрапивши у скруту, він вкотре звернувся по допомогу до козаків. Вірне союзницьким зобов'язанням, українське військо, очолене Тимошем, виришило в похід. Однак у фортеці Сучава (сучасна Румунія) козаки потрапили в облогу. Там, під час героїчної оборони, Тимоша було смертельно поранено.

Батоцька перемога не означала швидкого завершення війни проти Польщі. Від лютого 1653 р. польські загониздійснювали спустошливи рейди на козацьку територію. А **восени 1653 р.** польський король із 40-ти-січною армією вирушив з-під Львова до Галича, а звідти – до Кам'янця-Подільського і став табором під містечком **Жванець**, між річками Жванчик і Дністер. Туди підійшли й основні сили українсько-татарського війська. Польський табір було взято в тривалу облогу, яка виснажила ворожу армію – почався голод, спалахнула епідемія. Та від остаточної поразки поляків уже вкотре врятували ординці.

5 грудня під **Кам'янцем** на Поділлі хан і польський король уклали усну угоду, за якою воєнні дії припинялися, татари отримували дозвіл брати ясир на західноукраїнських землях протягом 40 днів. Інтереси України за Кам'янецькою угодою не бралися до уваги, бо передбачене відновлення умов Зборівського договору вже не влаштовувало українців.

1. Тиміш Хмельницький.
2. Розанда Хмельницька-Лупу.

Зустріч гетьманом
Б. Хмельницьким домовини
Тимоша. Художник
Т. Романчук.

Отже, попри вдалі воєнні дії, наслідки Жванецької кампанії для Української козацької держави виявилися вкрай несприятливими.

4. Якими були особливості внутрішньо- та зовнішньополітичного становища Гетьманщини наприкінці 1653 р.?

Через тривалу війну становище Української козацької держави невпинно погіршувалося. Особливо тяжким воно стало восени 1653 р., війна, що тривала вже шостий рік, виснажила Україну. Внаслідок польських каральних походів, ординських грабунків, постійної мобілізації населення, епідемій чуми та холери було спустошено понад 100 міст і містечок на Правобережжі, знелюдніли території Брацлавщини й Київщини.

Занепало сільське господарство. Зубожіле козацтво вже не могло виконувати військову повинність. Дедалі складніше проходила мобілізація. Так, наприклад, під час мобілізації в серпні–вересні 1653 р. Б. Хмельниць-

Бій І. Богуна з С. Чарнецьким
під Монастирищем у 1653 р.
Фрагмент картини М. Самокиша.
1931 р.

• Польський хроніст Веспасіан Коховський так розповідає про бій під Монастирищем (весна 1653 р.): «Богун увів ополчення в укріплене місто... Він, прорвавши з добірними вершниками, голосно кричав за скіфським звичаем, щоб більше налякати і показати, що допомога, яка йде, ще страшніша... Тому ми відійшли не тільки від Монастирища, а й зовсім з України, уражені всі, як одною раною, цим спішним відступом».

кий спромігся зібрати лише 30–40-тисячне військо. Зростали втома і невдоволення народу. Рятуючись, українці тікали до Московії та Слобожанщини. Почали спалахувати заворушення селян і рядових козаків проти політики гетьманського уряду.

Погіршувалося й міжнародне становище Української козацької держави. Річ Посполита, Молдавія, Валахія і Трансільванія об'єдналися в антиукраїнський союз. Кримський хан надто часто у вирішальні моменти зраджував українців, отож союз із ним був ненадійним. Що ж до Польщі, то вона, не змирившись з існуванням Української держави, готовувалася до нового наступу.

Задля збереження основних здобутків війни, насамперед утвореної держави, гетьман дійшов висновку про потребу вдатися до союзу з московським царем чи турецьким султаном. Саме в такому напрямку пожвавилася дипломатична діяльність гетьманського уряду.

- Проаналізуйте зовнішньополітичну ситуацію, яка склалася для Гетьманщини на кінець 1653 р.
- Запропонуйте свою версію (варіант) розв'язання проблеми пошуку союзника.
- Спрогнозуйте події, які мали б статися відповідно до вашої версії.

Перевірте себе

1. Установіть хронологічну послідовність подій:
 - Жванецька облога;
 - підписання Зборівського мирного договору;
 - Другий молдавський похід;
 - Батоцька битва.
2. Назви яких історико-географічних об'єктів дoreчні в розповіді про воєнні події 1652–1653 рр.:
 - містечко Жванець;
 - урочище Жовті Води;
 - місто Ясси;
 - фортеця Сучава;
 - гора Батіг;
 - місто Кам'янець-Подільський;
 - містечко Зборів?
3. Хто з історичних діячів брав активну участь у воєнних подіях 1652–1653 рр.:
 - Т. Хмельницький;
 - П. Сагайдачний;
 - К. Косинський;
 - М. Калиновський;
 - В. Лупу;
 - І. Сулима;
 - Іслам-Герей III;
 - Ян II Казимир?
4. Дайте відповіді на запитання:
 - Як відбувалася та чим закінчилася Берестецька битва? Яку роль у Берестецькій битві відіграв І. Богун?
 - З якою метою здійснювалися молдавські походи? Які вони мали наслідки?
 - Чим закінчилася Батоцька битва?
 - Які наслідки мала Жванецька облога?
 - Якими були особливості внутрішньо- та зовнішньополітичного становища Гетьманщини наприкінці 1653 р.?
5. Зробіть висновки-узагальнення про воєнно-політичні події Національно-візвольної війни 1652–1653 рр.

§ 21. УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКИЙ МІЖДЕРЖАВНИЙ ДОГОВІР 1654 р. ПРОДОВЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВІЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ 1654–1657 рр.

1654 р., 8 січня – Переяславська рада.

1654 р., березень – підписання в Москві «Березневих статей» між козацьким посольством і московським урядом.

1656 р., жовтень – укладення союзу з трансільванським князем Дьордем II Ракоці проти Польщі.

1656 р., 24 жовтня – підписання між Московською державою і Річчю Посполитою перемир'я у Вільно.

1656 р., листопад – укладення антипольського союзу між шведським королівством і трансільванським князівством.

1657 р., січень–липень – воєнні дії війська трансільванського князя Дьордя II Ракоці та козацьких полків на чолі з Антіном Ждановичем проти Речі Посполитої.

1657 р., 27 липня – смерть гетьмана Богдана Хмельницького.

Як автор ставиться до описаних подій? Які висновки можна зробити з наведеного джерела?

Український шляхтич Павла повідомляв, зі слів чернобильського протопопа, наприкінці січня 1654 р. про присягу українців: «Бачу зло, бо віддав Хмельницький всіх нас у неволю московському цареві... Сам із військом козацьким присягнув і місто Київ силою під мечовим каранням до того привів, що присягли всі... Тамтешні міщани, нерадо прийнявши московитів, роз'халися по різних містах і містечках... Отець митрополит і архімандрит київські ще не присягли і присягати не хочуть. Вони заявили, що швидше помруть, ніж будуть присягати московському цареві, й твердо стоять на цьому... Словіщаю, що Кропив'янський та Полтавський полки відірвалися від Хмельницького і відмовилися присягти московському цареві... Словіщаю, що Хмельницький присягнув московському цареві в Переяславі... Потім переславських міщан гнали присягати, чому вони дуже противилися...

1. Які події започаткували оформлення українсько-московських відносин?

Від кінця 1648 р. між Гетьманчиною та Московською державою розпочався постійний обмін посольствами. Встановленню дипломатичних зносин України з Московією насамперед сприяло православне віросповідання двох народів.

Аби підштовхнути царський уряд до союзу з Військом Запорізьким, Б. Хмельницький у червні 1653 р. дав зрозуміти цареві: якщо той і надалі зволікатиме з розв'язанням українського питання, то Україна укладе союз із Туреччиною. До того ж гетьман наголосив на вельми неприємних наслідках такого союзу для Московії. **1 жовтня 1653 р.** московський Земський собор вирішив «гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорізьке з містами і землями прийняти» й розпочати війну проти Польщі.

Дари в Чигирині 1649 р.
Оформт Т. Шевченка.

- Турецький, московський та польський посли в очікуванні на рішення козацької ради.

У зв'язку з рішенням московського Земського собору до України було відряджено велике посольство на чолі з боярином **Василем Бутурліним**. Зустріч і переговори, вручення царської грамоти і клейнод мали відбутися в Переяславі – старому козацькому центрі, звичному до проведення великих рад.

8 січня 1654 р. на міському майдані Переяслава відбулася військова рада. У ній взяло участь близько 200 представників старшини та козацтва. Рада винесла ухвалу про укладення договору з Московською державою. Після зачитання царської грамоти старшина й посли пішли до Успенського собору, де мали присягти цареві Олексію. У церкві Б. Хмельницький заявдав, щоб московські послі першими присягли від імені царя захищати гетьманську державу від поляків та шанувати козацькі права й привілеї. Свою вимогу гетьман умотивував, покликуючись на відносини козаків із польським королем: за європейською традицією передбачалася присяга обох сторін.

В. Бутурлін категорично відмовився від цього, пояснюючи, що цар є самодержцем і своїм підданим не присягає, крім того, «царське слово, раз дане, не міняється». Після багатогодинних нарад зі старшиною та послами Б. Хмельницький вирішив скласти присягу. При цьому слова В. Бутурліна були витлумачені як рівнозначні присязі царя.

- Порівняйте повідомлення українського шляхтича Павлі та звіт російського посла Василя Бутурліна. Яке з джерел, на вашу думку, достовірніше? Чому? • Чи можна твердити, що українці однозначно сприйняли події в Переяславі?

З «статейного списку» боярина Василя Бутурліна, Івана Алфер'єва та Ларіона Лопухіна: «*А як государеву грамоту боярин Василь Васильович (Бутурлін) гетьманові віддав, то ту государеву грамоту гетьман приняв з великою радістю. А прийнявши государеву грамоту, поцілував її, і, розпечатавши, віддав писареві Іванові Виговському, і велів йому прочитати при всіх начальних Війська Запорізького і всяких інших людях уголос. І ту государеву грамоту писар Іван Виговський читав усім людям уголос. І вислухавши государеву грамоту, гетьман, і полковники, і всяких чинів люди зраділи государевій милості. І говорив гетьман, що великому государеві цареві й великому князеві Олексієві Михайловичу, всієї Русі самодержцеві, він, гетьман Богдан Хмельницький, з усім Військом Запорізьким служити і голови свої віддати ради.*

2. Що передбачав українсько-московський міждержавний договір?

Переяславська рада лише започаткувала оформлення українсько-московських відносин, бо ніяких письмових угод у Переяславі укладено не було. Усе мали вирішити переговори. Причому кожна зі сторін оцінювала союз двох держав по-своєму. Український уряд виступав за рівність прав учасників союзу. У Москві дивилися на українців разом із гетьманом як на підданих його царської величності. Проте в момент переговорів на цьому з тактичних міркувань не наголошувалося. Натомість представники московського уряду обіцяли не порушувати «прав і вольностей» України.

Особливістю українсько-московського договору було те, що він являв собою групу документів від кожного зі станів – окремих угод від духівництва, міщанства, козаків. Лише міщани загалом порозумілися з московським урядом, козацтво разом з українською православною шляхтою – частково, а православне духівництво відмовилося від вимог Москви.

Козацька угода складалася з 23 статей від імені гетьмана і Війська Запорізького. Згідно з *Березневими статтями* (так називають узгоджені 17 статей):

- гетьмана й старшину козаки мали обирати на раді;
- українська адміністрація та суд лишалися самостійними й не підпорядковувалися Москви;
- збирання податків покладалося на український Військовий скарб;
- кількість козацького війська встановлювалася 60 тис. осіб;
- козацька держава погоджувалася виплачувати грошовий податок та не підтримувати самостійні дипломатичні зносини з Річчю Посполитою та Туреччиною (за життя Б. Хмельницького ця умова не виконувалася).

Умови українсько-московського договору 1654 р. загалом (у разі дотримання) були взаємовигідними. Водночас договір був незавершеним, недосконалім, діяв нетривалий час (кілька років) і незабаром через недотримання його російською стороною фактично втратив чинність. За своїми формально-правовими ознаками договір передбачав встановлення поширилих у тогочасній Європі відносин протекторату¹.

ЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКОГО ДОГОВОРУ 1654 р.

- Попри недосконалість і недовговічність, договір протягом 17–18 ст. розглядався українцями як найпереконливіший доказ незалежності козацької України.
- Договір давав змогу зберегти самостійність Української козацької держави.
- Гетьманський уряд отримував можливість довести до переможного кінця війну з Річчю Посполитою, а отже, завершити об'єднання всіх українських земель під своєю владою.
- У міжнародних відносинах договір засвідчував право на відокремлення козацької України від Польщі.
- Договір був також виявом міжнародного визнання самостійності Української держави, непорушності встановленої системи соціально-економічних відносин.

Оцініть перспективи укладення українсько-московського договору 1654 р. з позицій різних політичних угруповань козацької еліти (1-група: прихильники військового союзу з московським царем; 2-група: прихильники повернення під скіпетр польського короля; 3-група: ті старшини, які прагнули «...не бути ані під королем польським, ані під царем московським») та інших верств Гетьманщини (4-група: міщани; 5-група: православне духівництво).

Розгляніть карту на стор. 116. Позмагайтесь в парах у вмінні отримувати вичерпну картографічну інформацію про походи, кордони, території на прикладі подій Національно-визвольної війни 1654–1655 рр.

¹ Протекторат – форма залежності, за якою одна держава (протектор) перебирає здійснення зовнішніх відносин іншої держави (протегованої), захист її території та нерідко ставить під свій контроль її внутрішні справи.

3. У якому напрямку розвивалася зовнішня політика гетьманського уряду протягом 1654–1657 рр.?

Протягом 1654–1655 рр. союзне українсько-російське військо з перемінним успіхом вело воєнні дії проти Польщі.

Наприкінці 1655 – у першій половині 1656 р. Б. Хмельницький провадив надзвичайно активну дипломатичну діяльність: обмінювався посольствами зі шведським та польським королями, кримським ханом, молдавським господарем і трансільванським князем.

Пам'ятник Богдану Хмельницькому в Києві.

Уряд царя Олексія Михайлова, наляканий воєнними успіхами шведських військ у Польщі (Швеція захопила майже всю Польщу), розпочав активну підготовку до війни проти Швеції. Польські дипломати, шукаючи порятунку для батьківщини, запропонували корону на випадок смерті Яна II Казимира цареві Олексію. Ця пропозиція теж спонукала Москву до переговорів з Варшавою, які закінчилися **24 жовтня 1656 р. Віленським перемир'ям**. За ним воєнні дії між Річчю Посполитою й Московією припинялися, обидві держави зобов'язувалися не розпочинати переговорів про мир із Швецією, а натомість передбачалися спільні воєнні дії проти Швеції та Бранденбургу, обрання московського царя на польський трон.

Віленське московсько-польське перемир'я в гетьманській столиці було сприйняте як порушення договору 1654 р., власне, як зрада з боку царя. Гетьман вирішив шукати нових союзників у боротьбі проти Польщі.

Реальними претендентами були **Швеція і Трансільванія**. **8 жовтня 1656 р. між Військом Запорізьким і Трансільванією** було укладено угоду про військовий союз проти Речі Посполитої. Трансільванський князь Дьордь II Ракоці обіцяв допомогти Б. Хмельницькому відвоювати Галичину і частину Білорусі, визнавав за гетьманом титул князя та підтримав його намір передати цей титул синові Юрію.

У грудні 1656 р. Дьордь II Ракоці підписав зі шведським королем трактат «вічного союзу». Тепер, за умови спільніх воєнних дій України й Трансільванії, можна було сподіватися на допомогу Швеції, яка, не маючи договірних відносин з гетьманським урядом, підтримувала б трансільванців.

У 1656 р. зв'язки України зі Швецією стали регулярними, але шведи не хотіли віддавать українські землі, що були під Польщею, бо претендували на них самі. У січні 1657 р. шведські посли привезли проект союзницького договору, але з визнанням незалежної держави

Шведський король Карл X Густав.

тільки на козацькій території (Наддніпрянщині). Б. Хмельницький від договору відмовився. У червні до Чигирина знову прибуло шведське посольство. Воно повідомило, що король Карл X Густав погоджується віддати гетьману українські землі, що перебувають під Польщею, частину Білорусі та Смоленськ, собі ж залишає землі Польщі.

- Про які реалії тогочасної політики йдеться в документі? Дайте оцінку описаним подіям.

У звіті російського посольства передано такі слова Б. Хмельницького (квітень 1657 р.): «Від шведського короля я ніколи не відійду, тому що в нас давня дружба, понад шість років. Шведи люди правдиві; всякої дружби й приязні додержуються, слово своє тримають; а царська величність наді мною і над усім військом (українським) учинив немилосердя своє: помирившися з поляками, хотів було віддати нас їм у руки. Тепер слух до нас доходить, що государ послав з Вільно проти нас, шведів і угорців ляхам на допомогу 20 тис. ратних людей; а ми, коли ще не були під царською величністю в підданстві, великому государю служили, кримського хана воювати московські окраїни не допускали дев'ять років. А тепер ми від царської високої руки невідступні і йдемо воювати з ворогами царської величності».

4. Як відбувся та які мав результати похід українського війська в Галичину та Польщу 1656–1657 рр.?

Коли в грудні 1656 р. почався наступ трансільванського князя Дьордя II Ракоці на Польщу, Б. Хмельницький надіслав їому на допомогу козацькі полки на чолі з київським полковником **Антіном Ждановичем**.

Спочатку українсько-шведсько-трансільванське військо діяло успішно: було здобуто Перемишль, Варшаву, Краків, Люблін, Брест. Однак навесні його становище погіршилося. Через напад Данії на Швецію король останньої залишив Дьордя II Ракоці. Напруженими стали відносини князя з козаками. Тому, довідавшись про вторгнення польського війська до Трансільванії, Дьордь II Ракоці, незважаючи на те, що було взято Варшаву, розпочав переговори з поляками. У липні 1657 р., отримавши звістку про наближення татарської орди, яка могла б відрізати його армії зворотний

1. Смерть Богдана Хмельницького. Малюнок Т. Шевченка 1832–1837 рр.
2. Іллінська церква в Суботові. Успальниця Богдана Хмельницького. Гравюра 1826 р.

шлях, та остаточно втративши надії на успішне завершення боротьби проти Польщі, трансільванський князь капітулював. Козаки дізналися про наміри Дьордя II Ракоці напередодні капітуляції та, остерігаючись, що той видасть їх полякам, відійшли від нього.

Похід проти Польщі не приніс остаточної перемоги. Звістка про самовільне повернення А. Ждановича в Україну дійшла до гетьмана. А вже **27 липня 1657 р.** Богдан Хмельницький помер.

Перевірте себе

- Установіть хронологічну послідовність подій: • підписання Віленського перемир'я; • воєнні дії війська Дьордя II Ракоці та козацьких полків на чолі з А. Ждановичем проти Речі Посполитої; • укладення козацьким посольством Березневих статей з московським урядом.
- Дайте відповіді на запитання: • Як відбувалися події в Переяславі 8 січня 1654 р.? • У чому полягало значення українсько-московського договору 1654 р.? • Чим була зумовлена зміна зовнішньополітичної орієнтації Б. Хмельницького в останні роки його гетьманування? • Якими були відносини гетьманського уряду з Трансільванією та Швецією? • Як відбувалася українсько-шведсько-трансільванська воєнна кампанія 1657 р.? Чим вона завершилася?
- Польський посол М. Станіславський застерігав трансільванського князя Дьордя II Ракоці: «Чи зможе Хмельницький, який щасливо зміцнювався протягом дев'яти років і став володарем русинських країв... з володаря, з монарха, на заклик якого виступає 100-тисячне військо, перетворитися на слугу і підданого вашої князівської милості?».
- Чи мав підстави польський посол так вважати? Свою думку аргументуйте.
- Про які події 1657 р. йдеться в уривку з наведеного нижче джерела?
«Сьогодні після обіду гетьман... сказав мені, що сьогодні прибув до нього московський посол, завдання якого – відволікти його, гетьмана Хмельницького, від усякої дружби з Вашою королівською милістю».
- Чому гетьманський уряд, шукаючи зовнішньополітичної підтримки в боротьбі з Польщею, у 1654 р. віддав перевагу військовому союзу з Московією?

ОЦІНІТЬ СВОЇ ВМІННЯ З ТЕМИ

ДАТИ ТА ПОДІЇ

- Установіть хронологічну послідовність подій: • укладення козацьким посольством Березневих статей з московським урядом; • підписання Білоцерківського мирного договору; • Заразько-Зборівська воєнна кампанія; • Жовтоводська та Корсунська битви; • Жванецька облога.

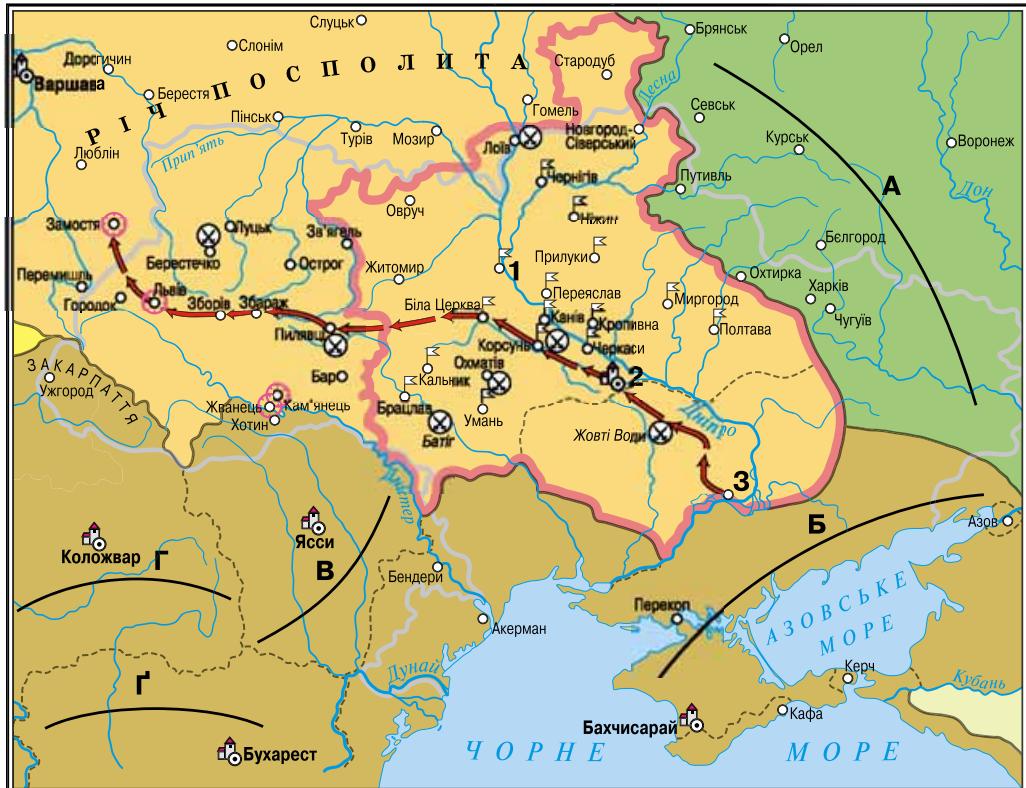
ІСТОРИЧНА КАРТА

- Розгляніть картосхему: • Коли відбувся похід війська Богдана Хмельницького, позначений стрілками червоного кольору? • Відповідно до якого мирного договору з Польщею було встановлено кордони Гетьманщини, позначені на картосхемі рожевим кольором? • Коли було ухвалено цей договір? • Як на карті позначено міста – центри полків? • Якою цифрою позначено столицю Гетьманщини? • Якими буквами на карті позначено території Московського царства, Трансільванії, Молдавії, Валахії, Кримського ханства.

3

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

3. Установіть, про що йдеться в уривках з історичних джерел. Дайте історичний коментар зазначенім подіям.

A. «Сам патріарх [єрусалимський, Пайсій] із тисячею вершників вийжджав до нього [Б. Хмельницького] назустріч з міста, і тутешній митрополит [С. Косів] дав йому коло себе місце в санях з правого боку. Весь народ, вийшовши з міста, вся чернь вітали його. Академія вітала його промовами й вигуками, як Мойсея, спасителя й визволителя народу від польського рабства, вбачаючи в імені його добрій знак і називаючи його Богом даним.

B. «Сповіщаю, що Кропив'янський та Полтавський полки відірвалися від Хмельницького і відмовилися присягти московському цареві... Сповіщаю, що Хмельницький присягнув московському цареві у Переяславі... Потім переяславських міщан гнали присягати, чому вони дуже противились, а місцевий війт (аж) захорів, та його, хоч і хворого, було наказано привести до церкви Пречистої Богородиці.

B. «Гетьман Хміль ще й замислив породичатися з господарем Василе... От і намагався господар Василе влаштувати заручини своєї дочки Розанди з Тимошем, сином гетьмана Хмеля, підніс дарунки і йому... Через рік гетьман Хміль з великим козацьким військом і сам хан... вирушили в похід проти польського короля. Король Казимир вийшов їм назустріч біля містечка, що зветься Берестечко...

НАЦІОНАЛЬНО-ВІЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ 17 ст.

3

ІСТОРИЧНА ОСОБИСТІСТЬ

4. Підготуйте розповідь про гетьмана Б. Хмельницького, використовуючи пам'ятку для характеристики історичної особистості.

ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ

5. Поясніть поняття та терміни і складіть з ними речення: • Національно-визвольна війна; • Військо Запорізьке; • Гетьманщина; • універсал; • полк; • сотня.

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТКА

6. Визначте, які з пам'яток пов'язані з гетьманом Б. Хмельницьким.

4

Розділ 4

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ 50-Х рр. 17 – НА ПОЧАТКУ 18 ст.

Пам'ятник
Пилипovі Орлику
в Києві.
Скульптор А. Кущ,
архітектор
О. Стукалов

ПИЛІП ОРЛИК

1

2

3

5

§ 22. ГЕТЬМАНЩИНА В РОКИ ПРАВЛІННЯ ГЕТЬМАНА ІВАНА ВИГОВСЬКОГО

1657 р., 26 серпня – старшинська рада в Чигирині ухвалила передати гетьманську булаву до повноліття Юрія Хмельницького Іванові Виговському.

1657 р., жовтень – Генеральна рада в Корсуні обрала гетьманом Івана Виговського.

1658 р., травень – розгром військом гетьмана загонів опозиції Мартина Пушкаря та Якова Барабаша під Полтавою.

1658 р., вересень – укладення Гадяцького договору.

1658–1659 pp. – московсько-українська війна.

1659 р., червень – Конотопська битва.

Як у документі пояснено причини Національно-визвольної війни та укладення українсько-московського договору? Як охарактеризовано політику Московії щодо козацької України?

Звернення Івана Виговського до європейських дворів у жовтні 1658 р.: «*Mi, все Військо Запорізьке, повідомляємо і перед Господом та всім світом свідчимо цією нашою щирою та відвертою заявою, у нашої війни, розпочатої та проведеної з поляками, не було іншої причини, ані іншого завдання й мети, крім оборони Святої східної церкви, а також нашої давньої свободи, яку ми палко любили... Через що передусім ми укладали дружбу з татарами та найсвітлішою королевою Швеції Христиною, а тоді з найсвітлішим королем Швеції Карлом-Густавом, яким усім ми зберегли вірність постійну... Ми прийняли захист великого князя Московії не для чогось іншого, як тільки для того, щоб із Божою поміччю здобуту та захищену великим і багаторазовим кро- вопролиттям нашу свободу зберегти й примножити для себе й для наших нащадків. Mi сподівалися, що він поставиться до нас справедливо, доброзичливо, милостиво, що поводитиметься з нами чесно та не замислить нічого проти нашої свободи, але що, наспаки, надалі діятиме згідно зі своїми обіцянками. Проте (о марні сподівання!) того найблагочестивішого володаря, найрелігійнішого, найдоброзичливішого, правителі його держави та перші люди Московії... пообіцяли полякам, що ми розірвемо дружбу зі шведами і почнемо з ними війну за бажанням великого князя; свої плани вони будували на тому, щоб нас, зайнятих війною зі шведами, можна було легко захопити та уярмити».*

1. Як було обрано гетьманом Івана Виговського?

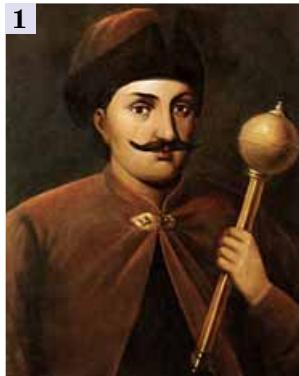
Ще за життя Б. Хмельницького старшинська рада (5–11 квітня 1657 р.) винесла ухвалу про передачу влади після смерті гетьмана його 16-річному синові Юрію. Втілення тієї ухвали в життя означало б запровадження спадкоємності гетьманської влади, тобто встановлення в Україні монархічної форми правління. Однак після смерті Б. Хмельницького ситуація змінилася. **26 серпня** в Чигирині відбулася рада, на якій гетьманом до повноліття Юрія Хмельницького було обрано генерального писаря **Івана Виговського**.

Особистість

Іван Виговський (р. н. невід. – 1664) походив зі старовинного роду української пра- вославної шляхти. Освіту здобув у Києво-Могилянській академії. Знав кілька мов, зокрема латину. Під час Жовтоводської битви потрапив до татарського полону. Тричі

1. Гетьман
Іван Виговський.
2. Герб Івана
Виговського.

тікав, тричі його ловили кримчаки та, напевно, стратили б, якби не Б. Хмельницький, що викупив його з неволі. Відтоді перебував при гетьманові, присягнувши бути вірним йому до смерті. Незабаром став генеральним військовим писарем і найближчим сподвижником Б. Хмельницького. Був упорядником реєстру 1649 р., співавтором багатьох універсалів і листів гетьмана.

Протягом 1648 р. І. Виговський розбудував Генеральну військову канцелярію. Очолюючи її аж до смерті гетьмана, відав найсекретнішими справами. Як писав один із сучасників, «жоден полковник не знатув, що думав Хмельницький, – один лише Виговський».

Генеральний писар Іван Виговський переглядяв листи, отримані останнім часом від іноземних володарів і їхніх послів. «Ваша світлість», «світлий та вельможний», «найсвітліший» – так зверталися чужинці до гетьмана Хмельницького. Дипломатична стриманість, обережність, а часом і лукава підступність відчувалися в тих звертаннях. Не з власного бажання, а з примусу гарячої криці козацьких шабель визнавали родовиті чужоземці керманиця покозаченої України рівнею собі. Тому так багато прихованых ворогів Української держави. Тож доводиться пильнувати, єміти читати між рядками, мислити глибоко, очі всюди маючи...

Двері гетьманської канцелярії рипнули.

– Здоров був, козаче, – привітався Виговський із давнім знайомим. – Як там у землі лядській? Що нового чути від пана короля?

Прибулець за звичкою уважно оглянув світлицю. Пересвідчивши, що генеральний писар сам, витягнув із шапки згорнуті папери.

– Вчасно привіз. Сьогодні саме Хмельницький матиме зустріч із польськими послами. Не завадить гетьманові знати про плани польського уряду, – говорив Виговський, розгортаючи донесення.

То були шифровані звіти козацького вивідувача Василя Верещаки – особистого камергера Яна Казимира. Молодий українець користується особливою довірою короля й разом з ним буває на всіх таємних нарадах в королівському палаці. Василеві повідомлення Хмельницький цінує надзвичайно.

– Зайдеш за гетьманськими грамотами ввечері, – проводжаючи гостя, мовив генеральний писар. – Подивимося, якої нам заспівають посли його величності під час обіду.

Де тільки не мав Виговський своїх агентів – друзів, як називав він українських розвідників. Діяли козацькі вивідувачі у Львові, Кам'янці-Подільському, Перемишлі, Кракові, Варшаві, Відні та інших містах і країнах, співпрацювали зі шведськими трансільванськими розвідниками на території Речі Посполитої, Чехії, Моравії, Сілезії, Австрії, в країнах Балканського півострова. Вражений обізнаністю українського уряду про польські справи, дипломат Речі Посполитої доповідав з Чигириня на початку 1651 р., що через канцелярію Виговського «Хмельницький знає про все, що коїться у Варшаві,

Й має таких, котрі доповідають йому про найменші події». Мережа української розвідки при королівському дворі у Варшаві, створена Іваном Виговським, була надзвичайно надійною. Навіть і через чверть століття висловлювалися скарги, що козаки дізнаються про всі задуми короля.

- Який внесок І. Виговського у розбудову Української козацької держави? • Що ви довідалися з джерела про його дипломатичну діяльність?

2. Якою була зовнішня та внутрішня політика гетьмана Івана Виговського?

У зовнішньополітичній діяльності новообраний гетьман прагнув продовжувати політику Б. Хмельницького, спрямовану на досягнення цілковитої незалежності Української козацької держави та зміцнення її міжнародного авторитету.

Уже на Генеральну раду в Корсуні в **жовтні 1657 р.** прибули посли Швеції, Польщі, Австрії, Туреччини, Криму, Трансильванії, Молдавії, Валахії. Там було остаточно оформлено договір зі Швецією. Він передбачав створення українсько-шведського військово-політичного союзу, який мав забезпечити незалежність і територіальну цілісність України. Рада ухвалила рішення відновити союзи з Туреччиною і Кримським ханством та укласти перемир'я з Польщею.

Водночас гетьман І. Виговський намагався уникнути ускладнень у відносинах із Московською державою. До царя було відправлено посольство з повідомленням про обрання нового гетьмана. У Москві довго зволікали з визнанням І. Виговського гетьманом, вимагаючи від нього багатьох поступок, насамперед введення до найбільших українських міст – Переяслава, Ніжина й Чернігова – московських залог на чолі з воєводами. Це дало б змогу Москві втрутатися у внутрішні справи України та обмежило б її самостійність. Вимагалося також проведення повторних виборів за участю царських представників. І. Виговський мусив погодитися з царськими вимогами, сподіваючись, що на тому зазіхання припиняться.

У лютому 1658 р. в Переяславі відбулася рада, яка підтвердила обрання І. Виговського гетьманом, воєводи отримали дозвіл прибути в Україну.

У своїй внутрішній політиці новий гетьман орієнтувався на інтереси старшинської верхівки та української покозаченої шляхти, тобто діяв, як більшість володарів західноєвропейських держав. Щедрі дарунки земельних наділів і привілеїв можновладцям спричинили невдоволення незаможного козацтва й селянства. Зростанням внутрішнього напруження скористалися полтавський полковник **Мартин Пушкар**, який сам прагнув гетьманської булави, та запорізький отаман **Яків Барабаш**. За таємної підтримки Москви вони організували заколот, розбили під Полтавою

Сторінка з літопису Саміїла Величка з портретом гетьмана Івана Виговського.

«Обрання полковником
Мартина Пушкаря».
Художник
С. Васильківський.
Монументальне панно
(1901–1908 рр.)
з Будинку Полтавського
земства (нині Полтавський
краєзнавчий музей).

загони І. Богуна та І. Сербина й оволоділи територією Полтавського та Лубенського полків.

Заклики гетьмана покласти край громадянській війні не діяли, тож І. Виговський мусив ужити рішучих заходів. У травні 1658 р. гетьманське військо розビло під Полтавою загони заколотників. М. Пушкар загинув у бою, а Я. Барабаша взяли в полон і стратили.

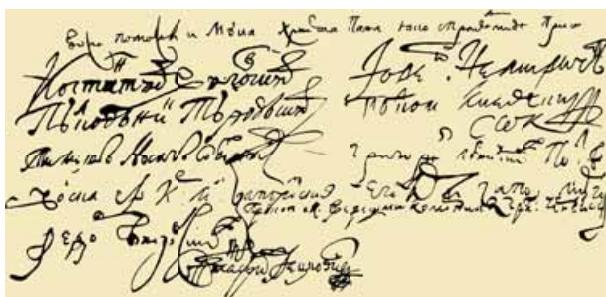

3. Чим був спричинений та що передбачав Гадяцький договір?

Подвійна гра Москви змусила І. Виговського вкотре замислитися над пошуком іншого союзника. Після довгих вагань він вирішив звернутися до Речі Посполитої.

Неподалік міста Гадяча **6 вересня 1658 р.** на козацькій раді було ухвалено погоджений з польськими дипломатами документ, відомий під назвою *Гадяцькі пункти*. Згідно з ними, Україна, Польща й Литва утворювали *федерацію трьох самостійних держав*, об'єднаних лише спільно обраним королем. Україна в межах Київського, Чернігівського й Брацлавського воєводств отримувала незалежність як Велике князівство Руське.

Найвища законодавча влада у Великому князівстві Руському мала належати депутатам від усіх земель, а виконавча – зосереджуватися в руках гетьмана, який обирається б довічно й затверджувався королем. Передбачалося, що князівство матиме власне військо (30 тис. козаків, 10 тис. найманців), судову й фінансову системи, карбуватиме монету. Церковну унію належало скасувати в усіх трьох державах. Православна церква мусила мати такі самі права, як і римо-католицька. Передбачалося створення двох

Підписи послів Української держави під присягою на вірність умовам Гадяцького договору, даною на Варшавському сеймі. 1659 р.

Українські землі у 1658–1687 рр.

Розгляньте карту. 1. • Які терени обіймала Українська держава – Гетьманщина – за І. Виговського? • З якими державами сусідила? • 2. У яких полкових містах відбувалося обрання чи затвердження гетьманом І. Виговського? • 3. Де проходили основні події московсько-української війни 1658–1659 рр.? • 4. Де знаходиться місто, під яким відбулася вирішальна битва цієї війни?

4. Як відбувалася та які мала наслідки московсько-українська війна 1658–1659 рр.?

4

Гадяцький договір спонукав московського царя до дій у відповідь. Зі спеціальною грамотою цар Олексій звернувся до українського народу, закликаючи до непокори гетьманові. Натомість І. Виговський розіслав «Звернення до європейських дворів», яким сповіщав про розрив із Москвою та про його причини. Далі у «Зверненні» йшлося про те, що московський цар не виконав своїх обіцянок: *«Завоювавши козацькою зброєю Литву, розпочав переговори з Польщею, розв'язав війну проти союзниці України – Швеції, поставив залогу в Києві, замірявся геть знищити Білорусь та Україну, почав сіяти чвари, підтримувати бунти проти гетьмана і наступати на Україну збройною силою».*

Конотопська битва. Основні події московсько-української війни розгорталися навесні – влітку 1659 р. Наприкінці березня 1659 р. 100-тисячна московська армія на чолі з князем О. Трубецьким рушила в Україну. 20 квітня її було зупинено під Конотопом, який боронили козаки Чернігівського й Ніжинського полків під командуванням ніжинського полковника Г. Гуляницького. Майже два місяці козаки тримали облогу. І. Виговський протягом цього часу готовувався до вирішального бою. Гетьман домовився з кримським ханом про підтримку 40-тисячної орди і загалом мав близько 60 тис. вояків. Незабаром козацько-татарське військо виступило на допомогу обложеним. Головна битва відбулася **28 червня 1659 р.** в районі с. *Соснівки* під Конотопом. Вона закінчилася поразкою московського війська.

Звістка про перемогу української армії швидко облетіла Україну. Почули про неї і за її межами. Цар Олексій наказав своїм послам в Україні піти на значні поступки заради відновлення договору 1654 р.

Гучна перемога під Конотопом не поклала край розбратові в Україні. Незалежність України кожне угруповання розуміло по-своєму, обстоюючи передусім власні інтереси. Отож одразу після битви вибухнуло нове антиурядове повстання, на чолі якого було поставлено Ю. Хмельницького. Рядові козаки й селяни підтримали його, боячись, що разом із ухваленням Гадяцького договору відновляться національно-релігійні утиスキ й панцина. Лави повстанців поповнювали й ті, котрі не хотіли послаблення Москви як можливого союзника в боротьбі проти Польщі. До повстанців прилучалися мешканці Лівобережжя, яких лякала можливість розгортання війни на їх території. Одночасно розгорнувся новий московський наступ в Україну. У вересні 1659 р. під Германівкою на Київщині зібралася рада. Козаки відмовилися визнати Гадяцький договір, виступили проти союзу з польським королем і висловили недовіру І. Виговському. Після цього гетьман, не бажаючи Україні нового лиха, що його заподіяла б громадянська війна, зрікся булави й подався на рідну Волинь, яка тоді перебувала під владою польського короля. Новим гетьманом було обрано **Ю. Хмельницького**.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ 50-Х РР. 17 –
НА ПОЧАТКУ 18 СТ.

- Про які деталі воєнних дій під Конотопом ідеться в джерелі? • Які риси вдачі гетьман виявив під час Конотопської битви?

Із листа гетьмана І. Виговського до коронного обозного Речі Посполитої Анджея Потоцького від 1 липня 1659 р. з табору під Конотопом: *«... Я дізнався від язиків про замисли Трубецького: він хотів, пройшовши ті переправи, відступати табо-*

ром. Тоді я спішив цієї ж ночі все мое військо і наказав йому окопатися поблизу, що й було зроблено вночі. Це було зроблено для того, щоби неприятель, дізнавшися про наш підхід, не вдарив, відступаючи, на нас з усією своею потугою. Там [у битві під Конотопом], коли я керував військом перед самим окопом, мені трохи дісталося: перший раз гарматним ядром відірвало ногу коневі, на котрому я сидів, а другий раз гарматною ж кулею розірвало мундир на поясі до самого тіла. Однак всемогутня рука Провидіння врятувала мене від загибелі!».

- Чи можна вважати виступ гетьмана І. Виговського та більшості старшини проти Москви порушенням українсько-московського договору 1654 р.? Свою думку підтвердіть фактами.

Аргументуйте або спростуйте думку: «Основною причиною українсько-московської війни 1658–1659 рр. була несумісність бачення розвитку двосторонніх відносин гетьманським та царським урядами, а саме: Московія, прагнучи стати наймогутнішою державою на сході Європи та в православному світі загалом, бажала загарбати Україну, а остання – навпаки, прагнула зміцнити свою власну державність під захистом Москви, але без реального включення до її складу».

Перевірте себе

- Визначте, з якого документа наведено уривок. • Якими були значення та наслідки ухвалення цього документа? • Чим його зміст істотно відрізняється від інших (подібних), укладених раніше?

«Уся Річ Посполита народу польського, і Великого князівства Литовського, і Руського та провінцій, що до них належать, відновлюється в повноті так, як було перед війною, тобто, аби ті народи залишалися у своїх межах і свободах непорушно, як були перед війною... Для ліпшого підтвердження цих пактів і певності, гетьман руських військ до кінця свого життя гетьманом руським і першим сенатором у воєводствах Київському, Брацлавському та Чернігівському залишатиметься... Академію Київську дозволяє його королівська милість і стани коронні установити, вона такими прерогативами та вольностями має задовольнятися, як і академія Краківська».

- Обчисліть, скільки минуло років від початку Національно-визвольної війни до українсько-польського перемир'я в Гадячі.
- Які з історичних діячів брали активну участь у перебігові подій 1658–1659 рр.: • І. Виговський; • М. Кривоніс; • І. Сулима; • М. Пушкар; • Я. Барабаш; • Г. Гуляницький; • Б. Хмельницький; • Ю. Хмельницький; • І. Богун?
- Дайте відповіді на запитання: • Якого зовнішньополітичного курсу дотримувався гетьман І. Виговський? • Як складалися відносини І. Виговського з Москвою? • Що передбачав договір зі Швецією? • Які основні напрямки внутрішньої політики гетьмана І. Виговського?
- Чим закінчився заколот М. Пушкаря й Я. Барабаша? Яку роль відігравала Москва в цьому антидержавному заколоті?
- Поміркуйте, чому, незважаючи на перемогу під Конотопом, І. Виговський не зміг відвернути спалах громадянської війни та утримати гетьманську булаву.
- Оцініть діяльність гетьмана І. Виговського як історичного діяча. (Див. пам'ятку для характеристики історичної особистості).

§ 23. ПОДІЛ ГЕТЬМАНЩИНИ

1659 р., жовтень – підписання Юрієм Хмельницьким і московським урядом Переяславських статей.

1660 р., вересень–жовтень – Чуднівська воєнна кампанія. Укладення Слободи-Щенського трактату.

1663 р., червень – козацька (Чорна) рада в Ніжині. Проголошення гетьманом Івана Брюховецького.

1667 р., 30 січня – Андрусівське перемир'я.

Про яку подію згадує у своєму листі І. Брюховецький? Навіщо гетьман звертається до впливового російського вельможі з таким листом? Як це характеризує І. Брюховецького?

З листа гетьмана Лівобережної України Івана Брюховецького до російського вельможі Богдана Хитрово (1665): «Згадати про мій приїзд до Москви, що за тим-таки звичаєм Виговський і молодий Хмельницький обіцяли бути в столиці, але змінили, не виконавши своєї обіцянки, – то прошу не рівняти мене, слугу свого, ваша милосте, у високому розумі своєму із молодим Хмельницьким та Виговським, бо відомо, які їхні добродійства перед гетьманством і при гетьманстві до ляхів були: лядських, і татарських, і шведських, і турецьких послів приймали й відпускали без государського відома, а ляхів при собі тримали, і з лядськими домами поєднувалися, і за іншими прязнями через братство із ляхами в зміні були. А щодо мене, вашо милосте, так зволь розуміти й відати, що я без лукавства кажу істину: бачив себе на небі, коли... сподобився бачити пресвітлі очі великого государя нашого, його царську пресвітлу величність, єдиного осяйного під сонцем монарха».

1. Якими діями розпочав своє гетьманування Юрій Хмельницький? Які особливості мав Переяславський договір 1659 р.?

Наступним після І. Виговського гетьманом судилося бути **Юрію Хмельницькому**. Його обрали **28 вересня 1659 р.** на Білоцерківській раді. На час приходу нового гетьмана до влади становище Української козацької держави було складним. На Лівобережжі перебували московські залоги, тому відносини з Московією будь-коли могли загостритися до стану війни. Отож він мусив порозумітися з московським царем. Однак небажаним було розірвання договору з Варшавою, оскільки це загрожувало війною проти Польщі та союзного їй Кримського ханства.

Своє гетьманування Ю. Хмельницький розпочав укладенням нового договору з Московською державою. Він прагнув рівноправних і взаємовигідних умов. Проте переговори, що відбулися **17 жовтня 1659 р.** в Переяславі, мали для України небажані результати. Тиск московських воєвод і 40-тисячного війська змусили гетьмана й старшину підписати варіант договору, запропонований царськими дипломатами-воєначальниками.

Згідно з **Переяславськими статтями 1659 р.**, московські воєводи одержували право прибути із залогами не тільки до Києва, а й до Переяслава, Ніжина, Чернігова, Брацлава та Умані. Гетьманському урядові заборонялося вести самостійну зовнішню політику, а саме: укладати міжнародні договори, приймати іноземних послів тощо. Київський митрополит повинен був визнати зверхність московського патріарха (Українська православна церква відкинула цю статтю як неправомірну). Крім того, заборонялося без царського дозволу переобирати гетьмана, а також оголосувати війну або посылати полки на допомогу сусіднім державам. Гетьман втрачав право призначати і звільняти генеральну старшину та полковників.

Отже, договір закріплював зміни в українсько-московських політичних відносинах.

Портрет Юрія Хмельницького
Д. Бонаціни.

Портрет Юрія
Хмельницького
О. Іркліївського.

• Портрет Юрія Хмельницького італійського гравера Джованні Бонаціни (1670 р.), на думку істориків, не відповідає історичним реаліям. На гравюрі бачимо безстрашну й безкомпромісну людину, здатну ухвалювати самостійні рішення, враження підсилює напис італійською: «Георгій Хмельницький, козацький генерал». Насправді, як відомо, Юрій Хмельницький таким не був, його зовнішність правдоподібно відтворює прижиттєвий маллярський портрет, який у 18 ст. перемалював тушшю учень маллярської майстерні Києво-Печерської лаври О. Іркліївський.

- Чому історичних діячів на портретах не завжди зображені такими, якими вони були насправді? Відповідь обґрунтуйте фактами з біографії Ю. Хмельницького.

Українська держава втрачала незалежність, перетворюючись на автоному частину імперії. І хоча *автономія*¹ була тоді ще доволі широкою, дії царата однозначно свідчили, що наступ на незалежність України триватиме.

2. Які наслідки Чуднівської кампанії?

Наступним зовнішньополітичним заходом гетьмана став похід українсько-московських військ на Західну Україну. Мета походу – визволити західноукраїнські землі з-під влади Польщі.

Основні події кампанії відбулися в районі Чуднова на Волині. Вони закінчилися розгромом московських військ, капітуляцією гетьмана Ю. Хмельницького і підписанням **7 жовтня 1660 р. Слободищенської угоди**. Вона розроблялася на основі Гадяцького договору. Щоправда, текст останнього зазнав істотних змін. Було усунуто статтю про Велике князівство Руське. Передбачалося повернення польській шляхті й магнатам усіх маєтностей в Україні, гетьман позбавлявся права зовнішньополітичних зносин і зобов'язувався надавати військову допомогу Польщі в її війнах з іншими державами. Україна ставала тільки *автономною частиною Речі Посполитої*.

Отож і Слободищенська уода не принесла миру в українські землі. Внутрішнє становище козацької держави ще більше ускладнилося, бо виникла загроза перетворення української території на арену жорстокої боротьби між Московією та Річчю Посполитою.

Нова уода з Польщею не була сприйнята більшою частиною лівобережного козацтва. Рядові козаки й старшина відмовлялися визнавати владу Ю. Хмельницького. Лівобережні полки склали присягу цареві.

¹ А в т о н о м і я (від грец. *autonomia* – самостійність, незалежність) – право на самоврядування певної частини держави.

Рух проти Хмельниченка очолив його дядько, **Яким Сомко**, який прагнув стати гетьманом. Проте Я. Сомко був не єдиним претендентом на гетьманську булаву, її домагався також ніжинський полковник **Василь Золотаренко**. У Москві вдало скористалися з міжусобної боротьби в Україні. Підтримуючи то одного, то іншого претендента, московський уряд загострював ситуацію й водночас посилював свою владу на Лівобережжі. Цареві імпонувала постать **Івана Брюховецького** – тоді кошового отамана Запорізької Січі. Не бажала відмовлятися від українських земель і Польща.

Отже, в Україні вибухнула нова громадянська війна.

3. Що визначало гетьманування Павла Тетері?

Прагнення Ю. Хмельницького придушити антигетьманські виступи 1661–1662 рр. закінчилися невдачею. Молодий гетьман остаточно вирішив зректися булави. Склікана на початку **січня 1663 р.** рада в Чигирині обрала гетьманом Правобережної України **Павла Тетерю**, а Ю. Хмельницький незабаром постригся в ченці під ім'ям Гедеон і став ігуменом монастиря в Корсуні.

Після відмови Ю. Хмельницького від гетьманства **1663 р.** державну територію України було поділено на Правобережну та Лівобережну Гетьманщину. На правобережні полки через гетьмана П. Тетерю намагалася впливати Польща, прагнучи відновити й утвердити там свою владу. Лівобережні козаки дедалі більше підпадали під владу Москви, яка прагнула поставити на гетьманство вигідного для себе претендента.

Спираючись на підтримку Польщі, П. Тетеря сподіався поширити свою владу на Лівобережжя. Похід на Лівобережну Україну, що розпочався восени 1663 р., був невдалим. На Правобережжі набирало розмаху антигетьманське та антипольське повстання, до якого прилучилися запорожці й деято з лівобережних полковників.

Такий перебіг подій ускладнив становище П. Тетері. За участь у змові було заарештовано рік тому обраного київського митрополита **Й. Нелюбовича-Тукальського**, архімандрита Свято-Онуфріївського монастиря Гедеона (Юрія) Хмельницького та полковника Г. Гуляницького, яких незабаром ув'язнили в колишній столиці христоносців Тевтонського ордену – Мальборку (Марієнбурзі). І. Виговського було засуджено до страти. Каральні заходи не додали популярності П. Тетері, прірву між ним та козацтвом поглиблювали й дії польського воєначальника Стефана Чарнецького.

Гетьман Павло Тетеря.

Митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський.

4. Чим закінчилася боротьба за владу на Лівобережній Україні? Що передбачали Московські статті 1665 р.?

Гетьман Іван
Брюховецький.

Обрання гетьманом Якима Сомка. На Лівобережній Україні у квітні 1662 р. переяславський полковник Я. Сомко скликав у Козельці старшинську раду, яка обрала його гетьманом. Проте обіймав він цю посаду лише місяць, бо московський уряд не визнав законності його обрання. У Москві гетьманом воліли бачити запорізького отамана Івана Брюховецького.

Зваживши на внутрішньополітичну ситуацію, І. Брюховецький обіцянками прихилив на свій бік Запорізьку Січ, козацькі низи й міщенство, гнівно засуджуючи політику козацької старшини, яка прагнула багатства. У своїх заявах І. Брюховецький зобов'язувався в разі обрання його гетьманом відновити справедливість – поліпшити становище козацьких низів і селянства, а міщенам обіцяв надати права самоврядування. Упевнившись, що має підтримку в Україні, він звернувся до царя з проханням дозволити скликати раду.

Обрання гетьманом Івана Брюховецького. 17–18 червня 1663 р. в Нижні зібралася Чорна рада, в якій взяли участь разом із козаками селяни та жителі міст. Спираючись на підтримку козацьких низів, які рішуче виступили проти старшини, а також під тиском московських військ **Іван Брюховецький** здобув перемогу над Я. Сомком.

Парадний одяг московської
боярні та боярина кінця
16 – початку 17 ст.
Сучасна реконструкція.

Московські статті. У своїй діяльності новообраний гетьман спиралася на підтримку Москви. Він робив чималі поступки царському урядові. У 1665 р. І. Брюховецький – перший з українських гетьманів – поїхав до Москви «побачити пресвітлі очі государя». Там він погодився підписати новий договір, відомий в історії як **Московські статті**, за якими московські воєводи й залоги отримували право перебувати майже в усіх великих містах. Збирання податків покладалося на воєвод, а грошові збори повністю мали надходити до царської казни. Вибори гетьмана могли відбуватися лише з дозволу царя та за присутності царського представника. Гетьманський уряд позбавлявся права на проведення самостійної зовнішньої політики.

- Поміркуйте, чому козацьку раду 1663 р. в Ніжині називають Чорною. • Простежте на прикладі цієї події, як відбувалася зміна лексичного значення слова: від конкретного («чорна» рада від участі в ній рядових козаків – чорні) до символічного («чорна» в сенсі нещаслива, лиховісна). • Поміркуйте, чи виправдана така символіка щодо названої події.

Розгляньте карту на стор. 152. • 1. Які терени обіймала Українська держава на початок гетьманування Ю. Хмельницького? • 3 якими державами сусідила? • 2. Де відбулися основні події 1659–1665 рр.? • 3. Як було переділено Гетьманщину за Андрусівським перемир'ям?

5. Чому підписання Андрусівського договору вважають однією з найтрагічніших подій другої половини 17 ст.?

Московія та Річ Посполита розпочали переговори, які закінчилися підписанням **30 січня 1667 р. в с. Андрусові** (поблизу Смоленська) перемир'я. За умовами Андрусівського договору воєнні дії між державами припинялися. Встановлювалося перемир'я на 13,5 року. Під владою Московської держави залишалася Лівобережна Україна, поверталися Сіверщина, Смоленщина та на два роки Київ. За Польщею закріплювалися землі Білорусі й Правобережної України. Запорізька Січ переходила під контроль обох держав.

Андрусівський договір, який здебільшого стосувався України, був **укладений таємно**, без погодження з українською стороною. Він перекреслював більшість здобутків українського народу, завойованих майже 20-літньою боротьбою за національне визволення, узаконював і закріплював насильницький поділ українських земель між Польщею та Московією.

Закріплений Андрусівським договором поділ українських земель надзвичайно ускладнював визвольні змагання українців – адже тепер для побудови незалежної держави необхідно було долати опір двох, ворожих одна одній, держав. Перебування у складі різних держав загрожувало українському народові розколом. Саме тому найголовнішими завданнями українських державців у подальшому стало скасування умов Андрусівського договору та об'єднання козацької України під владою одного гетьмана.

- Поміркуйте, чому Андрусівське перемир'я український літописець Самійло Величко назвав «Андрусівським торгом». • Наведіть конкретні приклади політики Московського уряду, спрямованої проти незалежності козацької України.

Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування думки: «Обрання гетьманом восени 1657 р. I. Виговського означало ліквідацію в Гетьманщині монархічної й остаточне утвердження республіканської форми правління. Протягом 1659–1662 рр. республіканська форма правління перетворилася у республікансько-олігархічну».

Перевірте себе

1. Кого з гетьманів стосується свідчення сучасників: • «У нас у предках бояр не бувало, а он заводить нові порядки, а вольності наші всі отходять»; • «Хай іде до

лихого, як з нами не хоче жити, а злякавшися, клубком покриває голову»?

2. Установіть хронологічну послідовність подій: • Андрушівське перемир'я; • підписання Ю. Хмельницьким Переяславських статей; • підписання І. Брюховецьким Московських статей.
3. Як було переділено території Гетьманщини за Андрушівським договором?

4. Дайте відповіді на запитання: • Яким було становище Української козацької держави на час приходу до влади Ю. Хмельницького? • Якими діями розпочав своє гетьманування Ю. Хмельницький? Порівняйте договір 1654 р. з Переяславськими статтями 1655 р. Чим вони різняться? • Якими були наслідки Чуднівської кампанії? • За якої внутрішньополітичної ситуації Ю. Хмельницький утратив гетьманську булаву? • За яких обставин до влади на Лівобережжі прийшов І. Брюховецький? • Чи можна твердити, що підписаний І. Брюховецьким договіром з Москвою в 1665 р. суттєво обмежував незалежність Гетьманщини? Чому? • Чию підтримку мав і яку політику провадив гетьман П. Тетеря?

5. Поміркуйте, яку подію можна вважати межею, після якої Українська козацька держава розпалася на Лівобережну й Правобережну Гетьманщини.

§ 24. ЛІВОБЕРЕЖНА ТА ПРАВОБЕРЕЖНА ГЕТЬМАНЩИНИ НАПРИКІНЦІ 60-х – НА ПОЧАТКУ 70-х рр. 17 ст.

1668 р., червень – похід козаків на Лівобережжя. Проголошення Петра Дорошенка гетьманом усієї України.

1669 р., березень – старшинська рада в Корсуні ухвалила рішення прийняти турецький протекторат над Правобережною Україною.

1672 р., травень–жовтень – похід султана Магмеда IV на Поділля, підписання між Османською імперією та Річчю Посполитою Бучацького мирного договору.

1669 р., березень – обрання гетьманом Лівобережної України Дем'яна Многогрішного. Укладення Глухівських статей.

1672 р., червень – обрання гетьманом Лівобережної України Івана Самойловича. Підписання Конотопських статей.

Навіщо І. Брюховецький розсилає листи до міщан і козаків, повідомляючи про розрив із Росією в лютому 1668 р.? Як гетьман пояснює свою прихильність до пропозиції П. Дорошенка розпочати підготовку повстання проти московських залог, щоб розірвати Московський договір 1665 р. й об'єднати дві Гетьманщини?

З листа гетьмана Лівобережної Гетьманщини Івана Брюховецького до новгород-сіверського сотника та місцевої людності (лютий 1668 р.): «...Не з нашої єдиної, а із загальної, всієї старшини Запорозького війська, ради те учинилося, що ми від руки і приязні московської відлучилися. Цьому повім слушні такі причини. Коли московські посли з польськими комісарами мир поміж себе, домовившись, постановляли й присяго потвердили, щоб з обох боків... церкви обертати в уніатські або костьоли... Але хай Україну, вітчизну нашу милу, розоряти, пустошити і в ніщо, всіх великих і малих на ній жителів вигубивши, обернути, від отієї умисленої на нас погибелі ми, із Запорозьким військом відходячи, захотіли давню любов відновити із своєю братією, від якої ми, за неприятельською війною, були розлучені, і в братолюбний союз знову прийти, аніж із Москвою... Їх ми, однак, не захотіли вигнати із українських міст шаблею, але без кровопролиття замислили до московського рубежу в цілості провести, але вони, москалі... не пішли мирно дозволеною собі дорогою, а почали бути війну. Тоді через повстання й хвилювання народу пізнали щодо себе таку, якої нам бажали, шкоду, що й мало їх живих змогло відійти...».

1. Чим закінчилася боротьба гетьмана Петра Дорошенка за об'єднання України?

Гетьманство **Петра Дорошенка (1665–1676)** на Правобережжі розпочалося за надзвичайно складних умов. Козацьку Україну було поділено на дві Гетьманщини. Значного спустошення зазнало Правобережжя, де внаслідок воєнних дій і громадянської війни було знищено 65–70 % населення.

Тому П. Дорошенко насамперед удався до заходів, спрямованих на поліпшення внутрішнього становища. Він усіляко заохочував заселення південних районів Правобережжя, захищав інтереси козацького стану. Щоб позбутися залежності гетьмана від старшини, він прагнув запровадити довічну гетьманську владу. Створив постійне наймане військо, яке налічувало близько 20 тис. **сердюків** (козаки найманіх піхотних полків). Великою духовною підтримкою став для гетьмана приїзд до Чигирина православного київського митрополита Йосифа Нелюбовича-Тукальського, палкого поборника самостійності України, який влаштував свою митрополичу резиденцію в столиці гетьманської держави.

Головну мету власної діяльності П. Дорошенко вбачав у зміцненні своєї влади на Правобережжі та поступовому об'єднанні всіх українських земель у межах однієї держави. У лютому 1666 р. старшинська рада підтримала політичну програму, висунуту гетьманом. Було ухвалено рішення вигнати поляків з України, укласти союз з кримським ханом, об'єднати українські землі під владою П. Дорошенка. У грудні 1666 р. козаки разом із загонами татар знищили 6-тисячний польський загін на Брацлавщині, проте цей виступ не поклав край розбрата в Україні.

Звітка про підписання Московією та Польщею Андrusівського договору боляче вразила правобережного гетьмана і спонукала його до відновлення воєнних дій проти Польщі.

На початку 1668 р. на старшинській раді в Чигирині П. Дорошенко знову порушив питання про

- Сердюки – наймані піхотні козацькі полки, утримувані гетьманським коштом. Створені гетьманом П. Дорошенком. Виконували функції особистої гвардії гетьмана, охороняли його резиденцію, військове спорядження та артилерію тощо.

Портрет Петра Дорошенка. Німецька гравюра 1693 р.

Підпис гетьмана Петра Дорошенка.

Сердюк. Реконструкція.

об'єднання Гетьманщини, цього разу під протекторатом Туреччини. Таке саме рішення ухвалила й рада на Лівобережжі.

Лівобережну Україну, а також Слобожанщину, охопило антимосковське повстання. Цікаво, що очолив його І. Брюховецький. На початку березня 1668 р. московські залоги було вигнано з більшості міст Лівобережжя. І. Сірко звільнив від московитів усю Слобідську Україну, крім Харкова. Це спонукало П. Дорошенка виступити в похід із надією на об'єднання українських земель. У червні 1668 р. він переправився через Дніпро й вирушив назустріч І. Брюховецькому. **8 червня** в таборі під *Опішнею*, що на Полтавщині, козаки зчинили бунт, убили І. Брюховецького, а П. Дорошенка обрали гетьманом обох берегів Дніпра.

Щоб контролювати ситуацію на Лівобережжі, П. Дорошенко розташував у найбільших містах свої залоги. Усій Україні опинилася в його руках. Та закріпitiти владу новообраниму гетьманові на Лівобережжі не потала-нило. З півночі загрожувала Московія, на заході пішли в наступ війська Речі Посполитої. До того ж запорожці висунули свого претендента на булаву – племінника І. Брюховецького – **Петра Суховія**. Усе це змусило П. Дорошенка повернутися на Правобережжя. На лівому березі Дніпра наказним гетьманом залишився чернігівський полковник **Дем'ян Многогрішний**.

2. Яким було гетьманування Дем'яна Многогрішного?

У березні **1669 р.** на Генеральній раді в Глухові гетьманом Лівобережжя було обрано **Дем'яна Многогрішного**. Там з московським урядом було укладено нові *Глухівські статті*:

- московські воєводи лишалися тільки в п'яти містах, причому вони не мали права втрутатись у справи місцевого управління та судочинства;
- податки мала збирати тільки старшина;
- гетьман мав право утримувати наймане військо – 1 тис. компанійців.
- гетьманові було заборонено вступати в зноси- ни з іншими державами.

Д. Многогрішний намагався захищати державні інтереси України та прагнув об'єднати українські землі під однією гетьманською булавою. Одним із напрямів діяльності Д. Многогрішного було зміцнення своєї влади, гетьман намагався подолати промосковські настрої серед козацької старшини, вдався до заміни ненадійних полковників вірними собі людьми. Однак оточення обурювало прагнення гетьмана до особистого збагачення, а також те, що він не зважав на старшинську

Компанієць 1674–1678 рр.
Реконструкція
О. Сокирка.

- Компанійці – наймані кіннотні козацькі полки по 500–600 осіб у кожному, які виконували функції нагляду за порядком. Уперше створені Д. Многогрішним у 1668 р.

Гетьман Дем'ян
Многогрішний.

раду – сам вів переговори з московськими послами, без військового суду карав навіть полковників, роздавав урядові посади своїм родичам.

У березні 1672 р. генеральна старшина таємно схопила Дем'яна Многогрішного з братом Василем у Батуринському замку, звинуватила їх у дружніх стосунках із Дорошенком і в зраді царя та відправила до Москви. Там їх піддали жорстоким тортурам і засудили до страти. Коли кат узявся до виконання вироку, кару скасували, замінивши довічним засланням. Дем'ян Многогрішний став першим з гетьманів, якого після зміщення з посади було заслано до Сибіру.

3. Які обставини спонукали Петра Дорошенка до укладення військово-політичного союзу з Туреччиною?

Втративши гетьманство на Лівобережжі, П. Дорошенко вдався до рішучих дій, які були спричинені послабленням його впливу на Правобережній Україні та боротьбою за гетьманську булаву з П. Суховієм. Загроза з боку Польщі й Криму підштовхнули гетьмана до налагодження тіsnіших зв'язків з Туреччиною. Саме за допомогою Туреччини він сподівався скасувати умови Андрусівського договору й подолати зазіхання Речі Посполитої, а потім об'єднати Правобережжя з Лівобережжям в одну державу.

У березні 1669 р. гетьман скликав під Корсунем старшинську раду. Окрім представників правобережніх полків, у ній взяли участь козаки Лівобережжя й Запоріжжя. Рада ухвалила прийняття турецький протектірат, але присягнути відмовилася.

Проте не все козацтво й не всі селяни Правобережжя підтримали таку угоду. Рішення ради засудили й запорізькі козаки. Противники П. Дорошенка поширювали чутки, що він «запродав Україну в турецьке ярмо».

За таких умов П. Дорошенко спромігся утримати гетьманство на Правобережжі. Гетьманську булаву він мусив виборювати, доляючи, з одного боку, зазіхання П. Суховія, а з другого – «новообраного гетьмана», уманського полковника **Михайла Ханенка**, владу якого визнали кілька правобережніх полків і Січ.

Обрання М. Ханенка загострило ситуацію на Правобережжі. Розпочалася війна між прихильниками М. Ханенка й П. Дорошенка. На початку серпня 1671 р. польська армія на чолі з коронним гетьманом Я. Собеським розгорнула воєнні дії в Україні. На середину жовтня Річ Посполита встановила своє панування майже над усією територією Брацлавщини, а наприкінці жовтня король Михайло Вишневецький офіційно затвердив правобережним гетьманом Михайла Ханенка.

Гетьман Михайло
Ханенко.

**Султан Османської імперії (1648–1687)
Мехмед IV.**

- Єдиний син султана Ібрагіма від дружини – українки. За спогадами очевидців, був схожий лицем «на козака».

Цікаво, що, відмовляючись від правобережних земель, Польща визнала незалежність «Української держави» П. Дорошенка (таку назву вперше вжито в офіційних міжнародних документах).

На теренах Подільського воєводства, що відійшли до складу Османської імперії за Бучацьким договором, утворено турецьку провінцію – Кам'янецький ейялет.

У складі Польщі залишалися Галичина, Волинь та Північна Київщина. Бучацький договір не приніс Правобережжю бажаного миру, оскільки Польща не збиралася відмовлятися від українських земель і шукала приводу для їх повернення.

4. До яких заходів для захисту державних інтересів Лівобережної Гетьманщини вдавався гетьман Іван Самойлович?

16–17 червня 1672 р. в Козацькій Діброві, між Конотопом і Путівлем, відбулася Генеральна військова рада, де гетьманом було обрано **Івана Самойловича**. Крім виборів гетьмана, на раді провели переговори гетьманський та московський уряди, уклавши угоду, відому під назвою **Конотопські статті**. 10 пунктів нової угоди доповнювали Глухівські статті й порівняно з ними ще більше обмежували владу гетьмана.

За Конотопськими статтями:

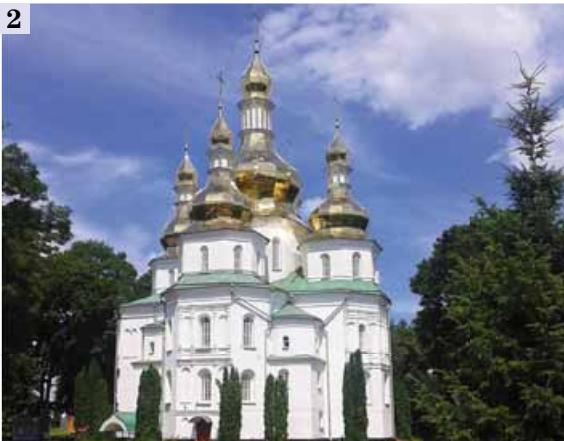
- гетьманові заборонялося без царського погодження та старшинської ради висилати посольства до інших держав, а також підтримувати відносини з П. Дорошенком;
- нова угода не дозволяла гетьманові позбавляти старшину посад, карати без згоди ради або вироку військового суду.

1. Гетьман Іван Самойлович.

2. Троїцька соборна церква (1674–1676) монастиря в с. Густиня біля Прилук (Чернігівська обл.)

- Початок будівництва Троїцького собору Густинського монастиря в 1674 р. зафіковано на пергамені, закладеному з першим каменем у фундамент. Фундатором цієї церкви був Іван Самойлович. Храм прикрашали фрески, від яких залишилися тільки ледве помітні сліди. Чільне місце з-поміж фресок належало портретові гетьмана.

Гетьман І. Самойлович прагнув створити аристократичну державу з міцною гетьманською владою. Шлях до здійснення своєї мети він убачав в обмеженні права козацьких низів втрутатися в державні справи. Гетьман обстоював старшинські інтереси, сприяв розширенню їхнього землеволодіння. Як і деякі його попередники, прагнув закріпити спадковість гетьманської влади, тому своїм синам надавав найвпливовіші посади в уряді

1. Соборна церква Троїцького монастиря в Чернігові. 1679–1695 рр.
2. Спасо-Преображенський собор Мгарського монастиря біля Лубен.

та велики маетності. І. Самойлович рішуче протидіяв спробам запорожців здобути політичну самостійність, намагався прилучити під свою булаву Правобережну Україну, домагався від Москви переходу під свою владу слобідських полків, не випускав з-під уваги й західноукраїнські землі.

Яскравою рисою гетьманування І. Самойловича, в умовах відносної стабілізації життя на Лівобережній Україні, стало пожвавлення культурного життя. Найбільші зрушення цього періоду сталися в архітектурі та будівництві. Фундаторами соборів і церков були гетьман, старшини, заможні міщани. Зокрема, І. Самойлович фундував Троїцький собор Густинського монастиря під Прилуками, збудований у 1674–1676 рр. Визначними пам'ятками тих часів стала мурівана церква Іоанна Предтечі в Стародубі, трапезна Троїцького монастиря в Чернігові (1677–1679). У 1679 р. розпочалося будівництво Троїцького собору в Чернігові, а 1682 р. – Преображенського собору Мгарського монастиря біля Лубен (обидва собори остаточно добудовані за гетьманування І. Мазепи).

- Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування думки: «Істотні зміни після смерті Б. Хмельницького відбулись у формі державного устрою Гетьманщини. У першій половині 1660-х рр. козацька держава з унітарної стала конфедеративною: складалася з трьох державних утворень – Правобережного та Лівобережного гетьманств і Запоріжжя».

Перевірте себе

1. Установіть хронологічну послідовність подій: • обрання гетьманом Лівобережної України І. Самойловича; • Андрусівське перемир'я; • обрання гетьманом Лівобережної України Д. Многогрішного.
2. Дайте відповіді на запитання: • Яких першочергових заходів, спрямованих на поліпшення внутрішнього становища на Правобережжі, ужив П. Дорошенко? • Шо завадило П. Дорошенку лишитися на Лівобережжі після обрання його гетьманом обох берегів Дніпра? • Які обставини спонукали його до укладення військово-політичного союзу з Туреччиною? • Які наслідки мав похід об'єднаного турецько-татарсько-українського війська на Поділля 1672 р.?
- На яких умовах було укладено Бучацький мирний договір?
3. Зробіть висновки про внутрішньополітичні заходи цих гетьманів були однаковими, а які – різнилися.
4. Узагальніть події та явища Лівобережної та Правобережної Гетьманщини наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. 17 ст., склавши синхроністичну таблицю:

Лівобережна Гетьманщина	Правобережна Гетьманщина

§ 25. ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ 17 СТ.

1676 р., вересень – зрешення гетьманства Петром Дорошенком. Припинення існування Правобережної Гетьманщини.

1677–1678 рр. – чигиринські походи.

1681 р., січень – Бахчисарайський мирний договір.

1686 р., травень – «Вічний мир» між Московією та Польщею.

Про яке явище доби та про які українські землі йдеться в спогадах? Назвіть причини такого становища.

Французький мемуарист Франсуа-Поль Далерак, який у 70-х роках 17 ст. побував в Україні, у своїх «Спогадах про Україну» писав: «Нині цей край зруйнований, а війна, ніби гангрена, яка все пожирає, обернула найродючішу частину Європи на спорожнілі поля, зарослі бур'яном руїни, на покинуті жителями міста. Отак нині від тієї України залишилося тільки ім'я козацьке. Її населення розпорошилося, переселившись або понад береги Дніпра, або на землі, що залишаються під пануванням Москви. Решту вирубали турки або забрали в неволю татари».

1. Які події визначали становище Правобережної Гетьманщини в середині 70-х рр. 17 ст.?

Після Бучацького польсько-турецького миру московський уряд вирішив скористатися можливістю, не порушуючи Андрушівського перемир'я, захопити Правобережжя. Переговори з цього питання успіху не мали, і цар наприкінці 1673 р. наказав Г. Ромодановському й І. Самойловичу розпочати воєнний наступ проти П. Дорошенка. До початку березня 1674 р. війська московського воєводи й нового лівобережного гетьмана оволоділи основними містами Правобережної України. **16–17 березня** в Переяславі відбулася рада, на яку прибула старшина 10 правобережних полків. На раді М. Ханенко склав гетьманську булаву, П. Дорошенка формально було усунуто від влади, а гетьманом усієї України було проголошено **Івана Самойловича**. Проте вдалою цю подію назвати не можна, оскільки вона спричинила турецьку агресію, внаслідок якої населення Правобережжя зазнало нових нападів та лиха.

П. Дорошенко з кількома тисячами сердюків знаходився в Чигирині. У липні місто оточили московсько-українські війська. Облога тривала два тижні. Та звістка про те, що йому на допомогу виrushila турецька армія, змусила московсько-українські сили відступити від Чигирина й повернутися на Лівобережжя.

Ціною надзвичайної жорстокості Правобережжя було повернено під владу П. Дорошенка. Проте ситуація в краї залишалася складною. Роки виснажливої війни перетворили українські міста і села на правому березі

Козацька зброя: порохівниці; рушниці; пістоль.

Дніпра в сущільну руїну. Турецькі залоги, що розмістилися у стратегічно важливих містах, вимагали сплати данини султанові, руйнували церкви або перетворювали їх на мечеті, грабували й захоплювали в полон населення.

Складні обставини не додавали популярності П. Дорошенку. Аби повернути втрачену довіру, він вирішив відмовитися від турецького протекторату. Після тривалих вагань **10 жовтня 1675 р.** на козацькій раді в Чигирині в присутності представника Запоріжжя І. Сірка П. Дорошенко присягнув цареві. Ale московський уряд не визнав тієї присяги та зажадав від гетьмана зректися булави і присягнути на лівому березі Дніпра у присутності Г. Ромодановського й І. Самойловича. Кілька посольств, що їх надсилали гетьман протягом року до Москви, не змінили рішення московського уряду. Коли у вересні 1676 р. московська армія й козаки взяли в облогу Чигирин, він виїхав до табору Г. Ромодановського й І. Самойловича та 19 вересня здав клейноди і присягнув на вірність цареві.

З відмовою П. Дорошенка від гетьманської булави у 1676 р. Правобережна Гетьманщина припинила своє існування.

2. Чому гетьмана Петра Дорошенка називають «Сонцем Руїни»?

Особистість

Петро Дорошенко (1627–1698) народився в Чигирині, був онуком Михайла Дорошенка – реєстрового гетьмана Війська Запорізького, який уславився походом на Крим 1628 р. Батько Петра, Дорофій, був козацьким полковником. Майбутній гетьман отримав добру освіту, навчаючись (імовірно) у Києво-Могилянській академії. Про життя П. Дорошенка після зренчення гетьманства збереглося небагато свідчень. Відомо, що невдовзі після втрати гетьманської булави він прибув до Москви. На чужині перебував аж до смерті, й жодні клопотання не допомогли Дорошенкові повернутися на Батьківщину. Помер 9 листопада 1698 р. в с. Ярополчому під Москвою.

«Геть самотній», – картав себе Петро Дорошенко, повертаючись після жалобної відправи до гетьманської садиби. Він уже звик до втрат: протягом кількох останніх років кожного дня хтось полішав його. Та смерть митрополита Йосифа Нелюбовича-Тукальського, найщирішого Дорошенкового приятеля й порадника, боляче вразила й знесипила гетьмана. Як боротися, коли не лишилося жодного з учорашніх прихильників, а саме гетьманське ім'я сприймається українцями майже як прокляття? І не випраєдаєш себе, затаврювавши відступників звичайним «зрада»! Адже не може бути зрадником весь народ?!

Наступного дня Чигирин дізнався про наміри Петра Дорошенка зректися булави. А незабаром до гетьманської столиці прибув загін із п'ятисот запорожців на чолі з Іваном Сірком. Кошовий отаман мав прийняти від Дорошенка булаву й інші клейноди. 10 жовтня 1675 р. чигиринські козаки, міщани, старшина й духівництво зібралися на великому майдані.

– Бачить Бог, не хотів Дорошенко лиха Україні, –
гомоніли люди.

– У недобру годину отримав булаву...

Гетьман Петро
Дорошенко.

— А що звернувся за допомогою до турецького султана, то це тільки тому, що сподіватися на підтримку більше було нізведіки.

— Що й казати: від добра добра не шукають.

Над майданом голосили дзвони й тривожно гули літаври. Гетьман Дорошенко, а з ним і всі чигиринці схилили голови перед Святим Письмом та визнали себе винними перед запорожцями за те, що уклали союз із Туреччиною та Кримським ханством. Потім Петро Дорошенко віддав Сіркові гетьманську булаву, бунчук і прапор.

— Закотилося наше сонечко, — журилися чигиринські козаки. — Не став його вогонь благодатним для України, бо що може зродитися на безплідній руїні?

Сонце стояло на вечірньому прузі. Згасав ще один день. Чигирин, заколисаний смутком, немов сирота, німотно плакав над своїм безталанням. Тихому надвечір'ю й зажуреному місту звіряє колишній гетьман свої думи, жаль і відчай: «Коли Божою волею був я змушений взяти цей печальний уряд і держав його близько десяти років, ні в чому іншому був мій намір, а тільки в тому, щоб примножити вольності Запорізького Війська та вберегти безпеку й цілість Отчизни... Тому не тільки з християнами, але й з бусурманськими народами намагався поводитися прихильно та гідно, щоб Україну бачити в бажаному мірі».

Ніч насувалася невпинно, невідворотно. Ще мить — і сонце закотилося за обрій.

- За яких обставин П. Дорошенко був змушений зректися гетьманської булави?
- Поміркуйте над наведеними в замальовці словами гетьмана. Чому гетьманський уряд він визначав як «печальний»?

3. Як відбувалися турецько-татарські походи на Чигирин 1677–1678 рр.?

Зрешення П. Дорошенком гетьманства Туреччина сприйняла як подію, що суперечила її політичним планам, бо вона розраховувала поширити свою владу на значну частину України.

У 1677 р. відбувся **Перший чигиринський похід** 60–90-тисячного турецько-татарсько-ногайського війська на українські землі, який Туреччина виправдовувала прагненням повернути булаву Ю. Хмельницькому. Перший удар турки вирішили завдати на Чигирин. Там стояла численна козацько-московська залога. Власне, вона захищала фортецю протягом кількатижневої облоги. Коли ж до міста підійшли головні об'єднані українсько-московські сили на чолі з Г. Ромодановським й І. Самойловичем, турки відступили.

Невдале завершення походу 1677 р. не змінило намірів турецького султана оволодіти Чигирином та всією Правобережною Україною. Головно-командувач московського війська боярин Г. Ромодановський, вирушаючи в Україну, отримав таємну інструкцію: в разі неможливості втримати Чигирин — зруйнувати його укріплення та вивести військові сили з фортеці.

8 липня 1678 р. відбувся **Другий чигиринський похід**. 200-тисячна турецько-татарська армія під командуванням візира Кара-Мустафи обложила Чигирин. Загарбники вели неперервний гарматний обстріл, вдавалися до численних штурмів. Більше місяця, відчайдушно захищаючись, чигиринська залога чекала на прихід сил Г. Ромодановського, однак той до козацької столиці не квапився. Врешті, московські війська підійшли до Чигирина. Проте так і не надавши його захисникам потрібної допомоги, почали готовуватися до відступу. Начальникові чигиринської залоги наказали підпалити порохові склади і прориватися з оточення.

• Чому козацький літописець з такою увагою поставився до зображення на малюнку подій? • Скориставшись наведеним нижче уривком з літопису, спробуйте пояснити, чому С. Величко у своєму літописі тлумачить падіння Чигирина в 1678 р. як загибель усієї Правобережної України: «Впала гарна тогобічна Україна, як той давній Вавилон, город великий, – через тодішню незгоду козаки всі пропали, самі себе звоювали».

4. Що визначало становище Правобережжя після Руїни?

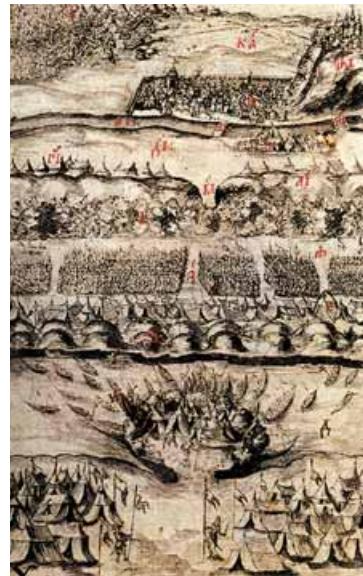
Наприкінці 17 ст. більшість земель Правобережжя було спустошено. Це непокоїло польський уряд, бо становище обезлюднених унаслідок воєн і масової втечі населення земель, на які безперешкодно вторгалися турецькі війська і татарські орди, було загрозою для поновлених східних воєводств. Единим надійним способом зменшення цієї загрози було заселення спустошеного краю. У зв'язку з цим польський король Ян III Собеський знову звернувся до козацтва. Заохочуючи заселення пусток, польський уряд рішенням 1685 р. надав козацтву «прадавні привілеї та вольності». Згідно з тією ухвалою, козаки створювали на заселених ними землях власний полково-сотенній устрій. Так відродилися чотири полки: *Богуславський, Корсунський, Брацлавський, Фастівський (Білоцерківський)* на чолі з полковниками *Самійлом Івановичем (Самусем), Захаром Іскрою, Андрієм Абазином та Семеном Палієм*.

Відновлені полки були не тільки військовими, а й адміністративно-територіальними одиницями. Кожен із полковників заохочував заселення пусток, сприяв створенню в містах і селах органів козацького самоврядування, судів. Утверджувалося козацьке та вільне селянське землеволодіння. Особливою активністю у відроджені козацького краю відзначався фастівський полковник *Семен Палій*.

5. Що передбачав Бахчисарайський мирний договір 1681 р. та «Вічний» мир 1686 р.?

Війни 70-х рр. 17 ст. між Московією, з одного боку, й Османською імперією та Кримським ханством – з другого, за володіння землями Правобережної України завершилися підписанням у січні **1681 р. Бахчисарайського мирного договору**, за яким:

Облога турками Чигирина 1678 р. Малюнок з літопису Самійла Величка. 1720 р. Це єдиний малюнок з воєнними діями у літописі Самійла Величка.

- кордон між Московською державою та Туреччиною встановлювався по Дніпру;
- султан визнавав зверхність Московії над Лівобережною Україною, а також Києвом з містечками довкола, що на правому березі Дніпра;
- влада царя поширювалася також на Запорізьку Січ;
- під зверхністю Туреччини залишалися Південна Київщина, Брацлавщина та Західне Поділля;
- територія між Південним Бугом та Дніпром мала залишатися незаселеною.

Бахчисарайський мир 1681 р. між Московією та Туреччиною не відповідав інтересам Речі Посполитої. Скориставшись поразкою армії Османської імперії під Віднем 1683 р., Польща відновила своє панування над більшою частиною Правобережної України.

У травні 1686 р. між Польщею та Московією було укладено новий договір – «Вічний мир». Загалом цей договір, який не передбачав обмежень у часі, підтверджував Андрусівське перемир'я 1667 р. про розподіл сфер впливу над Україною.

- Польща визнавала за Московським царством Лівобережну Україну з Черніговом і Стародубом.
- Запорозька Січ, яка за Андрусівським миром перебувала під контролем обох держав, тепер переходила під зверхність Московії.
- Польська сторона відмовлялася від зазіхань на Київ з навколишніми землями.
- Територія Брацлавщини й Південної Київщини ставала нейтральною незаселеною зоною між двома державами.
- Під владою Польщі лишалась Північна Київщина, Волинь і Галичина.

У 1699 р. за ухвалами *Карловицького конгресу* Османська імперія передавала Польщі Західне Поділля, Брацлавщину й Південну Київщину.

Перевірте себе

1. Визначте, з якого документа взято уривок. • Яке його значення для України?

«Договорилися ми і постановили, що всієї Малої Росії цієї сторони Дніпра... містам і землям і місцям... з усіма своїми повітами, селами і поселеннями... як вони до цього часу за мирним договором на стороні їхньої царської величності перебували, так і тепер залишаються мають на стороні їхньої царської величності на вічні часи; ... а за Дніпром, рікою Київ має лишитися також на стороні їхньої царської величності... Вниз ріки Дніпра, що називаються Запороги, козаки, що живуть на Січі, і в Кодаку... мають бути... у володінні і в державі... їхньої царської величності».

2. Установіть хронологічну послідовність подій: • чигиринські походи; • «Вічний мир» між Москвою та Польщею; • Бахчисарайський мирний договір.
3. Дайте відповіді на запитання: • Яким було становище на Правобережжі після Бучацького мирного договору? • Як відбувалися та які мали наслідки чигиринські походи 1677–1678 рр.? • Що передбачало Бахчисарайське перемир'я? • У чому полягав «Вічний мир» між Москвою та Польщею? • Яким було становище на Правобережжі після Руїни? • Чому польський уряд дозволив відновити козацтво?
4. Дайте оцінку діяльності гетьмана П. Дорошенка як історичного діяча. (Див. пам'ятку характеристики історичної особистості).

§ 26. КОЗАЦЬКА СЛОБОЖАНЩИНА ТА ЗАПОРІЗЬКА СІЧ

1652–1709 рр. – існування Чортомлицької Січі.

Як відбувалося заселення Слобідської України? Що спонукало українців до переселення?

Нащадки перших поселенців Слобідської України 1705 р. писали: «*Наши діди, батьки, брати й родичі, і ми самі поприходили з різних гетьманських і задніпрянських міст на заклик білгородських та курських воєвод, котрі забезпечували нас царським слопом – не однімати від нас наших вільном. Вони веліли селитися нам, щоб ми захистили собою московські українні городи по Білгородській лінії – в диких степах, на татарських займищах, котрими ходили татари під оці городи. І для збільшення населення в цих нових містах наказано було нам призовати на життя свою братію – українців. Ми збудували Суми, Суджу, Миропілля, Краснопілля, Білопілля й інші міста, а до них повіти, села й хутори. І ми вірою та правою служили. І тоді, як татари приходили плюндрувати московські українні городи, ми не приставали ні до якої зради. За те ї пожалувано нас усякими вольностями й дозволено займанщини займати, пасіки й усякі ґрунти заводити й усякими промислами промишляти без чиншу, за старим українським звичаєм.*

Розгляньте карту на стор. 150. • Які терени охоплювала Лівобережна Гетьманщина (разом із Запорізькою Січчю) та Слобідська Україна в 80-х рр. 17 ст.? • Які міста були центрами козацьких полків та яке місто було столицею Гетьманщини? • У складі яких держав перебували інші українські землі?

1. Як відбувалося заселення Слобідської України?

На схід від Гетьманщини, на кордоні з Московією, простягалися незаймані землі. Колись вони належали Чернігово-Сіверському князівству, були гарно залюднені та обжиті, але в 13 ст. зазнали спустошливих набігів ординців. Саме тому багатий край протягом тривалого часу лишався занедбаним і знелюднілим. Він був своєрідним кордоном між Московією й татарами. Від 30-х рр. 17 ст. сюди потяглися українські переселенці, які залишали рідні міста після невдалих повстань, війни, визиску чужинців. Царський уряд усіляко заохочував переселення українців, покладаючи на них справу захисту московських кордонів від ударів зі Степу.

Масові переселення українців випали на середину 17 ст. Складність внутрішньої ситуації, пов'язаної з Національно-визвольною війною, змушувала родини, а то й цілі села, залишати рідні

Полковник реестрових козаків. Художник С. Васильківський.

місця й виrushati в небезпечну дорогу. Так, **1652 р.** козаки під проводом полковника *Івана Дзиковського* на Тихій Сосні, притоці Дону, заснували місто *Острогозьк*.

Інший великий гурт переселенців на чолі з *Герасимом Кондратьєвим* того самого року заснував місто *Суми*. У **1654 р.** на городищі, де зливалися річки Лопань і Харків, було засновано місто *Харків*. Подібну історію заснування мали такі міста, як *Салтів*, *Мурафа*, *Охтирка*, *Балаклія*, *Ізюм* та багато інших. Одночасно з містами закладалися села. У них зазвичай оселялися невеликі групи переселенців із різних земель України. Оскільки поселення, що виникали, були звільнені від податків, то їх називалися вони за давньою українською традицією *слободами*. Звідси походить і назва цілого регіону – *Слобідська Україна*, або *Слобожанщина*.

Залишали обжиті місця й виrushали в небезпечну подорож здебільшого заможні козацькі родини. Заохочувані царським урядом, вони отримували певні привileї. Зокрема, *право* *займанщини*, за яким кожен переселенець привласнював собі стільки землі, лісу, сінокосів, скільки міг обробити. Зайнята земля не обкладалася податком. Так само не бралися податки і з господарських промислів. Замість сплати податків українські переселенці зобов'язувалися відбувати військову службу. Численних переселенців із Лівобережжя та Правобережжя приваблювало також *право* *на козацьке самоврядування*, яке царський уряд на початку колонізації зберігав за українцями. Визнання переселенцями влади царя полягало в складанні присяги. Права українських поселенців закріплювалися *царськими жалуваними грамотами*.

Отже, протягом другої половини 17 ст. поряд із Лівобережною Гетьманчиною постала нова козацька Україна – Слобідська.

Територія Слобідської України охоплювала сучасні Харківську, Сумську, північ Донецької та Луганської областей, а також південні частини Воронезької, Курської та більшу частину Бєлгородської областей теперішньої Російської Федерації.

1. Будівництво Сумської фортеці. Діорама Сумського обласного краєзнавчого музею.

2. «Харківська фортеця». Фрагмент діорами Харківського історичного музею ім. М. Сумцова.

2. Які особливості мав адміністративно-політичний устрій Слобідської України?

Свято-Воскресенський собор у Сумах (1702 р.). Збудований коштом полковника Герасима Кондратьєва.

На території Слобідської України сформувалося п'ять козацьких полків – **Острогозький, Харківський, Сумський, Охтирський, Ізюмський**. Ці полки були не тільки військовими, а й адміністративно-територіальними одиницями її поділялися на *сотні*. Полком керував виборний полковник (обирали довічно) із полковою старшиною. Він очолював адміністрацію, затверджував судові постанови, роздавав поселенцям вільні землі, а також командував військом під час походів. Крім того, на Слобідській Україні нерідко траплялось успадкування посади полковника. У Слобідській Україні посади гетьмана не існувало, не було й генеральної старшини. У цьому полягала ще одна особливість адміністративно-політичного устрою. Слобідські полковники підпорядковувалися безпосередньо **бєлгородському воєводі**.

Складіть порівняльну таблицю адміністративно-територіального устрою та системи органів влади Лівобережної Гетьманщини та Слобідської України.

3. Як складалися відносини Запорізької Січі з Гетьманчиною?

Перед початком Національно-визвольної війни Запорізька Січ містилася на Микитиному Розі. Саме там Б. Хмельницький готував повстання проти Речі Посполитої. Січ належала провідна роль у підготовці та розгортанні Національно-визвольної війни українського народу проти польського панування.

Запорожці брали участь у воєнних діях проти Речі Посполитої. Однак за умовами Зборівського договору багато запорожців опинилося поза козацьким реєстром. Це спричинило невдоволення січовиків та загострення відносин із гетьманською владою. Не оминув запорожців і Білоцерківський договір. Не випадково січовики брали участь у виступах козацтва проти старшини й гетьмана. Напружені взаємини Запорізької Січі з гетьманським урядом спричинили зміну місця її розташування. У 1652 р.

запорожці перенесли свою столицю з відкритого перед степом Микитиного Рогу близче до Дніпрових плавнів, неподалік гирла р. Чортомлик.

Новоутворена Січ існувала протягом **1652–1709 pp.** Її називають **Чортомлицькою**. Проте її надалі відносини з владою складалися непросто, часом загострювалися аж до збройних виступів. Особливо виразно це виявилось після смерті Б. Хмельницького.

**Чортомлицька Січ.
Реконструкція.**

За доби Руїни Січ прагнула повернути собі провідну роль у житті козацької України. При цьому запорожці не завжди виявляли мудрість і політичну далекоглядність, а часом навіть ставали на бік ворогів Української держави, позбавляючи підтримки гетьманів, які своїми діями домагалися її збереження. Так було, зокрема, під час гетьманування І. Виговського, коли запорожці підтримали Я. Барабаша. Запорожці допомогли здобути гетьманську булаву І. Брюховецькому. Не були зваженими дії січовиків і під час гетьманування П. Дорошенка. Січовики вдавалися й до інших нерозважливих спроб утвердити свою владу на Гетьманщині, підтримуючи, зокрема, М. Ханенка та П. Суховія.

4. Чому Іван Сірко зажив слави найвідомішого кошового отамана за всю історію Запорізької Січі?

Кошовий отаман.
Художник І. Рєпін.

Попри часом суперечливі дії Січі у внутрішньо-українських справах, запорожці ніколи не зраджували свого покликання. У другій половині 17 ст. Запорізька Січ уславилася своєю участю в численних воєнних операціях. Особливо сприятливі умови для здійснення походів проти Османської імперії та Кримського ханства склалися після Андрусівського перемир'я. Керівником та організатором більшості тогочасних походів був *Іван Сірко*.

Особистість

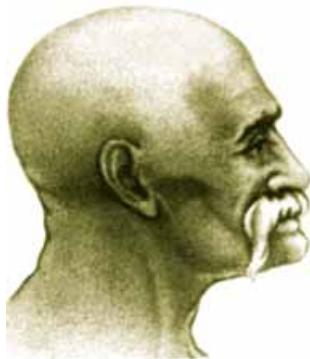
Іван Сірко (бл. 1610–1680) народився на Вінниччині в родині дрібного українського шляхтича. Джерела свідчать про участь І. Сірка в Національно-визвольній війні. Принаймні 15 разів його обирали кошовим отаманом на Запоріжжі. Він провів понад 60 битв проти військ Османської імперії, Кримського ханства та ногайських орд і жодного разу не зазнав поразки. Листвався з гетьманами України, монархами Московії, Речі Посполитої, Криму й Туреччини. Учені-історики на основі відомостей, уміщених в історичних документах, реконструювали зовнішність І. Сірка. Найславетніший кошовий отаман мав зріст 174–175 см. Риси обличчя – правильні, ніс – рівний. На нижній губі з правого боку мав червону пляму. Сучасники вважали то Божою познакою, що відрізняла І. Сірка від інших людей.

– Оце, козаче, і є Сиваш, або по-нашому – Гніле море, – кремезний запорожець притримав коня й повів рукою в бік тонкої зеленавої смужки на обрії. – Саме тут надумає батько Сірко переправитися у володіння кримського хана.

– Хоч воно й не зовсім море, але й ми не качки, – жартував молодий козак. – Щось не бачу я ні байдаків, ні якоїсь деревини, придатної на пліт. Перелітатимемо його, чи що?

– Дотепний ти, Петре, та не дуже мудрий. Кажу тобі: менше базікай, а більше слухай і запам'ятовуй. Може, на старість буде як знахідка. Знав би, скільком татарським бранцям цей болотистий Сиваш подарував волю! Є тут місця, де можна не те що конем, а пішки перейти на кримський берег. Кримчаки ж нас звідси не сподіваються. Тому й вирішив Сірко йти не на Перекоп, де понабудовано таких фортець, що не зруйнувати їх і найбільшими гарматами, а сюди – до Гnilого моря.

*Портрет Івана Сірка.
Реконструкція.*

Щохвилини козаків на березі Сиваша більшало й більшало.

Незабаром почалася переправа.

Той похід відбувався 1675 р. та був щасливим для запорожців. Їм поталанило тоді наскоочити на Крим несподівано. Кримський хан ледве встиг втекти в гори. Визволивши з неволі багатьох земляків, козаки поверталися додому.

- У чому виявився полководницький талант І. Сірка під час походу на Крим 1675 р.?

Походи на чолі з Іваном Сірком. Своїми походами І. Сірко зажив слави непереможного полководця. Не випадково, коли 1672 р. його за намовою недоброзичливців було ув'язнено й відправлено до Сибіру, про його звільнення клопотався сам польський король Ян III Собеський. Повернувшись із заслання, кошовий отаман з головою поринув в вир воєнних дій.

Проводячи численні воєнні операції проти Туреччини й Криму, І. Сірко ніколи не відкидав можливості мирного розв'язання проблем міждержавних відносин. Джерела свідчать про гнучку дипломатичну діяльність кошового отамана, який особисто листувався з найвпливовішими тогоджими політиками.

І. Сірко ще за життя став героєм багатьох легенд. Фольклорна традиція пов'язує з ім'ям І. Сірка написання легендарного листа турецькому султанові. Народні перекази свідчать, що у відповідь на вимогу турецького султана Мегмеда IV визнати залежність від Туреччини й підкоритися йому, «непереможному лицареві», запорожці на чолі з І. Сірком склали того дотепного листа: *«Запорізькі козаки турецькому султану. Ти – шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого люципера секретар! Який ти в чорта лицар? Чорт викидає, а твоє військо пожирає. Не будеш ти годен синів християнських під собою мати; твого війська ми не боїмося, землею, водою будем битися з тобою. Вавилонський ти кухар, македонський колесник, ерусалимський броварник,alexandrійський козолуп, Великого і Малого Єгипту свинар, вірменська свиня, татарський сагайдак, кам'янецький кат, подолянський злодіюка, самого гаспіда внука і всього світу і підсвіту блазень, а нашого Бога дурень, свиняча морда, кобиляча с...а, різницький собака, нехрещений лоб, хай би взяв тебе чорт! Отак тобі козаки відказали, плюгавче! Невгоден еси матері вірних християн!»*

Числа не знаєм, бо календаря не маєм, місяць у небі, год у книзі, а день – такий у нас, як і у вас, поцілуй за те ось куди нас!..

Кошовий отаман Іван Сірко зо всім кошем запорізьким».

Роздивіться картину І. Рєпіна. • Хто з-поміж її персонажів є Сірком? • Порівняйте словесний та живописний портрет кошового. • Чи відповідає зображення на картині тому образові, який створено в історичних джерелах?

Запорожці пишуть листа турецькому султанові. Картина І. Рєпіна

• Відомий художник кілька разів звертався до постаті легендарного запорізького отамана І. Сірка, залишивши два варіанти картини на той самий сюжет. Наведений варіант нині зберігається в Державному російському музеї в Санкт-Петербурзі.

• На яких чеснотах кошового отамана наголошує хроніст? • Про які прикмети зовнішності наводить свідчення? • Як ставиться автор до І. Сірка? • Чи можна вважати уривок з хроніки достовірним та неупередженим?

Польський хроніст Веспасіан Коховський у своїй хроніці дав таку характеристику Сіркові: «Страшний був орді, бо був досвідченим у воєнних виправах і відважним кавалером, перевищуючи цим Дорошенка. А в Криму його ім'я наводило такий страх, що орда щоденно пильнувала та була готова до бою, ніби Сірко вже напав. Татари цілком серйозно вважали його шайтаном і навіть своїх дітей, коли вони плакали і їх не могли заспокоїти, лякали Сірком, кажучи: "Сірко йде"; після цих слів плач одразу віщував. Сірко був чоловіком гожим, бойової вдачі, не боявся ані сльоти, ані морозу, ані спеки. Він був чуйним, обережним, терпляче зносив голод, був рішучим у воєнних небезпеках і завжди тверезим. Улітку він перебуває на порогах (Дніпрових), а взимку – на українському прикордонні. Він не любив марнувати час або уладати коло жіночтва, постійно бився з татарами, проти яких мав природну й невблаганну ненависть. На обличчі він мав природний знак, ніби шмат пурпуру».

Перевірте себе

1. Установіть хронологічну послідовність подій: • обрання гетьманом Лівобережної України І. Самойловича; • Андрушівське перемир'я; • ліквідація Правобережної Гетьманщини.
2. Які з міст були центрами козацьких полків на Слобідській Україні: • Ізюм; • Ніжин; • Острогозьк; • Охтирка; • Полтава; • Прилуки; • Суми; • Харків; • Чернігів?

- 3.** Які з названих подій збіглися в часі з існуванням Чортомлицької Січі: • перші битви Національно-визвольної війни – на Жовтих Водах, під Корсунем, Пиливцями; • Збаразько-Зборівська кампанія та укладення Зборівського договору; • укладення Андрушівського перемир'я; • повстання на чолі з П. Павлюком, Я. Острянином, Д. Гуною; • московсько-українська війна й битва під Конотопом; • Чуднівська воєнна кампанія і підписання Слободищенського трактату; • чигиринські походи; • Чорна рада в Ніжині. Обрання гетьманом I. Брюховецького?
- 4.** З ким із названих історичних діячів зустрічався або листувався I. Сірко, на чийому боці або проти кого йому доводилося воювати: • гетьман Б. Хмельницький; • гетьман П. Сагайдачний; • польський король Ян III Собеський; • московський цар Олексій Романов; • московський цар Федір Романов; • гетьман П. Дорошенко; • гетьман К. Косинський; • гетьман I. Самойлович; • гетьман М. Ханенко; • митрополит Й. Борецький?
- 5.** Дайте відповіді на запитання: • Чому території порубіжних земель Гетьманщини та Московії почали масово заселятися в 17 ст.? • Звідки походить назва Слобожанщина? • Які особливості заселення Слобідської України? • Чим відрізнявся адміністративний устрій у Слобідській Україні порівняно з Лівобережною Гетьманчиною? • Як складалися відносини Запорізької Січі з Гетьманчиною?
- 6.** Оцініть діяльність кошового отамана I. Сірка як історичного діяча. (Див. пам'ятку для характеристики історичної особистості).

§ 27. ДОБА РУІНИ: ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 4

Руїна – назва, вживана в історичній літературі для кінця 50–70-х років 17 ст. – періоду громадянських воєн, вторгнень іноземців в Україну, її поділу між Московією, Річчю Посполитою, Туреччиною, розколу Гетьманщини, спустошення Правобережної України.

1. Як події доби Руїни висвітлюють тогочасні історичні джерела?

A. «Турецькі клейноди, котрі вдруге турецький султан прислав... на гетьманство українське, тепер після піддання його з Військом прислані московському цареві і публічно та демонстративно на очах народу тріумфально були віддані в столиці...: золота булава велика, обсаджена дорогоцінним камінням; друга булава позолочена, дорогоцінним камінням обсаджена, майстерно зроблена; дві червоних корогви; два волосяних бунчуки; п'ять турецьких листів несли в руках, на сажень золотими літерами написаних і дуже велику печатку турецького султана квадратну, при котрій висів і золотий шнур».

B. «Брюховецький, маючи при собі чимало запорожців, невтомно турбувався про Чорну Раду. Він наївть до царської величності написав і просив дозволу зібрати її. Він був певен, що коли вона збереться, то запорожці піdnімуть бунт, заб'ють Сомка і Васюту, а його силою оберуть на гетьмана. Так воно опісля й сталося. Коли окольничий князь Гагін та стольник Кирило Йосипович Хлопов на виконання царського указу рушили на Ніжин, маючи намір провести вибори нового гетьмана, тоді Брюховецький з Гадяча і собі поспішив до них у Батурин і там, доволі довго розмовляючи з ними, настроїв їх прихильно до себе. А водночас він розіслав своїх запорожців у всі міста України і порадив всьому поспільству збиратися в Ніжин»... (З літопису Григорія Грабянки).

В. «Турецький султан... бажаючи сором лиця свого безчесного втолити, ще більші свої турецькі й татарські сили зібрали і послав з поганим візиром своїм, на ім'я Мустафа, і з багатьма пашами під Чигирин здобувати його. Ті бусурманські сили,

прийшовши місяця липня числа 8 до Чигириня, намагалися взяти його різними способами, приступами, страшною вогняною стрільбою, гранатами, підкопами й усякими наговорами, протягом довгого часу силкуючись злий намір свій виконати, але велику загибель собі там знайшли». (З київського «Синопсиса»).

Г. «Виговський об'єднався з польським та татарським щонайдобірнішим воїнством і вирушив супроти Пушкаря на Полтаву, оскільки його посланці ніяк не могли полковника підкорити, а разом з воїнством і сам задумав піти, сподіваючись, що приходом до походу може служити неприязнь полковника та його ворожість до дій гетьмана... Спішно привів (татар) своїм на підмогу, вони перетяли дорогу, що вела на Полтаву, і стали на перехвати. А Пушкарів загін, перелякавшися татар, був розбитий Виговським. У цій січі, рубаючись разом зі своїми воїнами, загинув і Пушкар. А його воїнство, забачивши смерть свого начальника, вкрай переполошилось і кинулось втікати...». (З літопису Григорія Грабянки).

Д. «А Дорошенко після перемоги над Ханенком рушив, уже без перешкод, з усім козацьким та ординським військом від Ладижина під Кам'янець. Прибувши туди, допомагав туркам добувати Кам'янець, який, бувши уфундований від природи Божою силою, здававсь у людських очах геть-но нездобутним. Але що Бог захоче, те й зробить, бо той твердий град, не так від сили й ворожої зброї, як від нужди й міцного оточення, було в суботу 17 серпня добуто і захоплено під турецьку владу...». (З літопису Самійла Величка»).

Узагальніть, про що йдеться в поданих фрагментах джерел, і з'ясуйте, коли відбулися згадані події. Визначте місце кожної події в перебіగові Руїни.

Працюймо самостійно. Завдання 1. Розставте події, про які йдеться у фрагментах джерел, у хронологічній послідовності. Одним-двоюма реченнями схарактеризуйте кожну з подій, зазначивши її результати та наслідки.

2. Що розповідають історичні джерела про напрями зовнішньополітичної діяльності «Сонця Руїни» – гетьмана Петра Дорошенка?

1. З листа гетьмана Петра Дорошенка до московського вельможі Василя Тяпкіна (січень 1668 р.): «Ось недавно вчинили договір з поляками на нашу згубу; розірвали надвое, і обидва монархи вмовилися між собою, що будуть нас викорінати... Ви звикли вважати нас за якусь безсловесну худобу, без нас вирішили, які міста залишити під собою, в які уступити, а тим часом ці міста дісталися вам не вашою силою, а Божою поміччю й нашою кров'ю та відвагою. Ми хоча вівці, але вівці Христові, його кров'ю викуплені, а не безсловесні. Часто від ваших московських людей можна почути таку думку: вільно, мовляв, королеві, яку хоче мати віру у своїй державі, вільно так не буде! Не допустив нас Господь у таку неволю. Знає король, що предки наші, як рівні з рівними, як вільні з вільними в одне тіло з'єдналися з поляками під єдиним государем, добровільно обраним і заприсяженим. А того ярма ані ми, ані батьки наші носити не звикли».

2. З листа гетьмана П. Дорошенка до Олексія Михайловича (1671 р.): «...Тебе православного государя, царя за главу собі маю... З самого початку є неправда у тому, що санджаки, тобто знаки від царя турецького мені, і підручному мені війську дані. Насправді ж, щадячи цілісність всієї України, захищаючи від розорення церкви Божі і відводячи людей згубу, часом я роблю те, чого не хочу: коли б ми не прийняли тих знамен турецьких й, будучи близько них, спротивилися їх волі, тоді треба було б нам із сильними бусурманами брань мати, але на це є ми немічними».

3. З повідомлення львівського єпископа Йосифа Шумлянського (березень 1671 р.) «Петро Дорошенко дуже зміцнився, абсолютно в них панує й користується все-

народною любов'ю. Перебуваючи там, хоча скаржився перед різними особами на не-потрібну дорогу до Чигирина, а також під час повернення назад не чув про нього жодного поганого слова. Ці люди не хлопи, а самостійний народ. Зникли вже там грубіянство, тиранство, пияцтво й інші варварства. Нараду з Тукальським проводить уночі, або вранці. Достатки, пишність помітні – все це не як у козацького гетьмана, а як у найбільшого польського пана».

- 1. Про яку подію йдеться в джерелі № 1? • Яким є ставлення гетьмана до цієї події, що він засуджує їй до чого закликає?
- 2. Як гетьман пояснює причини прийняття турецької зверхності (джерело № 2)? • 3. Як тексти листів свідчать про позицію гетьмана?
- 4. Яке місце в перебігові Руїни відігравали обидві події?

Працюймо самостійно. Завдання 2. На основі наведених уривків з джерел, доведіть або спростуйте 2–3 аргументами слушність оцінки гетьмана Петра Дорошенка як «Сонця Руїни».

3. Як історичні джерела визначають причини та наслідки Руїни?

У літописі Самійла Величка про становище на Правобережжі наприкінці 70-х рр. 17 ст. читаемо: «Перед моїми очима постали численні безлюдні міста й замки, порожнівали, колись висипані працею людською, як гори й горби. Всі вони правили тоді за пристановище й поселення диких звірів. Я побачив, що фортеці, які траплялися нам на шляху у військовому поході, одні стоять малолюдні, інші зовсім спорожніли – розруйновані, зарослі землею, запліснявілі, обсаджені бур'яном і повні лише червів і зміїв, й усякого гаддя, що там гніздилося. Роздивившись, побачив я покриті мохом, очеретом і зіллям широкі тогобічні україно-малоросійські поля й розлогі долини, ліси і великі сади, красні діброви й річки, стави й занебдані озера. І це був той край, якого правдиво колись, уже шкодуючи за втратою його, називали й проголошували поляки раєм світу – він був немовби друга обіткова земля, що кипіла медом і молоком. Бачив я, окрім того, в різних місцих багато людських кісток, сухих і голих – їх покривало саме тільки небо».

Знаний педагог, письменник та громадський діяч кінця 19 – початку 20 ст. Борис Грінченко про причини Руїни зауважував: «Власне ще з давніх-давен українсько-руське громадянство мало знати, що то таке йти вкупі. Поруч з І. Виговським стоїть Пушкар, поруч з Дорошенком стоїть Многогрішний та Ханенко, не кажучи вже про Брюховецьких, Адамовичів, Лісовських. І кожен з них загаданих веде за собою якусь частку України, і всі вкупі, волею чи неволею, залишають Україну кров'ю, повивають її вогнем і з багатої, пишно-барвистої, сяйвом соняшним та волею повитої країни роблять розлогу труну народну, ховають у ній українську волю, українське право, українське добро, і історія пише “Руїна” там, де колись було осяйне слово “Життя”. Минуле не минається дурно сьогоднечному. Воно зоставляє наслідки навіки. І ми бачимо, що й тепер, як і тоді, ми не знаємо, що то значить – *іти вкупі...*».

- 1. Чому період кінця 50–70-х рр. 17 ст. в історії України називають добою Руїни?
- 2. У чому, на вашу думку, основна причина становища на Правобережній Україні, докладно змальованого козацьким літописцем у першому джерелі?

- 1. Яку причину Руїни Борис Грінченко визначає як основну? • Що з цього приводу думаєте ви?
- 2. Визначте інші причини Руїни. 3. Якими були наслідки Руїни?

Працюймо самостійно. Завдання 3. Скориставшись джерелами параграфа, ви- словте думку про те, яку подію в історії України можна вважати безпосереднім провісником доби Руїни, яка поклала її початок, яка засвідчила її кульмінацію, а яка – її завершення. Двома-трьома твердженнями викладіть власні міркування про причини та наслідки доби Руїни.

Поставте собі оцінку за урок, зарахувавши за різні етапи роботи відповідні бали: за кожне із завдань (завдання 1 – 3) – від 1 до 3 балів; так само від 1 до 3 балів оцініть свою участь в обговоренні в парах (максимальна оцінка за урок – 12 балів).

§ 28. ГЕТЬМАНЩИНА ЗА ПРАВЛІННЯ ІВАНА МАЗЕПИ

1687 р., липень – козацька рада на р. Коломак. Обрання гетьманом Івана Мазепи.

1700–1721 рр. – Лівнічна війна Росії проти Швеції.

1702–1704 рр. – повстання на Правобережній Україні на чолі із Семеном Палієм.

1708 р. – похід шведського короля Карла XII на Москву через Україну.

1708 р., жовтень – початок виступу Івана Мазепи проти Росії.

1708 р., листопад – зруйнування російськими військами гетьманської столиці Батурина.

1709 р., березень – перехід на бік Івана Мазепи запорізьких козаків на чолі з ко- шовим отаманом К. Гордієнком.

1709 р., травень – зруйнування Чортомлицької Січі.

1709 р., 27 червня – Полтавська битва.

Які деталі зі спогадів дипломата свідчать про високий рівень освіченості та великий політичний досвід гетьмана І. Мазепи? Які особисті якості, на вашу думку, сприяли тривалому перебуванню гетьмана при владі?

Французький дипломат Жак Балюз, який 1704 р. зустрічався з І. Мазепою, залишив таке свідчення: «З Московії я поїхав на Україну, країну козаків, де був кілька днів гостем володаря Мазепи, що обіймає найвищу владу в цій країні. На кордоні мене зустріла почесна козацька варта й з великою пошаною допровадила до міста Батурина, де в замку має резиденцію володар Мазепа. Він вельми популярний і обожнює свою розмову латинськими цитатами, а досконалістю знання цієї мови може суперничати з найкращими нашими отцями езуїтами. Його мова взагалі добірна й чепурна; щоправда, під час бесіди більше воліє мовчати та слухати інших. При його дворі – два лікарі-німци, з якими Мазепа розмовляє їхньою мовою, а з італійськими майстрами, яких є кілька у гетьманській резиденції, говорив по-італійськи. Я розмовляв із господарем України польською та латинською мовами, бо він запевняв мене, що недостатньо володіти французькою, хоча замолоду відвідав Париж і Південну Францію, був на прийомі в Луврі. Не знаю тільки, чи в цьому твердженні нема якоїсь особливої причини, бо сам бачив у нього газети французькі й голландські.

Розмова з ним дуже приємна; він має великий досвід у політиці; на противагу московитам, стежить і знає, що діється в чужоземних країнах. Він показував мені свою колекцію зброї, одну з найкращих, що я бачив у житті, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки.

Кілька разів я дуже обережно навертає розмову на сучасну політичну ситуацію, але мушу зізнатися, що нічого певного з цього володаря не міг витягнути. Належить він до тих людей, які воліють або зовсім мовчати, або говорити й не сказати. Всестаки гадаю, що навряд чи любить московського царя, бо ні слова не сказав, коли я йому скаржився на московське життя».

Події 1687–1750 рр.

Роздивіться карту. • У складі яких держав (як складова держави чи автономна одиниця) перебували в 1687 р. українські землі: Чернігово-Сіверщина, Переяславщина, Полтавщина, Київщина, Волинь, Галичина, Запоріжжя, Західне Поділля, Брацлавщина, Буковина, Закарпаття? • Порівняйте кордони Гетьманщини в 1687 р. з кордонами 1649 р. та 1663 р. • Які території охопило повстання С. Палія 1702–1704 рр.? • На які терени поширював свою владу I. Мазепа в 1704–1708 рр.? • Позмагайтесь в парах у вмінні отримувати вичерпну картографічну інформацію про битви, походи, кордони, території на прикладі Гетьманщини в 1687–1709 рр.

1. Якою була внутрішня політика гетьмана Івана Мазепи?

У липні 1687 р. в таборі на р. Коломак гетьмана І. Самойловича, після звинувачення у причинах невдалого Кримського походу, було позбавлено гетьманської булави й заарештовано (згодом разом із сім'єю відправлено до Сибіру). Натомість козацька рада, що відбулася **25 липня 1687 р.**, обрала гетьманом генерального осавула **Івана Мазепу**. Тоді ж новообраний козацький керманич підписав **Коломацькі статті**. За ними гетьман не мав права без царського указу позбавляти старшину керівних посад, а старшина, у свою чергу, – скидати гетьмана. Значно обмежувалося право гетьмана розпоряджатися військовими землями. Урядові заборонялося підтримувати дипломатичні зносини з іншими державами. Передбачалося розміщення в гетьманській столиці – м. Батурині – полку московських стрільців. Окрім того, гетьман мав удаватися до особливих заходів, аби «усіма силами з'єднувати в міцну й нерозривну згоду обидва руські народи»; «щоби Малоросію не називали землею Гетьманською, а лише визнавали землею, яка знаходиться в царській самодержавній владі». До таких заходів належали, зокрема, шлюби між українцями та московитами.

Визначальною рисою внутрішньої політики гетьмана І. Мазепи було прагнення об'єднати землі Лівобережжя, Правобережжя, Запоріжжя та Слобожанщини в єдине утворення, яке уявлялося ним як держава західноєвропейського зразка зі збереженням традиційного козацького устрою.

Саме тому І. Мазепа докладав чимало зусиль, аби піднести роль українського гетьмана як керівника держави, всіляко підтримував козацьку старшину. І. Мазепа продовжував розвивати започаткований І. Самойловичем напрямок на створення козацької еліти, в оточенні гетьмана з'явилися **значкові** та **значні військові товариши**. За ними гетьман закріпив особливі привілеї.

Одним з найважливіших напрямів політики гетьмана була культурно-просвітницька діяльність. У розвиток української освіти, науки, мистецтва, книговидання він вкладав величезні кошти з державної скарбниці та власні. Щедрі пожертви гетьмана змінили архітектурні обриси багатьох міст. Дослідники й досі сперечаються про кількість церков, споруджених коштом І. Мазепи, адже багато з них не збереглося. Проте численні тогочасні свідчення переконують, що гетьман фундував більше кількох десятків нових храмів, сприяв відбудові багатьох церков княжої доби. Так, у Києві було збудовано новий муріваний **Богоявленський собор Братського монастиря**, **Військово-Микільський собор** з муреною дзвіницею і трапезною палатою в Пустинно-Микільському монастирі, **церкву Всіх Святих у Києво-Печерській лаврі**.

Інша царина його культурницької діяльності – друкарська справа. Видання мазепинської доби

Іван Мазепа. Гравюра
Мартіна Бернігерата,
надрукована у 1706 р.
у лейпцизькому
журналі.

Церква Всіх Святих у Києво-Печерській лаврі.

Богоявленський собор Братського монастиря в Києві. Зруйнований.

Військово-Микільський собор Пустинно-Микільського монастиря в Києві. Зруйнований.

належать до найкращих українських книгодруків. Сам гетьман, маючи одну з найбагатших в Україні книгозбірень, обдаровував книжками монастири, церкви, окремих осіб.

Не менше, ніж церквами й монастирями, опікувався гетьман Києво-Могилянською академією: збудував перший поверх нового будинку академії, домігся підтвердження статусу академії, надавав у володіння села й землі, матеріально підтримував студентів. Дбав і про створення нових осередків культури, одним із яких став **Чернігівський колегіум**.

- Які особисті якості сприяли тривалому перебуванню І. Мазепи при владі? • Поміркуйте, що дає підстави визначати культурницьку діяльність гетьмана не простим меценатством, а одним з напрямів загальнодержавної політики.

Панегірик на честь Івана Мазепи. 1706 р. Гравюра І. Мигури.

2. У яких напрямах розвивалася зовнішня політика І. Мазепи?

На початку свого правління І. Мазепа сподівався за підтримки царського уряду поширити територію Гетьманщини на відвоювану від Польщі Правобережну Україну, а також на степову смугу вздовж Чорного та Азовського морів, якою володіли Крим і Туреччина.

Незабаром Правобережжя опинилося таки під владою І. Мазепи. У 1699 р. сейм Речі Посполитої ухвалив рішення ліквідувати козацький стан та

- у центрі І. Мазепа, збоку від нього – жіночі постаті, що символізують істину, правду, науку, мистецтво тощо. На тлі військових обладунків – герб Мазепи. Зображені також церкви, збудовані або відновлені І. Мазепою.

устрій на Правобережжі, а відтак великий коронний гетьман наказав право-бережним полковникам розформувати їхні полки. Після захоплення польськими військами взимку 1702 р. кількох козацьких міст на Правобережній Україні у відповідь почалося повстання, очолене **Семеном Палієм**. Це занепокоїло Москву, яка одразу відгукнулася на прохання польського короля Августа II надати допомогу, але використала для цього війська І. Мазепи. Навесні 1704 р. військові з'єднання гетьмана перейшли Дніпро і зайняли Київщину й Волинь. С. Палія заарештували та ув'язнили, через рік його було відправлено до Москви, а потім заслано до Сибіру. *Об'єднання Правобережної та Лівобережної України за гетьмана І. Мазепи тривало від 1704 р. до подій 1708–1709 рр.*

У 1700 р. розпочалася **російсько-шведська (Північна) війна**. Інтереси Росії у війні проти Швеції за здобуття виходу через Балтійське море до Західної Європи не мали жодного стосунку до України. Козаки змушені були, обстоюючи інтереси царя, воювати на теренах Московії, Прибалтики, Речі Посполитої. Ці походи були важким тягарем для козацтва. Адже вже перші бої принесли численні втрати.

До того ж козаки за свою службу не отримували ніякої винагороди, потерпали від утисків та образ московських воєначальників. До невдоволення спонукало й те, що дуже часто козаків використовували як дешеву робочу силу для каналічних і землерийних робіт, на будівництві нових доріг, фортець та інших укріплень.

Справжнім лихом стала Північна війна і для інших верств українського населення, бо саме його коштом споряджалися козацькі війська для щорічних походів на північ.

Крім воєнних негараздів, козаків непокоїло обмеження царським урядом їхніх станових прав. Серед козацької старшини ширилися чутки про ще істотніші зміни: ліквідацію козацького війська, перетворення козацької старшини на служилих дворян тощо.

Непевність майбутнього примушувала старшину й гетьмана замислюватися над подальшою долею Гетьманщини. Охоплена антимосковськими настроями, старшина чинила тиск на І. Мазепу, який і сам розумів згубність відносин козацької України з Росією. Плекаючи мрію вивести Гетьманщину з-під влади царя, І. Мазепа в 1704–1705 рр. удався до таємних дипломатичних знозин з противниками Москви. Так, зокрема, восени 1705 р. він налагодив зв'язки з польським королем Станіславом Лещинським, якого було обрано 1704 р. тими угрупованнями, що підтримували шведського короля. Через С. Лещинського український гетьман сподівався встановити відносини зі Швецією.

У 1706 р. І. Мазепа завдяки посередництву польського короля розпочав таємні переговори зі шведським королем **Карлом XII**.

Шведський король
Карл XII.

«Портрет Івана Мазепи в латах з Андріївською стрічкою» з Дніпропетровського художнього музею.

• Портрет Івана Мазепи (у панцирі з Андріївською стрічкою) з Дніпропетровського художнього музею на підставі досліджень, вважають таким, що відображає зовнішність Мазепи достовірно. Сутність пошуку достовірних портретів гетьмана полягала у виборі кількох зображень, відомих як портрети І. Мазепи, візуально-порівняльний аналіз яких підтверджував би наявність у них спільних рис. Усі зображення мали хоча б частково збігтися з описами зовнішності гетьмана. За висновком, наданим експертною групою академії СБУ, на портретах з Національного музею історії України, Дніпропетровського художнього музею та з гравюри М. Бернігерота збіглися 10 ознак з 11 можливих.

- Використовуючи схему, поміркуйте, як зовнішньополітичні умови, що склалися внаслідок Північної війни, підштовхнули І. Мазепу до переходу на бік шведського короля.

3. Як відбувалася національно-визвольна акція гетьмана Івана Мазепи?

Карл XII 1708 р. розпочав здійснювати свій давній задум про похід на Росію. Похід мав відбутися в напрямку на Смоленськ і Москву через територію Литви та Білорусі. Спочатку похід складався вдало. Але після кількох невдач у серпні–вересні Карл XII відмовився від попереднього плану. Російська армія випалювала на шляху шведів усі села. У війську Карла XII почався голод. Король вирішив повернутися в Україну, сподіваючись забезпечити тут свою армію провіантром, зміцнити її козацькими полками та військом С. Лещинського. Шведський король покладав також надії на допомогу кримського хана й турецького султана.

Зміна планів Карла XII виявилася несподіванкою для І. Мазепи. Такий розвиток подій гетьмануважав передчасним, бо перебування шведської армії на території України означало, що саме тут розгорнуться основні воєнні операції російсько-шведської війни. Крім того, 8 городових полків, 1600 компанійців перебувало у складі російської армії. З огляду на це, домогтися визволення України з-під влади царя ставало важче. Велику небезпеку також становила стаємніченість планів І. Мазепи, про які знато

лише найближче його оточення (генеральна старшина), а рядове козацтво, не відаючи про задуми гетьмана, готувалося до війни проти шведів.

Похід шведського короля на Москву через Україну спонукав гетьмана до рішучих дій задля визволення Гетьманщини. І. Мазепа вирішив об'єднатися зі шведами для війни проти Росії. **24 жовтня 1708 р.** український гетьман виїхав на зустріч із Карлом XII. З ним вирушили чотиритисячне військо, генеральна старшина. 28 жовтня гетьман прибув до шведського табору. Наступного дня відбулася зустріч І. Мазепи з Карлом XII.

Союзницький договір між Україною й Швецією було укладено **29–30 жовтня 1708 р.** у містечку *Гірках* на Сіверщині, за яким:

- Україна має бути незалежною і вільною;
- усі загарбані Московією землі, що колись належали «руському» народові, мають бути повернені Українському князівству;
- шведський король зобов'язаний захищати країну від усіх ворогів і посылати допомогу, коли про це попросять гетьмана і «стани»;
- Мазепа має бути довічним князем України;
- шведський король не має права претендувати на титул князя чи командувача збройних сил князівства.

У відповідь на дії українського гетьмана Петро I звернувся до українців. У численних відозвах він звинуватив І. Мазепу у зраді, у намірі віддати Україну Польщі, а православні церкви й монастири – уніатам. Цар також наказував старшині й полковникам терміново зібратись у Глухові для обрання нового гетьмана. Водночас Петро I наказав О. Меншикову зруйнувати гетьманську резиденцію – Батурин.

Отримавши царський наказ, російські війська рушили на столицю Гетьманщини. У Батурині знаходилися значні військові сили, було чимало продовольства та боєприпасів. Місто захищали міцні укріплення. Тому спроби швидко здобути Батурина виявилися безрезультатними: жителі були налаштовані захистити гетьманську столицю. Та через зраду полкового старшини Прилуцького полку *Івана Носа*, який показав на потаємний хід, російські вояки 2 листопада вдерлися до міста і вбили всіх його мешканців. Потім Батурин було вщент зруйновано.

Згідно з іншим наказом царя, **6 листопада** в Глухові відбулася старшинська рада. Щоправда, на неї прибули тільки чотири полковники: стародубський, чернігівський, наказні Переяславський та ніжинський. Гетьманом було обрано стародубського полковника *Івана Скоропадського*.

Виборам гетьмана передувала церемонія «покарання» І. Мазепи. Його подобу протягли вулицями Глухова до спеціально спорудженого ешафоту. Перш ніж «стратити» опудало, було зачитано список гетьманових провин та виголошено вирок. 12 листопада в присутності царя у глухівській Свято-Троїцькій церкві І. Мазепі було проголошено церковне прокляття (анафему). Водночас анафему виголосили і в Москві, в Успенському соборі.

Універсал гетьмана І. Мазепи з його підписом і печаткою.
Початок 18 ст.

Герб Івана Мазепи
на грамоті.

Біограф Карла XII Адлерфельт про події листопада 1708 р. писав: «Цар, прагнучи помститися Мазепі, проти якого опублікував грізний маніфест, наказав Меншикову негайно заатакувати його столицю, поки шведи не прибули на допомогу. Меншиков напав на неї та здобув її. Потім дав наказ вимордувати всіх без різниці віку та статі... Він забрав звідти важкі гармати, а було їх близько сорока. Рівно ж по-варварському сплюндрував і спалив усе місто та млини».

Щоб якось поліпшити ситуацію, І. Мазепа прагнув схилити на свій бік Запорізьку Січ, яка тоді ще не пристала до жодної зі сторін. Запорізьке 10-тисячне військо користувалося довірою та пошаною народу й могло стати тією силою, яка допомогла б шведам. Це добре розумів і Петро I, який протягом зими 1708 р. – весни 1709 р. наполегливо переконував запорожців не підтримувати І. Мазепу.

Січова рада вирішила підтримати І. Мазепу й перейти на бік шведського короля. 26 березня 8-тисячний загін запоріжців, розбивши підрозділи московської армії, прибув до Диканьки, неподалік від Полтави, де запоріжців вітав І. Мазепа. Звідти гетьман разом із кошовим отаманом **Костем Гордієнком** вирушив до Великих Будищ на зустріч із Карлом XII. Зустріч І. Мазепи, К. Гордієнка та шведського короля відбулася **27 березня 1709 р.**

Відповідю Петра I на приєднання запорожців було зруйнування Чортомлицької Січі. Прямуючи на Січ, війська московського полковника П. Яковлєва нищили козацькі містечка й села. Було спустошено й містечко Переяловочну, де Ворскла зливається з Дніпром. Козацьку залогу, що стояла там, московські вояки вирізали, а флотилію козацьких човнів спалили. Проте захопити і зруйнувати Січ з першої спроби московити не змогли, зазнавши чималих втрат. На допомогу П. Яковлеву прийшов загін компанійського полковника Г. Галагана. **14 травня 1709 р.** Січ було захоплено. Виконуючи царський наказ, московський полковник стратив усіх полонених, а потім зруйнував січову фортецю, спалив курені й військові будівлі. Гармати, скарб і прапори було вивезено.

4. Як завершилося повстання Івана Мазепи?

Навесні 1709 р. Карл XII відновив воєнні дії. Він вирішив розпочати наступ на Москву. Шлях шведів мав пролягати через Харків і Курськ. Щоб просуватися згідно з планом операції, шведському війську треба було знешкодити добре укріплена Полтаву, до якої воно підійшло наприкінці квітня. Карл XII сподіався взяти місто штурмом або внаслідок переговорів, однаке того не сталося. Тому **1 травня** шведське військо розпочало облогу.

Полтавська битва. Репродукція картини Мартена Молодшого. Початок 18 ст. Музей історії Полтавської битви (Полтава).

- На передньому плані зображене царя Петра I на чолі драгунського полку. Ліворуч – російський укріплений табір. Перед ним – російська піхота, вишукана в дві лінії. Праворуч – шведська піхота, що відступає.

Тим часом до міста прибув Петро I з головними силами. **27 червня** стався генеральний бій. Він розпочався о 5-й годині ранку атакою шведської піхоти на московські редути (земляні укріплення). Близько 11-ї години битва закінчилася цілковитою поразкою шведів.

Серед причин поразки історики називають передусім значну нерівність сил під Полтавою. Поразку спричинило й те, що Карл XII злегковажив силами російської армії. Молодий полководець занадто вірив у свою воєнну вдачу. Не врахував він і того, що шведська армія була відірвана від баз постачання, що через дії царя неможливо стала допомога з боку хана. До того ж шведський король унаслідок поранення не зміг особисто керувати боєм.

Вцілілі шведські війська й козаки відступали берегами Ворскли до фортеці Переяловочної, сподіваючись скористатися для переправи через Дніпро козацькою флотилією, що розташовувалася там. Однак після нападу військ П. Яковлєва від флотилії лишилося кілька човнів. Вони й були використані для переправи на правий берег Дніпра Карла XII з кількома генералами і кількатисячним загоном, а також І. Мазепи, К. Гордієнка й кількох сотень козаків. 30 червня біля Переяловочної з'явився О. Меншиков із 10-тисячним загоном. Він примусив капітулювати решту шведської армії. Про козаків в умовах капітуляції взагалі не йшлося, бо О. Меншиков не вважав їх за рівноправних противників.

Карл XII та І. Мазепа прямували до турецького кордону. 7 липня вони переправилися на правий берег Бугу, перетнули турецький кордон біля Очакова й рушили до Бендера. 1 серпня поранений Карл XII і хворий І. Мазепа зупинилися в передмісті Бендера. Тут, у с. Варниці, І. Мазепа вже не вставав з ліжка, доживаючи останні дні. Помер він у ніч проти **22 вересня**.

*I. Mazepa i Карл XII
після Полтавської битви.
1880 р.*

Художник Г. Седерстрем.

Наведіть кілька аргументів, щоб підтвердити або спростувати висловлювання російського царя Петра I про українців: «Жоден народ під сонцем такими свободами і привілеями і вольністю похвалитися не може, як, по Нашій Царській Величності милості, малоросійський».

Серед істориків пошиrena думка, що І. Мазепу протягом кількох століть неславили саме за те, за що вшановували Б. Хмельницького – за повстання проти іноземного поневолення. • Чи згодні ви з цим порівнянням? Відповідь аргументуйте.

Перевірте себе

1. Установіть хронологічну послідовність подій: • зруйнування Чортомлицької Січі царськими військами; • «Вічний мир» між Москвою та Польщею; • козацька рада на р. Коломак, усунення І. Самойловича та обрання гетьманом І. Мазепи; • національно-визвольне повстання на Правобережній Україні на чолі із С. Палієм.
2. Як змінилися кордони Гетьманщини наприкінці 17 ст. у порівнянні з періодом правління Богдана Хмельницького (на прикладі 1649 р.) та Юрія Хмельницького (на прикладі 1663 р.)?
3. Дайте відповіді на запитання: • Які обмеження прав гетьмана та старшини було передбачено в Коломацьких статтях? • Якого зовнішньополітичного курсу дотримувався І. Мазепа на початку свого гетьманування? • У якому напрямку розвивалась зовнішня політика гетьманського уряду під час Північної війни? • У чому полягала політика гетьмана в царині культури? • Яку небезпеку приховував у собі похід Карла XII на Москву через територію України? • Яких заходів ужив Петро I, дізнавшись про повстання І. Мазепи? • Про що свідчить приєднання до повстання І. Мазепи Запорізької Січі? • Що спричинило поразку шведського війська в Полтавській битві?
4. Складіть усне повідомлення «Роль І. Мазепи в українському національно-визвольному русі».

§ 29. КОЗАЦЬКА УКРАЇНА ПІСЛЯ ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ

1710 р., 5 квітня – обрання Пилипа Орлика гетьманом в еміграції. Прийняття «Пактів й конституцій законів і вольностей Війська Запорізького» (Конституції Пилипа Орлика)

1711 р., весна – похід козацьких загонів Пилипа Орлика на Правобережну Україну.

1721 р., серпень – Ніштадський мирний договір між Росією та Швецією. Закінчення Північної війни.

Як ставиться автор листа до П. Орлика? Як у джерелі змальовано становище українців після Полтавської битви?

З листа французького дипломата у Варшаві де Монті до французького прем'єр-міністра Флері (листопад 1729 р.): «Козацький гетьман Орлик, який служив під пропорами славетного гетьмана Мазепи, як генеральний комісар і писар, що вважається в козаків першим урядом після гетьманського, був обраний козацьким гетьманом замість вищезгаданого Мазепи після смерті останнього в Бендерах. Гетьман Орлик пішов за королем у Швецію, де мав привілеї “шефа союзної армії” і де знайшов разом зі своєю родиною підтримку навіть після смерті короля... Ми знаємо гетьмана Пилипа Орлика як людину розумну й відважну, велими шановану в Україні між козаками, в яких цар відібрав майже всі давнішні вольності. Але козаки тільки й шукають нагоди повстати проти гнобителів і повернути свої колишні вольності!».

1. Якою була політика царського уряду стосовно українців після Полтавської битви.

Після Полтавської битви козацькою Україною прокотилася хвиля царського терору: виносилися смертні вироки мазепинцям, заборонялося друкувати книжки українською мовою, багатьох представників старшинської адміністрації було позбавлено урядових посад і маєтків. Натомість важливі посади надавалися росіянам та німцям, а також тій українській старшині, що зберегла відданість цареві.

Чимало старшини було заарештовано й вислано до Сибіру. Висилали в Росію й сім'ї мазепинців, а на них самих влаштовували справжнє полювання в усіх країнах Європи. Приміром, племінника І. Мазепи Андрія Войнаровського було схоплено в Гамбурзі в жовтні 1716 р. Така сама доля спіткала й генерального осавула Григорія Герцика, якого заарештували у Варшаві. Країнами Європи нишпорили агенти у пошуках Пилипа Орлика та його родини.

Неймовірно тяжким випробуванням для українців стали примусові канальні роботи, будівництво фортифікаційних споруд, військові походи тощо. Дужих нерідко відправляли до Петербурга, Астрахані, на Кавказ. Так, у 1716 р. на спорудження каналу Волга–Дон біля Царицина було відправлено 10 тис. козаків. 1721 р. 10 тис. козаків було відправлено на будівництво Ладозького каналу, а 1722 р. їх замінили нові 10 тис. козаків. Кількість тих, хто повертається, становила 30–60 %; решта козаків і селян вмирала від нестерпних умов життя, епідемій, каліцтв тощо.

Після Полтавської битви значно посилився наступ на українську державність. Окрім прямого тиску, російська адміністрація, аби мати привід для втручання в українські справи, розпалювала ворожнечу між старшиною, гетьманом та простим населенням тощо.

Зверніть увагу!

Полтавська битва змінила політичну карту Європи. Перемога Петра I висунула Росію на одне з провідних місць у тогочасній європейській політиці. Місь Швеції та Польщі фактично було підірвано назавжди. Для України наслідки Полтавської битви виявилися вкрай несприятливими: російський уряд став на шлях ще більшого обмеження автономії Гетьманщини.

2. Що передбачали заходи царського уряду щодо економіки Гетьманщини?

Петро I.

Царський уряд поставив собі за мету підпорядкувати господарське життя Гетьманщини економіці Росії та перетворити українські землі на надійне джерело своїх прибутків. Царські заходи насамперед стосувалися торгівлі.

На початку 18 ст. козацька Україна мала традиційно широкі торговельні зв'язки з Центральною та Західною Європою. Петро I своїми указами прагнув перекрити звичні торговельні шляхи, змусивши українські купецькі валки повернути до Росії.

Подібних заборон та обмежень уживав російський уряд і щодо ввезення в Україну чужоземних товарів. Такі заходи мали примусити українців купувати замість іноземних вироби молодої московської мануфактури.

Стримувала розвиток торгівлі й митна політика: встановлене на російсько-українських кордонах мито використовувалося не для збагачення української державної скарбниці, а надходило до Москви.

Одним із заходів, що перешкоджав розвиткові української економіки, було прагнення російського уряду запровадити в обіг на українській території мідні гроші, щоб срібні й золоті залишалися переважно в Росії, задля збагачення державної російської казни. Руйнувало економіку України і постійне перебування на її території численного російського війська (понад 10 тис.), що утримувалося коштом українського населення.

3. Якими були заходи царського уряду щодо української культури?

Російський царат прагнув тримати під контролем діяльність таких могутніх осередків культури, як Києво-Могилянська академія та Києво-Печерська лавра. Так, 1709 р. Петро I наказав київському воєводі вислати за кордон усіх «польських» (тобто правобережніх за походженням) студентів і повідомити, скільки залишиться студентів «малоросійських» – вихідців з Гетьманщини, а також скільки є ченців-викладачів з Правобережжя.

Різко змінювалося на гірше становище Київської митрополії. Довгий час царський уряд прагнув вивести Київську митрополію з-під підпорядкування константинопольському патріархові, встановивши над нею зверхність московського патріарха. У травні 1686 р. Константинопольський патріарх під тиском турецького уряду погодився на відокремлення Української православної церкви від константинопольського престолу.

У 1722 р. вперше ієрархові Київської митрополії було надано титул *архієпископа Київського та Малої Росії*. Призначати його мав церковний синод¹ на чолі з царем у Петербурзі. Отже, Київська митрополія перетворилася на звичайну єпархію Російської православної церкви.

¹ С и н б д – духовна колегія – вищий керівний орган церкви після ліквідації Петром I 1721 р. патріаршої форми управління Російською православною церквою.

Руйнація української культури здійснювалася й такими заходами, як переманювання українських учених, богословів, письменників і педагогів із Києва до Петербурга та Москви. Отримавши високі посади, вони змушені були усним і писаним словом славити царя та його політику, а І. Мазепу й усіх, хто подібно до нього зважувався виступати проти царату, всіляко паплюжити. Така доля спіткала Феофана Прокоповича, Стефана Яворського, Гаврила Бужинського та багатьох інших.

Від часів Петра I з України почали вивозити історичні пам'ятки, рідкісні книги тощо. У 1720 р. цар наказував, щоб «*у всіх монастирях... оглянути й забрати давні жалувані грамоти та інші оригінальні листи, а також книги історичні, рукописні й друковані*».

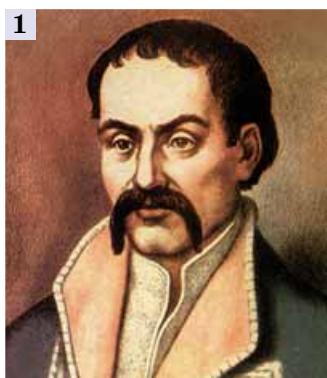
4. Чим уславився гетьман в еміграції Пилип Орлик?

Після смерті гетьмана І. Мазепи та частина козаків, яка пішла з ним у вигнання, на козацькій раді **5 квітня 1710 р. в Бендерах** (Молдавія) обрава собі керманиця. Гетьманом став найближчий сподвижник І. Мазепи – генеральний писар **Пилип Орлик**. Ця подія започаткувала нову сторінку в історії українських визвольних змагань, адже ще ніколи гетьмана не обирали за кордоном. П. Орлик очолив першу українську політичну *еміграцію*¹ в Західній Європі.

Діяльність П. Орлика на гетьманській посаді була спрямована на створення антиросійської коаліції. Попри несприятливі обставини, він спромігся заручитися військовою підтримкою кількох держав і здійснити воєнну операцію, спрямовану на визволення українських земель.

Складні й суперечливі міждержавні відносини перешкоджали успіху гетьмана. За турецько-польською угодою 1714 р. Правобережна Україна знову повернулася під владу Польщі. Та П. Орлик не втрачав надії і невтомно шукав нових союзників у боротьбі проти царату.

Під час козацької ради 5 квітня 1710 р. було схвалено документ **«Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорізького»** (згодом цей документ назвали **Конституцією Пилипа Орлика**). Основу документа

1. Гетьман Пилип Орлик. Уявний портрет.
2. Булава Пилипа Орлика.

- Зберігається у бібліотеці м. Лінчопін. Швеція. Вручення Карлом XII клейнодів новообрannому гетьману мало б в очах сучасників тих подій недвозначно розцінюватися як визнання легітимності новообрanoї влади.

¹ Е міграція (від лат. *emigratio* – переселення) – від’їзд із Батьківщини до інших країн.

*Ілюстрація до вірша
Пилипа Орлика
на честь миргородського
полковника Данила
Апостола.*

- Поміркуйте, чим подібні та чим відрізняються долі Пилипа Орлика та Данила Апостола.

генеральному підскарбію, а також полковим підскарбіям (по дві виборні посади в кожному полку). Важливі фінансові справи мали вирішуватися тільки Генеральною радою.

Гетьман лише затверджував обраних полковників і сотників.

Кілька статей Конституції присвячувалися Запорізькій Січі. Було забезпечено права і привілеї запорожців, а також визначено особливий їх статус.

Державною релігією оголошувалося православ'я, а Київська митрополія мала вийти з підпорядкування московського патріарха.

Отже, Конституція П. Орлика не лише проголошувала незалежну Українську державу, а й закріплювала найпрогресивніші для того часу ідеї державного життя. До таких, зокрема, належали обмеження прав гетьмана та створення представницького органу – Генеральної ради. Документ заклав основи принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки, запроваджував виборність посад, що є й нині принциповою ознакою розвитку демократичних держав.

- Які повноваження визначала Конституція П. Орлика за старшинською радою (генеральною старшиною, полковниками та найзаслуженнішими козаками від кожного полку)?
- Коли і з якою метою передбачалося скликання Генеральної ради?
- Хто мав брати в ній участь?
- Які положення з наведеного уривка документа свідчать про обмеження влади гетьмана у внутрішній та зовнішній політиці?

З Конституції Пилипа Орлика: «*Ми, старшина, кошовий отаман і все Військо Запорізьке, укладаємо договір з ясновельможним гетьманом і постановляємо... навічно зберігати у Війську Запорізькому такий закон, щоб у нашій батьківщині пер-*

шість належала генеральній старшині як з огляду на її високі служби, так і у зв'язку з постійним перебуванням при гетьманах. Після неї у звичному порядку мають бути вшановані цивільні полковники... Окрім того, від кожного полку мають бути обрані за згодою гетьмана декілька знатних ветеранів, досвідчених і вельми заслужених мужів, для входження до публічної ради. Цій генеральній старшині, полковникам і генеральним радникам належить давати поради теперішньому гетьману та його наступникам про цілісність батьківщини, про її загальне благо й про всі публічні справи. Без їхнього попереднього рішення і згоди, на власний розсуд (гетьмана) нічого не повинне ні починатися, ні вирішуватися, ні здійснюватися. Через це вже тепер, при обранні гетьмана, за одностайною ухвалою встановлюються три Генеральні ради, які щороку збиратимуться у гетьманській резиденції. Перша – на свято Різдва Христового, друга – на свято Великодня, третя – на Покрову Богородиці.

На ці ради мають з'являтися відповідно до наказу згаданого гетьмана... не лише полковники зі своїми урядниками і сотниками, не тільки генеральні радники від усіх полків, але й послі від низового Війська Запорізького для слухання й обговорення справ, щоб взяти активну участь, під жодним приводом не ухилитися від призначеної часу. І коли гетьман запропонує публічній раді щось на обміркування, тоді усі без винятку муситимуть... прийняти правильне рішення, виконання якого жодною мірою не зашкодить гетьманській честі, не стане публічним тягарем для батьківщини, її розоренням – чого хай не станеться – чи бідою. Якщо ж, однак, поза цими вищеназваними генеральними радами з наперед визначенім терміном проведення виникне потреба у вирішенні, зміні чи виконанні якихось невідкладних справ, тоді... гетьман наділяється певною свободою влади і впливу, щоб вирішувати справи за порадою генеральної старшини. ...Отже, якщо надходитимуть якісь листи з іноземних країн, адресовані гетьманові, тоді належить його ясновельможності повідомляти (про них) генеральну старшину, а також розкривати відповіді, і щоб не було таємної писемної кореспонденції, особливо чужоземної і такої, яка могла б завдати шкоди цілісності батьківщини і загальному благу».

Глибоко віруюча людина, П. Орлик вважав війну найтяжчим людським гріхом. З огляду на такі переконання цілком можливо визначати його життя як суцільну трагедію, адже до останнього подиху він докладав зусиль, аби зарганізувати військову операцію європейських держав для визволення України з-під влади московського царя. • Чи погоджуєтесь ви з такою оцінкою долі гетьмана? Відповідь обґрунтуйте.

Перевірте себе

1. З якого документа наведено уривок? • Як у ньому визначено кордони Української держави?

«Як кожна держава складається і стверджується непорушною цілістю кордонів, так і Вітчизна наша, щоб у своїх кордонах, стверджених пактами від Речі Посполитої польської і від Московської держави, передусім у тому, які відійшли по ріку Случ за гетьманства славної пам'яті Богдана Хмельницького, були відступлені, вічно віддані й пактами укріплені від Речі Посполитої в гетьманську область, не були насильно змінені й порушені, – має про те ясновельможний гетьман старатися».

2. Установіть хронологічну послідовність подій: • обрання П. Орлика гетьманом в еміграції; • Полтавська битва; • «Вічний мир» між Москвою та Польщею.

3. Дайте відповіді на запитання: • Якими були наслідки Полтавської битви для культурного та економічного життя українських земель? • Чому П. Орлика називають гетьманом в еміграції? • Шо передбачали основні положення конституції П. Орлика? • Які норми конституції свідчили про її демократичний характер?

4. Зробіть висновки-узагальнення про становище козацької України після Полтавської битви.

§ 30. ОСВІТА, АРХІТЕКТУРА ТА ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

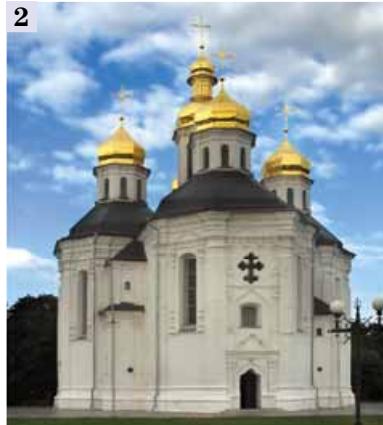

Скориставшись зображенням та текстівками до них, порівняйте архітектурні споруди: козацький бароковий храм і храм княжої доби.

1

2

1. Борисоглібський собор в Чернігові. 30-ті роки 12 ст.

- Церква втілювала образ ідеального – простого й досконалого світу: храм зовні мав обличчя (фасад) і спину (абсиди); внутрішній простір також був чітко обмежений, мав початок і кінець та складався з трьох відокремлених частин – місця для хрещення, місця для вірних і місця для духівництва.

2. Церква св. Катерини в Чернігові (1716).

- Бароковий храм не мав чітко вираженого фасаду, був однаковий з усіх боків – здавалось, ніби його споруда весь час повертається навколо своєї осі. Так само і внутрішній простір позбавлений чітких меж. Стіни в ньому вигинаються, створюючи враження нескінченності.

1. У чому особливості тогочасної української архітектури? Які пам'ятки втілюють риси бароко в архітектурі?

Європейську архітектуру другої половини 17–18 ст. визначають як архітектуру бароко. Бароковим спорудам притаманні нагромадження розкішних оздоб, підкреслена декоративність, грандіозність. Поєднання власних традицій та європейського впливу створило умови для розквіту в другій половині 17 – першій половині 18 ст. на теренах козацької Гетьманщини та Слобожанщини своєрідного стилю, названого *українським*, або «*козацьким*», *бароко*. Цьому мистецькому напрямові притаманне надбання європейського бароко: примхливий вигляд ордерів, криволінійні абриси, рясні ліплени прикраси. Водночас у ньому збережено традиції народної дерев'яної архітектури: тридільна та п'ятидільна планувальна структура церков, характерні піраміdalні силуети завершень.

Найбільше українських барокових споруд збудовано за правління гетьмана І. Мазепи. Саме тоді барокових рис набули споруджені ще за часів Київської Русі собори – Софійський та Михайлівський Золотоверхий, які було відновлено за сприяння гетьмана. Перебудовано в стилі бароко й

Успенський собор та Троїцьку надбрамну церкву Печерської лаври. Так, у Софійському соборі над зовнішніми галереями надбудували другий поверх та кілька нових бань. Майже всім баням надали характерної барокової форми – (грушоподібної) й покрили їх золотом. Пізніше постала велична 76-метрова дзвіниця, оздоблена густим рослинним орнаментом. Розкішні ліплени оздоби, що ними прикрашено дзвіницю Софії, були характерною рисою козацького бароко. Щедро застосовано їх, зокрема, в Троїцькій надбрамній церкві (рослинний орнамент) та церкві Всіх Святих (орнамент з геометричних елементів) Києво-Печерської лаври.

Як і раніше, на території України більшість церков будували з дерева. Проте тепер дерев'яне будівництво розвивалося в тісному взаємозв'язку з муріваним. І муровані, і дерев'яні храми зводили за тими самими традиціями, в основі яких лежала тридільна планувальна структура. Українську традицію барокових муріваних хрещатих п'ятидільних храмів (у плані являв собою рівносторонній хрест) розпочинає Миколаївська соборна церква в Ніжині (1658). Видатними взірцями цієї планувальної структури є Троїцька соборна церква Густинського монастиря, Георгіївська церква Видубицького монастиря в Києві.

Георгіївську церкву Видубицького монастиря в Києві вважають хрестоматійним прикладом пам'яток архітектури українського бароко. Через гармонійні пропорції та виразне архітектурне опорядження цей храм оцінюють як шедевр козацького бароко.

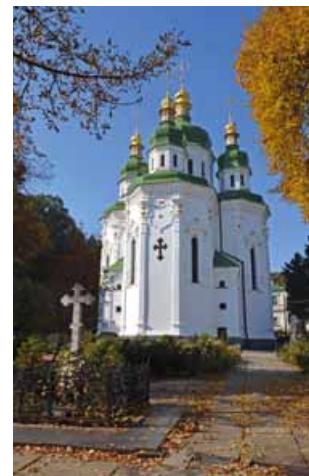
Георгіївський храм споруджено коштом стародубського полковника Михайла Миклашевського, його урочисто заклали 1696 р., а завершили будівництво в 1701 р.

Типову тридільну трибанну церкву, характерну для української дерев'яної архітектури за пропорціями та силуетом, відтворює **харківський Покровський собор**. Це перший трибанний кам'яний храм Слобожанщини, який слугував своєрідним еталоном для інших кам'яних церков регіону аж до кінця 18 ст. Збудовано двоповерховий собор 1689 р.

Однією з найкращих архітектурних пам'яток українського бароко є **Іллінська церква в Суботові** на Черкащині. Вона збудована коштом Богдана Хмельницького в родовому маєтку як його замковий храм і майбутня усыпальниця.

Частина східного фасаду Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври. Кінець 17 – початок 18 ст.

Георгіївська церква Видубицького монастиря. 1696–1701 pp.

1. Покровський собор в Харкові. 1689 р.

2. Іллінська церква в Суботові.

У традиціях європейського бароко збудована **Соборна церква Троїцького монастиря в Чернігові**.

На Правобережжі та західноукраїнських землях, попри кількісну перевагу дерев'яних церков, активно поширюється церковна архітектура в традиціях європейського бароко.

Останні десятиліття 17 – перша половина 18 ст. в українській архітектурі прикметні й тим, що зросла увага до цивільних споруд. За тогочасними мистецькими законами будували колегіуми, магістрати, військові канцелярії, житлові будинки. Визначною спорудою, зокрема, став **корпус Кийівської академії**. Тоді було зведено перший поверх академії. Упродовж 1732–1740 рр. за проектом архітектора Й. Шеделя було надбудовано другий поверх з церквою. Наприкінці 17 ст. у Чернігові постали **будівлі колегіуму та полкової канцелярії**.

**Будинок полкової
канцелярії
в Чернігові.
Кінець 17 ст.**

2. У чому своєрідність образотворчого мистецтва?

Історичні події останньої чверті 17 ст. негативно вплинули на деякі види мистецтва. Так, занепад книговидання уповільнив розвиток гравюри. Проте від останнього десятиліття 17 ст. мистецтво гравюри відродилося. Прикметно, що вперше розвивається гравюра на металі. Засновниками київської школи гравюри є **Олександр і Леонтій Тарасевичі** та їхній учень **Інокентій (Іван) Щирський**. Вони не лише започаткували в Україні школу гравюри на металі, а й піднесли її до європейського професійного рівня. Славетні гравери працювали насамперед для друкарень Києва та Чернігова. У гравюрах І. Щирського химерні сплетіння рослинних орнаментів поєднуються з античними, глибоко символічними сюжетами й реалістичними зображеннями. Такі ознаки властиві й іншим графічним пам'яткам доби бароко. У 1702 р. в Києві вийшов друком «Києво-Печерський патерик» із 45 гравюрами Л. Тарасевича.

*Гравюра
І. Щирського до книги
П. Орлика. 1698 р.*

*Ікона Зустріч Марії
з Єлизаветою з церкви
Покрову Богородиці.
30-ті роки 18 ст.*

У малярстві, як і раніше, переважає **релігійне малярство**, хоча розвивається й **світське**. В іконописі поступово утверджувалися нові мистецькі принципи. У розписах українських церков стали виразніше виявлятися народні мотиви. Іконописні образи набуvalи рис, вихоплених із буденого життя, почали наближаючись до світських. Так, **ікона Зустріч Марії і Єлизавети з церкви Покрову Богородиці в Сулимівці** на Київщині подібна до цілком світської сцени в пейзажі.

Своєрідне поєднання іконописних традицій із тогочасними художніми досягненнями властиве творчості західноукраїнських майстрів **Івана Рутковича** та **Йова Кондзелевича**.

Іван Руткович (?–1703) – один з найвидатніших українських художників другої половини 17 ст., єдиний тогочасний західноукраїнський іконописець, від якого збереглася чимала достовірна спадщина. У своїй творчості митець талановито поєднав здобутки західноєвропейського малярства з традиційним українським іконописом. Його новаторство виявилося в запровадженні нових сюжетів, залученні до ікон елементів світського та портретного малярства, своєрідному трактуванні зображення постатей.

Діяльність майстра пов’язана з жовківським малярським осередком. Найвідомішим і найкращим твором майстра (й одним з найкращих іконостасних ансамблів в українському мистецтві загалом) вважають восьмистярусний іконостас **церкви Різдва Христового в м. Жовкві (1697–1699)**, пізніше названий Скварявським, оскільки був перенесений до церкви су-

Архангел Михаїл.
Художник
І. Руткович.
Ікона (дияконські
двері) з іконостаса
церкви Різдва
Христового
в м. Жовква.

сіднього села Скварява Нова. Найдовершеннішим твором Івана Рутковича з цього іконостаса вважають *ікону Архангел Михаїл* із дияконських дверей.

Тривалим був шлях мистецького становлення Йова Кондзелевича. Митець наполегливо шукав нових виражальних засобів, відмовився від зовнішньої декоративності, віддаючи перевагу розкриттю внутрішнього світу

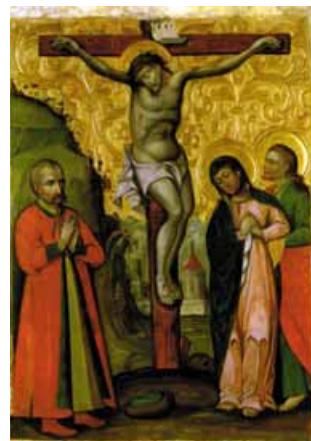
Ікона Вознесіння Христового. Художник Й. Кондзелевич.
З іконостаса церкви Воздвиження Чесного Хреста монастиря
Скит Манявський (Богородчанський іконостас).

людини. Йов Кондзелевич – один з перших українських іконописців, який сміливо трактує образи біблійних та євангельських персонажів, надаючи їм яскраво індивідуалізованих рис портретного характеру. Найбільшим досягненням митця є найдовершеннішим зразком українського барокового мистецтва на західноукраїнських землях є п'ятиярусний іконостас, виконаний з групою помічників у 1698–1705 рр. для церкви **Воздвиження Чесного Хреста монастиря Скит Манявський** на Прикарпатті (нині Івано-Франківська обл.). Складні композиції митець виконував сам, зокрема дві великі ікони «**Вознесіння Христове**» та «**Успіння Богородиці**».

Упродовж другої половини 17–18 ст. особливо популярною в Україні стала ікона Покрову Богородиці. У нижній частині таких ікон подавалися реалістичні зображення представників козацької старшини, кошових отаманів, гетьманів. Збереглася ікона **Покрову Богородиці із зображенням Богдана Хмельницького з Покровської церкви с. Дешки** (Богуславський р-н Київської обл.). Тогочасних історичних діячів можна побачити її на інших іконах доби. Так, на іконі **Розп'яття є портретом лубенського полковника Леонтія Свічки**.

Розвивався і **світський портретний живопис**. Портрети замовляли представники козацької старшини, власне, тому їх і називають козацькими. Чудовим зразком козацького портрета є зображення стародубського полковника **Михайла Миклашевського** (1705) та державного ѹ військового діяча другої половини 17 ст. **Григорія Гамалії**.

Ікона Розп'яття з портретом лубенського полковника Леонтія Свічки. Кінець 17 ст.

1. Портрет
Михайла Миклашевського. 1705 р.
2. Портрет
Григорія Гамалії.
Кінець 17 ст.

3. Яким був стан освіти в Україні? Яку роль у культурному житті відігравала Києво-Могилянська академія?

Попри несприятливі соціально-політичні умови розвитку освіта в українських землях у другій половині 17 – на початку 18 ст. залишалася на доволі високому рівні. Нижчою ланкою в системі освіти були початкові школи. Їх кількість протягом 18 ст. невпинно зростала. Так, у Слобідській Україні в 1732 р. було 129 шкіл, а в семи з десяти полків Гетьманщини тоді діяло 866 шкіл. Деякі полки мали школи і в селах. Сільські й міські школи утримувалися громадою – усім дорослим населенням парафії, а отже,

1. Києво-Братський монастир з будівлями Києво-Могилянської академії. Гравюра 19 ст.
2. Будівля Чернігівського колегіуму.

Зображення студентів Києво-Могилянської академії та її головного корпусу. Гравюра І. Щирського. 1689 р.

були справді народними. Подібні початкові школи існували й на західноукраїнських землях. Там ними опікувалися здебільшого братства.

Здібні та охочі до науки діти мали змогу продовжити освіту в колегіумах, які створювалися за зразком Києво-Могилянської академії. До першої половини 18 ст. на землях Лівобережної Гетьманщини й Слобожанщини діяли колегіуми – Чернігівський (1700), Харківський (1726) та Переяславський (1738). В українських колегіумах навчалися не лише діти священиків, козацької старшини і шляхтичів, а й вихідці з селян і міщан. Кількість студентів у колегіумах була значною: приміром, у Чернігові щорічно навчалося 700–800 осіб.

Вищим навчальним закладом в Україні, головним осередком науки й мистецтва протягом другої половини 17 – першої половини 18 ст. залишалася Києво-Могилянська академія. Вона була одним з найавторитетніших вищих навчальних закладів у Східній Європі. В академії навчалися студенти з Білорусі, Росії, Молдавії, південнослов'янських

країн. Після Полтавської битви справи української освіти підпали під контроль царського уряду: за царським указом було скорочено кількість студентів (у 1710 р. з 2 тис. вихованців залишилося тільки 165 осіб), від викладання усунули осіб, які, на думку російських чиновників, були недостатньо відданими цареві.

Крім того, царський уряд усіляко заохочував переїзд українців до Москви. Високі посади здобували лише ті з українських діячів, які прихильно ставилися до царя і в усьому корилися його волі. Найвищі церковні достойники Російської імперії були українцями: єпископ Стефан Яворський став рязанським митрополитом, президентом Синоду; ректор Києво-Могилянської академії **Феофан Прокопович** став новгородським архієпископом, заступником президента Синоду.

Особистість

Феофан Прокопович (1677–1736) уславився не лише як церковний діяч та педагог, а як учений-енциклопедист, письменник-новатор. Він залишив багату та різноманітну

Феофан Прокопович

наукову й літературну спадщину. Писав вірші латинською, польською, українською мовами, історичні твори, проповіді, філософські й політичні трактати, підручники тощо. Освіту Ф. Прокопович здобув у Києво-Могилянській академії та в європейських навчальних закладах. У 1705–1716 рр. – професор Києво-Могилянської академії, де викладав поетику, риторику, фізику, математику, історію, філософію, теологію (у 1711–1716 – ректор закладу). Ф. Прокопович – автор першої історичної драми на теми вітчизняної історії «Володимир», яку в 1705 р. поставили студенти Києво-Могилянської академії. У 1716 р. за царським наказом Ф. Прокопович поїхав до Петербурга. Став одним із найближчих радників царя з питань церковної реформи (допоміг, зокрема, ліквідувати патріархію й створити підконтрольний царю Синод) та внутрішньої політики.

Перевірте себе

1. Де розташовані найвідоміші архітектурні споруди доби?

2. Виберіть з переліку пам'ятки, створені наприкінці 17 – на початку 18 ст.: • гравюри Л. Тарасевича для «Києво-Печерського патерика»; • ікони М. Петрахновича для Успенської церкви у Львові; • Георгіївський собор Видубицького монастиря в Києві; • Преображенська церква у Великих Сорочинцях; • гравюри Львівського «Апостола»; • портрет знатного військового товариша Григорія Гамалії; • мініатюри Пересопницького евангелія. Свій вибір поясніть.

3. Які колегуми діяли в зазначеній період на землях Лівобережної Гетьманщини й Слобожанщини: • Чернігівський; • Львівський; • Харківський; • Переяславський; • Одеський?

4. Які архітектурні споруди споруджені або перебудовані гетьманом І. Мазепою в стилі українського козацького бароко: • братська Богоявленська церква в Києві; • Преображенський собор у Великих Сорочинцях; • Микільський собор у Києві; • церква Всіх Святих над Економічною брамою Києво-Печерської лаври; • Софійський та Михайлівський Золотоверхий собори в Києві; • Успенський собор та Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври; • Георгіївський собор Видубицького монастиря в Києві?

5. Хто з українських митців кінця 17 – першої половини 18 ст. творив у царині образотворчого мистецтва: • Ф. Прокопович; • Й. Кондзелевич; • Л. Баранович; • Й. Галятовський; • Д. Туптало; • Ф. Софонович; • І. Щирський; • І. Руткович; • Л. Тарасевич; • С. Величко; • І. Величковський?

6. Дайте відповіді на запитання: • Що характерно для розвитку архітектури цієї доби? • Які особливості мав український живопис? • Як розвивалося мистецтво гравюри?

ОЦІНІТЬ СВОЇ ВМІННЯ З ТЕМИ

ДАТИ ТА ПОДІЇ

- Установіть хронологічну послідовність подій: • чигиринські походи; • Андрушівське московсько-польське перемир'я; • Бахчисарайський мирний договір; • підписання Ю. Хмельницьким Переяславських статей; • обрання гетьманом Лівобережної України І. Самойловича.

ІСТОРИЧНА КАРТА

- Розгляньте картосхему: • Якими кольорами на картосхемі позначено Лівобережну, Правобережну Гетьманщину та Запоріжжя? • Яка з букв позначає терени Слобідської України? • Які події зображені на картосхемі синьою стрілкою? • Коли вони відбувалися? • Що позначає на картосхемі зелена лінія? • З якою подією вона пов'язана? • У зв'язку з якими подіями на картосхемі заштрихована територія?

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

4

3. Установіть, про що йдеться в уривках з історичних джерел. Дайте історичний коментар зазначеним подіям.

A. «Я йшов, щоб звільнити з облоги пана Гуляницького, неспішно, чекаючи на хана, і тільки-но той прибув, ми покапалися і дні 29 червня, в день св. Петра й Павла, ставши біля Соснівської переправи, застали там п'ятнадцять тисяч москви, котра боронила одну переправу. Друга частина [москви] стояла напоготові. Її [наші] драгуни відбили від переправи, а потім [наша] кіннота переправилася і затримала їх герцями. Орда ж, примчавши з тилу, так їх змішала, що, майже не ставши до ладу, вони почали втікати, а ми на їхніх плечах гнали їх півтори мілі...; і мало хто з них утік до [московських] таборів, як ствердили взяті на мі язики».

B. «Ось недавно вчинили договір з поляками на нашу згубу; розірвали надвое і обидва монархи умовились між собою, що будуть нас викоріняти... Ви звикли вважати нас за якусь безсловесну худобу, без нас вирішили, які міста залишити під собою, в які уступити, а тим часом ці міста дісталися вам не вашою силою, а Божою поміччю й нашою кров'ю та відвагою. Часто від ваших московських людей можна почути таку думку: вільно, мовляв, королеві, яку хоче мати віру у своїй державі, вільно йому благочестиві церкви обертати в уніатські або костьоли. Але хай так не буде! Не допустив нас Господь у таку неволю. Знає король, що предки наші, як рівні з рівними, як вільні з вільними в одне тіло з'єдналися з поляками під єдиним государем, добровільно обраним і заприсяженим. А того ярма ані ми, ані батьки наші носити не звикли».

B. «Турецький султан... ще більші свої турецькі й татарські сили зібраав і послав з поганим візиром своїм, на ім'я Мустафа, і з багатьма пашами під Чигирин доставати його. Ті бусурманські сили, прийшовши місяця липня числа 8 до Чигирина, доставали його різними способами, приступами, страшною вогняною стрільбою, гранатами, підкопами й усікими наговорами, протягом довгого часу силкуючись злив намір свої виконати, але велику загибель собі там знайшли».

G. «Турецькі клейноди, котрі вдруге турецький султан прислав... на гетьманство українське, тепер після піддання його з Військом прислані московському цареві і публічно та демонстративно на очах народу триумфально були віддані в столиці... золота булава велика, обсаджена дорогоцінним камінням; друга булава позолочена, дорогоцінним камінням обсаджена, майстерно зроблена; дві червоних корогви; два волосяних бунчуки; п'ять турецьких листів несли в руках, на сажень золотими літерами пописаних і дуже велику печатку турецького султана квадратну, при котрій висів і золотий шнур».

D. «До нас надійшли повідомлення із табору російської армії в Україні, що граф Мазепа, головнокомандуючий козацькими військами, перейшов на сторону Короля Швеції, але з собою він привів усього трьох полковників, позаяк інші заявили, що залишаються вірними цареві. Через кілька днів після приєднання козацького головнокомандуючого до шведів князь

Меньшиков на чолі численного війська і артилерії пішов на Батурин, резиденцію гетьмана Мазепи, яку охороняли 6000 козаків особистої варти. Здобувши місто силою, Меньшиков віддав усе живе мечу та вогню. Як повідомляють, московітам згодом удалося більшістю голосів вибрати нового гетьмана – Скоропадського...».

ІСТОРИЧНА ОСОБИСТІСТЬ

4. Підготуйте розповідь про гетьмана П. Дорошенка, використовуючи пам'ятку для характеристики історичної особистості.

ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ

5. Поясніть поняття та терміни і складіть з ними речення: • Лівобережна Гетьманщина; • Руїна; • Слобожанщина; • Чортомлицька Січ; • козацьке бароко; • малоросійська колегія; • Руїна.

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТКА

6. Використовуючи подані пам'ятки, схарактеризуйте досягнення культури України тієї доби.

5

Розділ 5

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ у 20–90 роках 18 ст.

Скульптурна композиція «Гетьмани. Молитва за Україну» в історико-культурному заповіднику «Гетьманська столиця» в Батурині (Чернігівська обл.). Пам'ятник об'єднує постаті п'яти гетьманів, життя та діяльність яких були пов'язані з Батурином.
Скульптори Б. Мазур та М. Мазур.

1

2

3

4

5

§ 31. ГЕТЬМАНЩИНА У 20–40 рр. 18 ст.

1722–1727 рр. – діяльність Першої Малоросійської колегії.

1723 р. – подання Петрові I Коломацьких чолобитних. Ув'язнення наказного гетьмана Павла Полуботка у Петропавловській фортеці.

1727–1734 рр. – гетьманування Данила Апостола.

1734–1750 рр. – діяльність Правління гетьманського уряду.

Який новий порядок обрання полкової старшини передбачав царський указ? Про що це свідчило?

З грамоти царя Петра I до гетьмана І. Скоропадського (1715): «Відомо стало Нам, що в Малій Росії підлеглі тобі полковники на різні полкові уряди сотників обирають і затверджують на свій розсуд, не сповіщаючи тебе, підданого Нашого... Отож Ми, клопочучись про наших підданих з малоросійського народу, наказуємо надалі козацьким полковникам полкову старшину й сотників самим не обирати й не затверджувати. Коли ж у якомусь полку вільним буде місце полкової старшини чи сотника, полковнику належить збирати раду й радитися з полковою старшиною та сотниками; і на тій раді зі згоди всіх вибрата на той уряд людей двох-трьох заслужених і вірних(...), писати про те тобі та іх самих до тебе надсилати. Тобі ж, підданому Нашому, з тих призначених осіб належить вибрати, хто найбільш гідний того уряду; хто завжди зберігав до Нас, Великого Государя, непорочну вірність, того одного своїм універсалом од себе на той уряд призначати й на вірність Нашій Царській Величності приводити за звичаєм перед стольником Федором Протасьевим, що живе при тобі... А якщо з тих, хто призначений на полкову старшину чи в сотники полковниками до цього Нашого указу, хтось схильний до зради, то таких належить замінити, а на їх місце обрати й призначити інших, вірних і гідних того уряду людей, способом, оголошеним вище».

1. До яких заходів щодо Гетьманщини вдався царський уряд за гетьманування Івана Скоропадського?

Гетьман
Іван Скоропадський.

Гетьманування І. Скоропадського за традицією мало розпочатися з підписання статей. Але Петро I відмовився зробити це, пояснивши таке рішення воєнними обставинами. Після Полтавської битви, 17 липня, І. Скоропадський, перебуваючи з козацьким військом у таборі під Решетилівкою, звернувся до царя з 14 пунктами статей. У них він просив підтвердити права і вольності Гетьманщини та вирішити чимало важливих державних справ.

У відповідь Петро I **1709 р.** надіслав іменний указ, котрий аж ніяк не нагадував міждержавні договірні статті. У ньому права і вольності підтверджувалися в такому вигляді, який відповідав інтересам Росії. Згодом було обіцяно надати й статті. Щодо інших питань, то цар відповів, що

під час походів під командування російських генералів мають переходити не лише прості козаки, а й гетьман. Воєводи сидітимуть в українських містах, у місцеві справи вони не втрутатимуться, крім таких «державних», як «зрада» (під «зрадою» розумілися будь-які дії, що суперечили бажанням царя).

Важливою новиною було призначення царського резидента П. Ізмайлова при гетьманові. Йому надавалося право здійснювати контроль над гетьманом та урядом.

Своєрідним додатком до указу були *явні й таємні статті Ізмайлової*. Ці статті називали землі Війська Запорізького «Малоросійським краєм», у якому царський резидент спільно з гетьманом мали утримувати все населення, зокрема бунтівників-запорожців, «у тиші й покорі великому государю». Наказувалося «своєвольців викорінювати», не дозволяти їм селитися в одному місті, особливо на Січі. Okрім того, резидент мусив стежити, аби гетьман без дозволу царя не змінював структуру посад у Генеральній канцелярії, не призначав нових полковників, не відбирав і не давав нікому маєтностей.

29 квітня 1722 р. було видано указ про створення *Першої Малоросійської колегії* у складі шести російських офіцерів з полків, розміщених в Україні, на чолі зі *Степаном Вельяміновим*. Гетьманщина виводилася з підпорядкування колегії іноземних справ і підпорядковувалася сенатові як звичайна провінція імперії. С. Вельямінов прибув до Глухова в липні 1722 р. На очолювану ним Малоросійську колегію покладалися надзвичайно широкі повноваження. Колегія перебрала все адміністративне керівництво Лівобережною Україною.

Члени Малоросійської колегії мали наглядати за діяльністю гетьмана, генеральної та полкової старшини. Вони контролювали встановлення і стягнення податків до царської казни, розквартирування російських солдатів і офіцерів в Україні. Малоросійська колегія здійснювала нагляд за діяльністю Генеральної військової канцелярії, контролювала розподіл земельних володінь між офіцерами. Водночас Малоросійська колегія була вищою *апеляційною*¹ установою. Крім того, С. Вельямінов мав право на власний розсуд втручатися в будь-яку сферу українського життя як повноправний господар краю.

Зверніть увагу!

Малоросія – назва Гетьманщини в законодавчих актах і розпорядженнях царського уряду після українсько-московського договору 1654 р. Від Андрушівського договору 1667 р. до кінця 18 ст. Малоросією називалася переважно Лівобережна Гетьманщина з Києвом. Як історико-географічне поняття застосовувалося російськими та частково українськими істориками кінця 18 – початку 20 ст.

- Про які обов'язки царського резидента ви дізналися з документа? • Доведіть, що таємні настанови резидентові є виявом політики, головний принцип якої – розділяй і володарюй. • Як називають таку політику?

¹ А п е л я ц і я – оскарження якої-небудь постанови перед вищою інстанцією, яка має право переглянути справу.

У «Таємних статтях Його Царської Величності ближньому стольнику, панові Ізмайлівому», зокрема, йшлося: «Перебуваючи при гетьманові Скоропадському, пильно стежити, щоб ні він, гетьман, ні старшина, ні полковники не мали ніякої схильності до зради й до підбурювання народу; щоб не було й листів до них з Туреччини, від татар, з Польської чи Шведської сторони, від зрадників донських козаків, а також від усіх, хто схильний до подібної зради; розвідувати про те різними шляхами, а дізнавшись, всіляко запобігати, для чого під його орудою наказано перебувати піхотним полкам, які раніше, за колишнього гетьмана, до тої його зради, перебували при ньому. Про все те писати Великому Государеві в Посольську похідну канцелярію...»

Дізнатися достеменно, таємним способом, скільки за колишнього гетьмана... збиралося всіляких прибутків з усього Малоросійського краю та скільки збиратиметься тепер; довідатися також, які прибутки мають генеральна старшина й полковники. Дослухатися розмов і довідуватися з них та з учників, хто зі старшини та козаків прихильний до Великого Государя і якого уряду гідний».

2. Чим завершилися спроби козацької старшини відновити державні права Гетьманщини? Якою була доля наказного гетьмана Павла Полуботка?

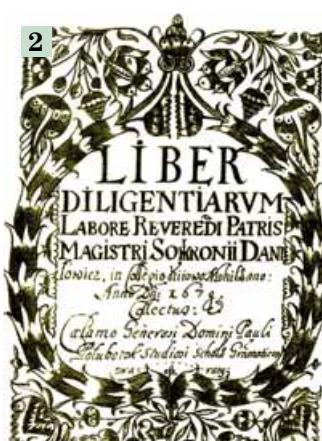
Царський указ про утворення Малоросійської колегії вразив І. Скоропадського. В Україну гетьман повернувся з Москви (де був присутній на урочистостях з нагоди перемоги в Північній війні) вкрай хворим. Відчуваючи близьку смерть, він доручив гетьманські обов'язки чернігівському полковнику **Павлові Полуботку**, який заміщав його під час поїздки до Москви.

П. Полуботок розгорнув активну діяльність, спрямовану на відновлення козацьких порядків, та під різними приводами не виконував накази Малоросійської колегії. Однак Петро I у **квітні 1723 р.** надав Малоросійській колегії такі повноваження, які робили її повновладною в Україні.

Український уряд з Генеральною військовою канцелярією підпорядковувався Малоросійській колегії. Численні клопотання, що містили основну українську вимогу – обрання нового гетьмана, цар відхилив. Активна протидія заходам Малоросійської колегії не залишилася непоміченою російським урядом. У **травні 1723 р.** П. Полуботка разом із генеральними писарем і суддею було викликано до Петербурга. Проте наказний гетьман

1. Підпис Павла Полуботка.
2. Обкладинка зошита студента Києво-Могилянської академії, майбутнього полковника і наказного гетьмана Павла Полуботка. 1679 р.

зволікав із від'їздом, готуючи нові документи з проханням про відновлення державних прав України. У серпні П. Полуботок дістався Петербурга.

Після від'їзду наказного гетьмана рух за розширення автономії козацької держави очолив миргородський полковник **Данило Апостол**. Він, зокрема, домігся укладення **Коломацьких чолобитних** – статей, підписаних у середині серпня – на початку вересня 1723 р. на р. Коломак, що на Полтавщині, представниками козацької старшини. У них, як і в попередніх статтях, старшина скаржилася на зубожиння козаків і селян через військові повинності, неврожай та обтяжливі побори. Статті вкотре порушували питання про звільнення маєтків старшини від податків. Ішлося також про недоліки судочинства. Насамкінець старшина просила дозволу обрати гетьмана.

Підписані Коломацькі чолобитні Д. Апостол подав до Генеральної військової канцелярії. Урядовці, посвячені в плани П. Полуботка, вирішили терміново надіслати до російської столиці посольство і передати статті. Проте козацьких посланців затримала Малоросійська колегія. Тоді до Петербурга було таємно відправлено військового канцеляриста Івана Романовича. 10 листопада 1723 р. він передав Коломацькі чолобитні особисто імператорові Петру I.

Понад рік тривали допити української старшини в Петербурзі. Проти наказного гетьмана було розпочато судову справу за звинуваченням у державній зраді – таємних зв'язках з П. Орликом. Одначе судовий процес так і не відбувся, бо **18 грудня 1724 р.** в Петропавловському казематі П. Полуботок помер.

- Яке враження, за свідченням літописця, справила чолобитна на російського царя?
- Якими були результати описаних подій?

Автор Чернігівського літопису повідомляє: «*Канцелярист Іван Романович подав чолобитні від усього війська малоросійського за підписом рук усієї полкової старшини й товариства бунчукового й значкового до рук його імператорської величності, що з церкви Святої Троїці по службі Божій листопада 10 числа йшов. Так зараз у кофейний дім увійшовши й вичитавши, вийшов з того дому й наказав своїми вустами... з великим гнівом і лютістю взяти під варту полковника Павла Полуботка, суддю генерального Івана Черниша, Семена Савича – писаря генерального, які тамтаки стояли(...), того ж часу взято з України полковника миргородського Апостола в Москву і Санкт-Петербург, осавула генерального й бунчукового з Глухова, а з деяких полків побрано в Глухів старшину полкову й держано під караулом.*

- На прикладах наведеного тексту спробуйте пояснити характеристику, що її давав цареві Т. Шевченко: «Це той п е р и й, що розпинав нашу Україну».
- Яким постає зі свідчень Ж.-Б. Шерера П. Полуботок?

Французький історик Жан-Бенуа Шерер у книжці «Літопис Малоросії, або Історія запорізьких і українських козаків», що вийшла друком у Парижі 1788 р., так описував

Наказний гетьман
Павло Полуботок.

зміст сказаного Павлом Полуботком Петру I: «Знаю і бачу, царю, що ви хочете згубити мою Батьківщину(...). Ви ставите себе понад усіма законами і хочете знищити всі привілеї, урочисто стверджені вашими попередниками і вашою величністю; ви хочете покласти свавільні податки на народ, котрого свободу самі визнали; ви, не вагаючись, посилаєте на важкі й принизливі роботи козаків, приневолюючи їх, неначе рабів, копати канали у ваших володіннях; а що для нас найобразливіше – позбавляєте нас нашого права обирати вольними голосами гетьманів і інших старшин; ви настановили нам суддями великоросів, які не знають або вдають, що не знають, наших прав і привілеїв та повсюдно всіма способами нас неволять і ображають».

3. За яких обставин 1727 р. було відновлено гетьманство? Яким був зміст «Рішительних пунктів»?

Деякі пом'якшення політики царата щодо України пов'язане було зі смертю Петра I в січні 1725 р. У лютому 1725 р. імператриця Катерина I звільнила з-під варти тих українських старшин, яких було ув'язнено разом із П. Полуботком.

Улітку 1727 р. зросла напруженість у російсько-турецьких відносинах. Росія розпочала підготовку до нової війни. За таких обставин уряд Петра II, розраховуючи на військову допомогу козаків, прагнув залучити на свій бік козацьку старшину. Було ліквідовано Малоросійську колегію й дозволено вибори гетьмана. Не останню роль в ухваленні такого рішення відіграла особиста зацікавленість О. Меншикова, який сподівався в такий спосіб розширити маєтності на території України. У ситуації, що склалася, єдиним і незаперечним претендентом на гетьманство був *Данило Апостол*. На виборах, що відбулися *1 жовтня* у Глухові та нагадували церемонію присяги, за 73-річного Д. Апостола проголосували одностайно. Договірних статей укладено не було.

Отже, головною метою Д. Апостол уважав підписання традиційної російсько-української угоди. Лише в серпні Д. Апостол отримав як відповідь на свої пропозиції *«Рішительні пункти»*. Вони мали форму указу царського уряду гетьманові.

Згідно з «новим договором»:

- Скасовував заборону росіянам купувати землі в Україні, хоча й зазначалося, що нові землевласники муситимуть підпорядковуватися українській адміністрації. Нові статті значно обмежували й без того незначні права та вольності України.

- Гетьман позбавлявся права вести переговори з іншими державами. Дозволялося лише вирішувати прикордонні проблеми з Польщею і Кримом, але під наглядом російського резидента.

- На військові посади мали обиратися особи зі старшини, однаке затверджувалися вони царем. Нижчу старшину затверджував гетьман.

- Вищою судовою інстанцією ставав Генеральний суд. Він складався з трьох росіян і трьох українців та очолювався гетьманом, але «головним суддею» вважався цар.

Отже, «Рішительні пункти» не були двостороннім договором, а являли собою розпорядження, нормативний акт верховної влади Російської держави. Документ був покликаний регулювати внутрішнє життя Гетьманщини як складової частини Росії.

4. Які реформи було здійснено за гетьмана Данила Апостола?

Данило Апостол узявся за здійснення реформ, спрямованих на впорядкування внутрішнього життя Гетьманщини: у судочинстві, фінансах, земельних справах, торгівлі тощо. З метою врегулювання земельних справ гетьман протягом 1729–1731 рр. провів «Генеральне слідство про маєтності». Унаслідок такого заходу в державне користування було повернуто чимало земель, безпідставно захоплених у приватне володіння.

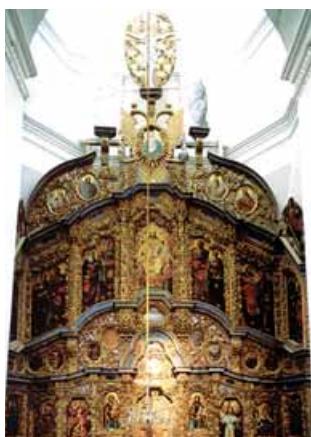
Чимало зусиль докладав Д. Апостол для пожвавлення української торгівлі. Гетьман зумів домогтися скасування багатьох обмежень та утисків, запроваджених Петром I. Так, наприклад, українським купцям повернули право вивозити товари на західноєвропейські ринки, знову було налагоджено торговельні зв'язки з Кримом тощо.

Здійснюючи реформу фінансів, Д. Апостол уперше встановив точний бюджет державних видатків; при цьому з-поміж видатків виокремив ту частину, що мала використовуватися на утримання козацької адміністрації, найманого війська, артилерії тощо. Гетьман також визначив джерела наповнення державної скарбниці Гетьманщини.

Зміни в судочинстві стосувалися реформування судів. Було розпочато роботу зі зведення до одного збірника законів, що використовувалися в українському судочинстві («Права, за якими судиться малоросійський народ»). Д. Апостол відновив право гетьмана призначати генеральну старшину і полковників.

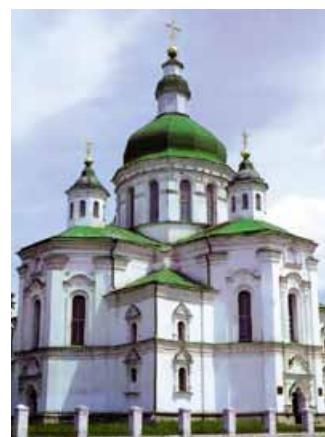
Гетьман
Данило Апостол.

Іконостас
Спасо-Преображенської
церкви у Великих
Сорочинцях.

Ікона Богородиці
з іконостаса Спасо-
Преображенської церкви
у Великих Сорочинцях.

Спасо-Преображенська
церква у Великих
Сорочинцях на Полтав-
щині, збудована коштом
Данила Апостола. 1732 р.

Отже, Д. Апостол спромігся тимчасово пригальмувати процес перетворення Гетьманщини на адміністративну одиницю Російської імперії, втримати на деякий час ті права і свободи, які ще лишалися в українців.

Після смерті Д. Апостола 1734 р. вибори нового гетьмана не відбулися. Російський уряд, обмежуючи державність України, надав право здійснювати владу в Гетьманщині **Правлінню гетьманського уряду**. Складалася ця установа із шести осіб – трьох українців і трьох росіян, проте вся повнота влади належала російському князеві **Олексію Шаховському**.

У своїй діяльності Правління гетьманського уряду повинно було керуватися «Рішительними пунктами». За царською грамотою, ця установа мала діяти до обрання нового гетьмана. Щоправда, на коли саме призначалися вибори гетьмана, в документі не вказувалося. Натомість О. Шаховський за традицією отримав таємну інструкцію, у якій йому наказувалось у будь-який спосіб переконувати українців, що всі їхні біди – через недбаліх гетьманів, а тому не треба поспішати з виборами.

Перевірте себе

- Хто з відомих вам історичних діячів міг сказати такі слова? Свою думку аргументуйте.
 - «Ніколи не перестану шукати всіх легальних засобів, щоб заявити мої права й права моєї нації на Україну»;
 - «Hi, государю, ти не в силах уже повернути мені життя, яке загасає. Скоро Петро і Павло стануть на одній дощі перед Богом. Він розсудить їх діла».
- Установіть хронологічну послідовність подій:
 - діяльність Першої Малоросійської колегії;
 - обрання П. Орлика гетьманом в еміграції;
 - гетьманування Д. Апостола.
- Хто з названих історичних діячів був сучасником П. Полуботка:
 - I. Мазепа;
 - П. Орлик;
 - Петро I;
 - Б. Хмельницький;
 - Карл XII;
 - М. Кривоніс;
 - I. Скоропадський;
 - Д. Апостол;
 - П. Конашевич-Сагайдачний?
- Дайте відповіді на запитання:
 - Які особливості гетьманування I. Скоропадського?
 - Які наслідки для України мало утворення Першої Малоросійської колегії? Які функції покладалися на неї?
 - Чим було спричинено виклик П. Полуботка до Петербурга та його ув'язнення?
 - За яких обставин 1727 р. було відновлено гетьманство?
 - Що передбачали «Рішительні пункти»?
 - Які реформи було здійснено за Д. Апостола? У чому полягало їх значення?
- Поміркуйте, чому, на думку істориків, Малоросійська колегія поклали початок ліквідації української державності.
 - Чому П. Полуботок і козацька старшина так наполегливо домагалися офіційного обрання гетьмана?
- Зробіть висновки-узагальнення про заходи козацької старшини, спрямовані на відновлення державних прав України у 20–30-х роках 18 ст.

§ 32. ЛІВОБЕРЕЖНА ТА СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 18 ст.

1750–1764 pp. – гетьманування Кирила Розумовського.

1764 р. – ліквідація гетьманства Катериною II.

1764–1786 pp. – діяльність Другої Малоросійської колегії на чолі з президентом Петром Рум'янцевим.

1765 р., липень – ліквідація полкового устрою на Слобожанщині та утворення з козацьких полків п'яти гусарських. Утворення Слобідсько-Української губернії.

1781 р. – ліквідація полково-сотенного устрою на Лівобережній Україні. Утворення Київського, Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництв.

1783 р., травень – царський указ про закріпачення селян на Лівобережній і Слобідській Україні.

1783 р., червень – указ про перетворення лівобережних козацьких полків на регулярні полки російської армії.

- Які завдання стосовно українських земель ставила російська цариця перед чиновником вищого рангу? • Як було рекомендовано їх втілювати у життя?

Із настанови Катерини II князю О. В'яземському з нагоди вступу його на посаду генерал-прокурора сенату (1764), що з'явилася напередодні ліквідації гетьманства: «*Мала Росія, Ліфляндія і Фінляндія є провінціями, якими управляють на основі дарованих їм привілеїв; порушити ж їх, раптом відмовившись од них, було б дуже непристойно, але й називати їх чужоземними і поводитися з ними на такій самій основі було б більше ніж помилкою, можна сказати певно – безглаздям.*

Ці провінції, а також Смоленську треба найлегшим способом привести до того, щоб вони обрусили і перестали б дивитись, неначе воєкі на ліс. Домогтися цього буде дуже легко, якщо розумні люди будуть обрані начальниками цих провінцій. Коли ж у Малоросії не буде гетьмана, то треба намагатися, щоб час і назва гетьманів зникли».

1. Козак з рушницею.
Художник І. Репін.
2. Козак з конем.
Художник І. Репін.

1. Чим вирізнялося правління останнього гетьмана Кирила Розумовського?

Ситуація в Лівобережній Україні трохи поліпшилася, коли в листопаді **1741 р.** унаслідок палацового перевороту в Росії дочка Петра I, **Єлизавета**, посіла імператорський престол. Зміни на краці в становищі України зумовлювалися низкою зовнішніх і внутрішніх політичних обставин.

Певну роль зіграло, поза сумнівом, українське оточення імператриці: її чоловіком був українець **Олексій Розумовський**. Ось чому при дворі Єлизавети прищепилася мода на все українське: було там чимало українських співаків та бандуристів, на бенкетах подавалися українські страви тощо.

Кирило Розумовський.
1758 р. Робота фран-
цузького портретиста
Луї Токе.

- Гетьмана зображенено в придворному генеральському мундирі з гетьманською булавою в руках, двома тулумбасами й укріпленим на козацькому списі прапором біля ніг.

наступного року новообраний гетьман прибув до Глухова.

Зносини з Лівобережною Україною знову покладалися на Колегію закордонних справ. К. Розумовський почав без погодження з російськими урядовцями призначати полковників і роздавати землі. Посилилися позиції козацької старшини, якій надавалося право керувати Гетьманщиною за відсутності гетьмана. Регулярним стало скликання у Глухові старшинської ради.

Водночас пожвавлювалося господарське життя. Почали віdbudovuvati Батурин, якому було повернуто статус столиці Гетьманщини, та Глухів, де містилася резиденція гетьмана.

К. Розумовський удався до заходів, що обмежували сваволю російських чиновників, які перебували в Україні. Зокрема, без дозволу гетьмана заборонялося заарештовувати українців, окрім кримінальних злочинців. Самостійні дії гетьмана суперечили планам імперського уряду, який аж ніяк не прагнув посилення української автономії. Тому, незважаючи на великий вплив К. Розумовського при дворі імператриці, 1754 р. з'явилася низка указів, що обмежували гетьманську владу. К. Розумовському було заборонено призначати полковників, а дозволено лише пропонувати кандидатів. У відповідь на клопотання відновити самостійні зовнішньополітичні зносини Лівобережної Гетьманщини К. Розумовський дістав категоричну відмову. Особливому контролю підлягали фінансові справи Гетьманщини.

Найрішучіші заходи К. Розумовського, спрямовані на оновлення життя Гетьманщини, випали на 60-ті роки 18 ст. Повернувшись до Глухова після чергової тривалої поїздки до Петербурга й Москви на початку 1760 р.,

Під час перебування імператриці в Києві 1744 р. козацька старшина звернулася з проханням дозволити вибори гетьмана. Єлизавета не заперечувала, проте конкретних обіцянок не давала. Отож справа з обранням гетьмана затяглася ще на шість років.

Відновлення гетьманства було спричинене кількома обставинами. Передусім цього прагнула козацька старшина. Понад десять років козацька верхівка наполегливо зверталася до імператорського двору з проханням про дозвіл обирати гетьмана. Та, вочевидь, цього було замало, аби переконати імператорський двір. Рішення про відновлення гетьманства у Петербурзі прийняли з політичного розрахунку. Економічно-стратегічний потенціал України прагнули використати в майбутніх війнах проти Туреччини, а також у можливій війні проти Пруссії, відносини з якою на той момент Українська Гетьманщина загострилися.

Кандидатом на гетьманство імператриця Єлизавета висунула молодшого брата свого чоловіка – **Кирила Розумовського**. Вибори гетьмана Лівобережної України було призначено на **22 лютого 1750 р.** Церемонія, що відбувалася в Глухові, не мала нічого спільногого з традиційними козацькими виборами, хоч обставлена була урочисто, навіть помпезно. Лише в середині липня

гетьман відвідав усі полки Гетьманщини. Поїздка переконала його в необхідності суттєвих змін у діяльності адміністративних органів.

Першим зазнало реформування судочинство. Генеральний військовий суд було реорганізовано в найвищий судовий орган нагляду за місцевими судами, а також в суд у справах козацької старшини. Було позбавлено судових повноважень Генеральну військову канцелярію. Зазнав змін склад Генерального суду: «...у суді Генеральному бути 12 персонам, по-перше, суддям двом генеральним, а з ними десять персон вибирати в полках малоросійських з кожного полку...». Крім того, замість полкових судів, які за своїм складом не відрізнялися від складу полкових канцелярій на чолі з полковником, передбачалося створення нових судових установ.

Водночас К. Розумовський вдався до спроб установити спадкоємне гетьманство. На старшинській раді, скликаній наприкінці 1763 р., було схвалено 23 пункти, які лягли в основу чолобитної на ім'я імператриці з проханням закріпити гетьманство за родом Розумовських. Реформував К. Розумовський і армію: полки перетворилися на регулярні. Козаків було одягнено в уніформу – синій мундир із червоним коміром, білі штані.

Великі задуми виношував гетьман щодо культури й освіти. Він планував відкрити в Гетьманщині два університети. Перший – оновлена за європейським зразком Києво-Могилянська академія. Ще один університет передбачалося відкрити в Батурині.

Будівництво триповерхового палацу в стилі класицизму тривало протягом 1799–1803 рр. Архітектором був Чарльз Камерон. У забудові палацу втілено риси античної архітектури: його головний фасад прикрашено портиком з восьми колон іонійського стилю.

*Палац Кирила Розумовського в Батурині.
Сучасний вигляд.*

- Оцініть діяльність гетьмана К. Розумовського. Поміркуйте, чи можна тлумачити ідею встановлення спадкового гетьманства як прагнення української старшини створити державу монархічного типу, що передбачало б у майбутньому повний вихід України-Гетьманщини зі складу Російської імперії та утворення самостійної Української держави. Відповідь обґрунтуйте.

2. Як було остаточно ліквідовано гетьманство? У чому полягала суть діяльності Петра Рум'янцева на Лівобережній Україні?

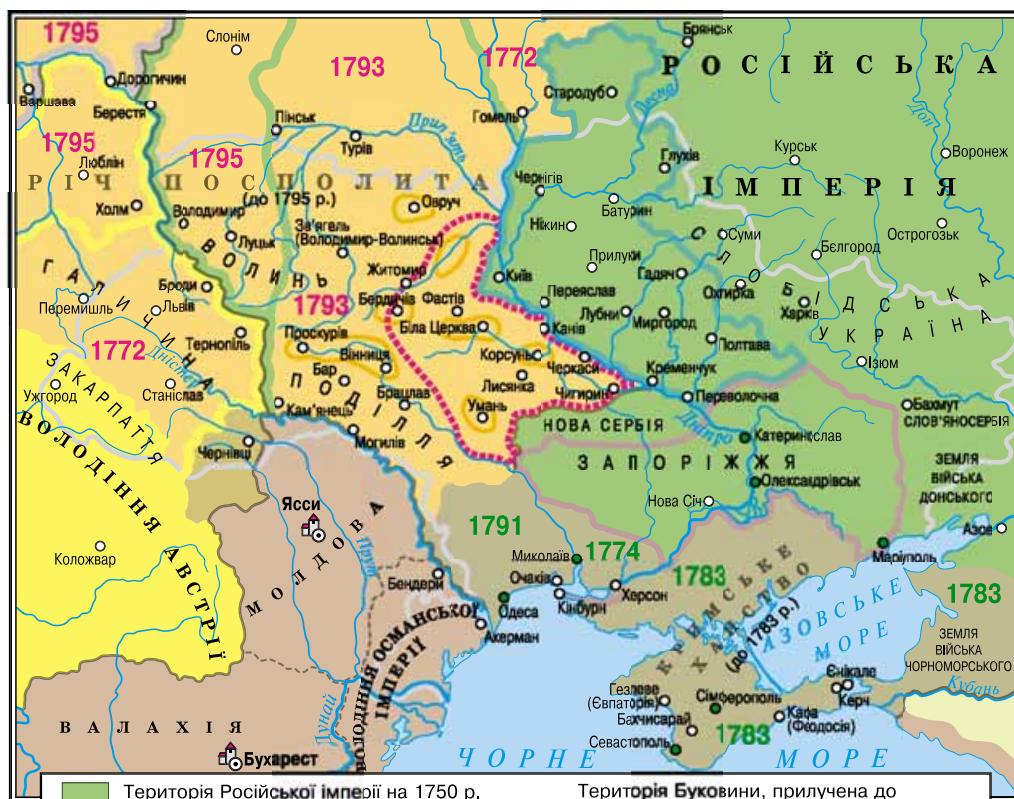

- У чому російська цариця вбачала головне завдання малоросійського генерал-губернатора? • Якими методами радила їх здійснювати?

З таємної настанови Катерини II Петру Рум'янцеву під час призначення його малоросійським генерал-губернатором (листопад 1764): «Поряд з іншими виправленнями необхідно, під будь-якою назвою, крім подушного, поширити на татарешній народ і одержувати від нього в казну нашу, за обов'язком і справедливістю, та й за самими умовними пунктами гетьмана Богдана Хмельницького, нам беззаперечно належні прибутки. З цього всього ви самі можете зробити висновок, як потрібна для цього, і цілком певна відомість про кількість малоросійського населення... А також про їхні права і про справжні, а не самовільно присвоєні собі привілеї... В однаковій мірі вам слід прагнути розібратися в заплутаному і перемішаному там військовому та цивільному правлінні...

5

- Територія Російської імперії на 1750 р.
- Запоріжжя напередодні ліквідації Січі (1775 р.)
- Територія Гетьманщини в часи скасування гетьманства (1764 р.) і полкового устрою (1783 р.)
- Територія Речі Посполитої на 1750 р.
- Райони гайдамацького руху 1750-х років
- Район, охоплений Коліївщиною (1768 р.)
- Етапи поділу Речі Посполитої між
- Росією ■ Австрією
- Пруссією
- 1772 Роки поділів

- Територія Буковини, прилучена до австрійських володінь за австро-турецькою угодою 1775 р.

- Територія відібраних у османів земель в Північному Причорномор'ї, завойовані Російською імперією; роки приєднання територій (1774 р. – за Кючук-Кайнарджийським миром, 1783 р. – ліквідація Кримського ханства, 1791 р. – за Ясським миром)

- Нові міста, засновані на колишніх запорізьких і турецько-татарських землях

— Кордони держав наприкінці 18 ст.

Українські землі в другій половині 18 ст.

За численністю непорядків, які вимагають виправлення і інших кращих запропоновань, уявляємо ми собі і ті турботи, яким вам буде коштувати виконання вашої посади, тим більше, що у всякій новій справі і за розбещених про те понять простого люду, а з боку чиновних людей – пристрасних і лукавих тлумачень, не завжди треба діяти силово довіроної вам влади, більше різноманітними засобами ласки і поблажливості і, таким чином, залежно від справи часу і людини вміло треба викручуватися. До цього треба додати, що в таких випадках треба мати і вовчі зуби, і лисячий хвіст».

3. Як було ліквідовано рештки автономного устрою Гетьманщини та Слобожанщини?

Влітку 1765 р. Катерина II підписала маніфест про скасування на Слобожанщині козацького устрою. Слобожанщина перетворювалася на **Слобідсько-Українську губернію** з адміністративним центром у Харкові. Її територія поділялася на п'ять провінцій: *Ізюмську, Охтирську, Острогозьку, Сумську та Харківську*. Головним органом управління стала губернська канцелярія. Козацькі полки перетворювалися на гусарські. Старшини отримували російські військові чини, а козаки перетворювалися на «військових обивателів».

А 1781 р. на землях Лівобережної Гетьманщини було утворено **Малоросійське генерал-губернаторство**, що складалося з трьох намісництв, згдом губерній – *Київської, Чернігівської та Новгород-Сіверської*. Кожна губернія поділялася на повіти. Глухів утратив статус столиці. У губернських і повітових містах створювалися такі самі адміністративні та судові установи, які діяли скрізь у Російській імперії. Малоросійську колегію було скасовано. З ініціативи П. Рум'янцева здійснювався перепис населення, кількість вільних селян знову було зменшено. 1783 р. вийшов імператорський указ, який прикріплював усіх українських селян до того місця, де вони були записані під час останнього перепису, ѹ забороняв переходити на нові місця. Цим указом у Лівобережній та Слобідській Україні запроваджувалося **кріпацтво**.

Спеціальним указом від 1783 р. було ліквідоване козацьке військо. Десять козацьких і три компанійських полки перетворилися на десять регулярних кінних (карабінерних) полків російської армії. Реорганізовані козацькі полки й надалі мали формуватися з українських козаків, які утворили окремий стан населення – **казенних селян**.

На відміну від звичайних селян, вони не були кріпаками, а мусили відбувати військову службу в регулярній російській армії. Рекрутами-солдатами ставали троє козаків із кожних 500 душ населення. Військова служба тривала шість років.

З-поміж інших заходів, що визначали українське життя за російським імперським взірцем, було оголошення «*Грамоти про вільність дворянства*», яка надавала українській шляхті й старшині всіх прав російського дворянства.

- Поміркуйте, чи мала Українська козацька держава – Гетьманщина – шанси на збереження своїх автономних прав у складі Російської імперії. • У чому полягає історичне значення Української козацької держави?

Перевірте себе

1. З яких документів наведено уривки з джерел? • Визначте історичне значення подій, про які йдеться.
- А. «Після всесилостивішого від нас звільнення графа Розумовського, за його проханням, з чину гетьманського наказуємо нашему Сенатові для належного управління в Малій Росії створити там Малоросійську колегію, в якій бути головним нашему генералу графу Рум'янцеву і з ним чотирьом великоросійським членам».
- Б. «Для певного і правильного одержання казенних прибутків у намісництвах Київському, Чернігівському і Новгород-Сіверському, щоб запобігти всяким втечам і обтяженню поміщиків і інших сільських жителів, кожному з поселян залишилися на своєму місці і при своєму званні, де він записаний нинішньою останньою ревізією, за винятком тих, які відлучилися до оголошення цього нашого указу. На випадок же втеч після оголошення цього указу діяти за загальними державними постановами... Ми визнали за необхідне вчинити однакове розпорядження і щодо тих повітів, із яких складалася колишня Слобідська Українська губернія і які тепер увійшли до складу Харківського і частково Курського й Воронезького намісництв».
2. Установіть хронологічну послідовність подій: • ліквідація полково-сотенного устрою на Лівобережній Україні; • указ про перетворення лівобережних козацьких полків на регулярні полки російської армії; • ліквідація полкового устрою на Слобожанщині та утворення з козацьких п'яти гусарських полків.
3. Які зміни в територіально-адміністративному устрої Лівобережної та Слобідської України відбулися в другій половині 18 ст.?
4. Дайте відповіді на запитання: • За яких обставин було відновлено гетьманство в 1750 р.? • До яких заходів удався К. Розумовський для відновлення самостійних дій державно-адміністративних органів Гетьманщини? • Яку політику проводив в Україні П. Рум'янцев? У чому вона виявлялася?

§ 33. ПІВДЕННА УКРАЇНА

1734 р. – заснування Нової (Підпільненської) Січі.

1768–1774 pp. – російсько-турецька війна.

1774 р., липень – Кючук-Кайнарджийський мирний договір між Росією й Туреччиною.

1775 р., червень – остаточна ліквідація царським урядом Запорізької Січі.

1783 р., квітень – царський маніфест про приєднання до Російської імперії Кримського ханства.

1787–1791 pp. – російсько-турецька війна.

1788 р., січень – царський указ про формування з колишніх запорожців Чорноморського козацького війська.

1791 р. – Яссський мирний договір між Росією і Туреччиною.

Про яку подію йдеться в документі? З якою метою було оприлюднено маніфест? Як у документі роз'яснено причини події? Які з причин, на вашу думку, не назовано й чому?

З маніфесту російської імператриці Катерини II від 3 серпня 1775 р.: «Ми захотіли через це оголосити всім вірнопідданим цілої нашої імперії, що Запорізька Січ остаточно зруйнована, з викоріненням на майбутнє й самої назви запорозьких козаків, за образу нашої імператорської величності, за зухвалі вчинки цих козаків і за неслухняність до наших височайших повелінь. Їх злочини, які примусили нас прийняти такі суворі заходи, є такими: ...привласнення собі земель Новоросійської губернії... Приймали до

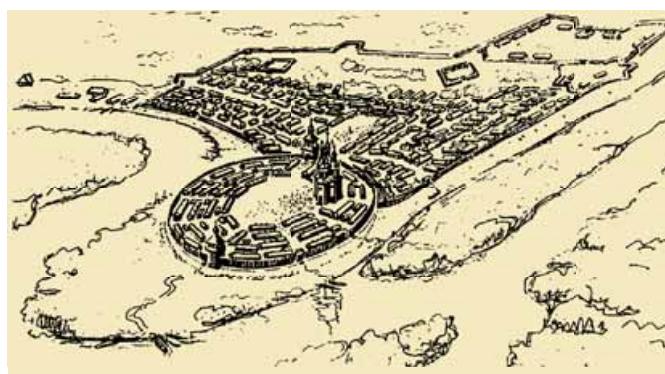
себе в козаки, незважаючи на часті наші урядові заборони, не тільки утікачів, які вступали в козаки, але і людей жонатих і сімейних, через різні спокуси підмовили до втечі з Малоросії... Заводячи власне хліборобство, вони розривали тим самим основу їх залежності від нашого престолу і, звичайно, задумали утворити з себе всередині батьківщини область, цілком незалежну, із своїм власним несамовитим управлінням».

1. За яких обставин виникла Нова (Підпільненська) Січ?

Поразка українсько-шведського війська під час Полтавської битви в червні 1709 р. спричинила тяжкі наслідки для січового товариства. Зруйнування Чортомлицької Січі, розправа з прибічниками І. Мазепи були лиховісним застереженням: у рідному краї на запорожців чатувала небезпека. Отож вони змушені були податися на землі, порубіжні з володіннями кримського хана Девлет-Герея – васала турецького султана. У верхній течії р. Кам’янки, правої притоки Дніпра, було засновано Запорізьку Січ. Її називають **Кам’янською**. 1711 р. війська П. Бутурліна та І. Скоропадського рушили на Січ, а запорожці відійшли на південь, до урочища Олешки (нині м. Цюрипинськ Херсонської обл.) – на території, під владні кримському хану. Так постала **Олешківська Січ**.

Кам’янська та Олешківська Січі відрізнялися від попередніх. Особливістю було те, що вони розташовувались у мало захищених природою місцях, серед пісків. З огляду на нетривалий час існування запорожці не встигли спорудити там належних укріплень. Боєздатність січей обмежувалася їх рішеннями хана, який, зокрема, заборонив запорожцям тримати там артилерію.

Підпільненська Січ.
Сучасна реконструкція.

Найважливішою частиною столиці Запорізької Січі був Кіш, який мав свої окремі укріплення. За давнім звичаєм Кіш був оточений ровом і валом з дубовими пальми та кількома баштами. До Коша вели вісім входів. Неподалік від центрального входу, розташованого в башті-дзвіниці, на майдані зліва височіла церква Покрову Богородиці. Від церкви по колу, починаючи з обох боків, розміщувались 38 куренів – усі однакового розміру, кожен зі своєю коморою для зберігання одягу та інших особистих речей січовиків та коморою для харчових запасів. У Коші було розташовано й Військову канцелярію, а також чотири будинки для найзначнішої кошової старшини.

До Коша прилягало передмістя, яке називали Гасан-Баша. Це був осередок господарського життя Січі, де розташувалось понад 500 будівель: крамниці, шинки, житла й майстерні ремісників, а також козацькі двори та школа.

Життя запорожців на землях Кримського ханства ставало дедалі тяжчим. Козаків утягували в усобиці різні політичні угруповання. Хани вимагали від запорожців участі у своїх походах на Північний Кавказ. Та найбільше дошкуляли козакам переслідування православної віри. Зрештою, це спричинило посилення поміж запорожцями проросійських настроїв. Давалася взнаки й активна дипломатична діяльність царського уряду, який напередодні нової російсько-турецької війни прагнув залучити запорожців на свій бік. 1728 р. козаки залишили Олешківську Січ, повернувшись на місце Кам'янської. Врешті, у квітні **1734 р.** понад 30 тис. запорожців на чолі з отаманом *Іваном Білицьким* повернулися на Запоріжжя й за 7 км від колишньої Чортомлицької (Старої) Січі заклали *Нову Січ*. Нова Січ стояла на берегах р. Підпільної, що впадала в Дніпро поряд із Чортомливим. Ось чому цю Січ називають іще *Підпільненською*.

2. Що являв собою адміністративно-територіальний устрій запорізьких земель? Як розвивалося господарство за Нової Січі?

Для періоду *Нової Січі (1734–1775)* характерним став швидкий розвиток *палаюк*. Так називали фортецю, а також місто навколо неї, центр самостійної округи Війська Запорізького, і саму округу. Спочатку палаюк було п'ять, потім – вісім. На лівому березі Дніпра містилися Кальміуська, Орільська, Протовчанска, Самарська, на правому – Бугогардівська, Інгульська й Кодацька, в гирлі Дніпра – Прогноїнська.

Печатки Війська Запорізького та палаюк.

Загалом землі Війська Запорізького охоплювали величезну площину степової України. Нині – це територія майже всієї Дніпропетровської області, а також значні частини Донецької, Запорізької, Кіровоградської, Луганської, Миколаївської та Херсонської областей. У містах – центрах палаюк містилися органи влади, що обиралися *палаюковою радою*, суд, церкви, ремісничі майстерні. Там часто діяли річкові поромні переправи, проводилися ярмарки тощо. Адміністративний апарат палаюк був невеликим: полковник, писар, суддя, осавул, а також отамани слобід, що входили до тієї округи. У палаюках поряд із козаками жили й селяни, які мали право обирати своїх отаманів. Кожна палаюка мала власний герб, особливу печатку.

Прикметна риса Запоріжжя часів Нової Січі – *велика кількість населення*. Так, напередодні ліквідації Запорізької Січі на її землях мешкало близько 200 тис. осіб.

Господарську діяльність козаки здійснювали в зимівниках. Здебільшого це були великі господарства, в яких розвивалося не тільки рільництво, а й скотарство, рибальство, бджільництво, мисливство, гончарство тощо.

За часів Нової Січі **козацький зимівник** – це велика садиба з кількома житловими й господарськими будівлями: будинками власника й господаря-управителя, хатами наймитів. Зимівник, що був своєрідним хутором, являв собою головну форму землеволодіння на Запоріжжі.

Козаки-рільники збиралі великі врожаї зернових. Це дало змогу відмовитися від закупівлі хліба, а згодом навіть продавати свій хліб за кордон. На чорноземах вирощували практично всі культури, типові для України 18 ст. Велика увага надавалася розвитку садівництва та городництва. Розвивались на Запоріжжі й ремесла, головними центрами яких були містапаланки. Січ вела широку торгівлю, а також проводила посередницьку діяльність. Сюди прибували великі групи українських, російських, польських, татарських, ногайських, турецьких, молдавських, грецьких, єврейських купців. Регулярно до січової пристані причаливали купецькі кораблі з Туреччини, Криму, Росії та інших країн. Вони привозили з півдня шовк, вино, родзинки, прянощі, оливки тощо. Часом виникали навіть купецькі об'єднання для торгівлі з Січчю.

Останні десятиліття 18 ст. були часом інтенсивної колонізації Півдня України й появи нових міст. Так, на місці фортеці, закладеної в середині століття, виникло місто **Єлисаветград** (нині Кіровоград; щодо його першої та сучасної назви точаться суперечки), від 70-х рр. сягає розбудова **Олександрівська** (нині Запоріжжя), **Катеринослава** (сучасний Дніпропетровськ). Протягом 70–90 рр. на узбережжі Чорного й Азовського морів розбудовуються міста-порти **Херсон**, **Миколаїв**, **Одеса**, **Маріуполь**.

Краєвиди Миколаєва та Херсона наприкінці 18 ст. Картини Ф. Алексєєва.

3. Чим спричинена та як відбувалася ліквідація Запорізької Січі? Якою була доля останнього кошового отамана?

Зростання економічної могутності Запоріжжя, відсутність кріпацтва й демократичний устрій Козацької республіки непокоїли царський уряд.

Закінчення російсько-турецької війни 1768–1774 рр., унаслідок якої Росія здобула вихід до Чорного моря, придушення селянського повстання розв'язали імперським урядовцям руки й пришивидшили справу ліквідації козацького устрою на Запоріжжі. Долю Козацької республіки та її столиці було вирішено у квітні 1775 р. на раді при імператорському дворі.

4 червня 1775 р. війська генерала П. Текелія раптово оточили Січ-столицю, де стояла невелика залога, і зажадали її капітуляції. Після

бурхливої військової ради, зваживши на сили сторін (3 тис. запорожців проти 10 тис. царського війська), козаки вирішили скласти зброю. Наступного дня за наказом П. Текелія із Січі було вивезено боєприпаси, артилерію, скарб, архів, клейноди і прапори тощо. Всі будівлі на Січі, крім укріплень, зруйнували.

Від 25 травня до 8 червня 1775 р. російська армія повністю захопила залишки землі. Осереддя української державності й волелюбного духу було знищено. У червні 1775 р. вийшов сенатський указ, що поклав край надіям козаків на відродження Січі. Запорожцям пропонували записатися до селянського чи міщанського станів, багато старшин зазнали переслідувань.

З-поміж тих, з ким розправилися найжорстокіше, були кошовий отаман **Петро Калнишевський**, військовий суддя Павло Головатий, військовий писар Іван Глоба. Останній кошовий протягом 25 років відбував ув'язнення в Соловецькому монастирі, суддя і писар жили на засланні в Тобольську.

Ікона Покрову Пресвятої Богородиці, на якій серед козаків зображені Петро Калнишевський.

- Ікону було написано на початку 70-х років 18 ст. У верхній її частині – зображення Богородиці та двох найбільш шанованих на Запоріжжі святих – Миколи та архістратига Михаїла. Внизу, біля військових клейнодів, зображені дві групи козаків. Усі постаті умовні. Індивідуальні риси зберігають лише козацькі керманичі, яких на іконі двоє. Один з них, із шаблею, і є кошовий отаман Петро Калнишевський.

Особистість

Петро Калнишевський (1690–1803). Останньому кошовому судилося прожити довгий вік. Про нього кажуть, що своїм життям він поєднав три століття: народився в 17 ст., пережив 18-те й помер у 19 ст. – у віці 112 років. Про авторитет П. Калнишевського свідчить той факт, що на сьому десятку свого життя він обіймав значні посади: похідного полковника, військового осавула, військового судді. 1762 р. вперше був обраний кошовим отаманом. Через прагнення здобути для Запоріжжя більшої незалежності від російського царата зволі імператриці Катерини II був усунений з посади отамана. Проте від 1765 р. впродовж десяти наступних років неодмінно обирається кошовим. Очолюючи Січ, прагнув зміцнення її економіки: давав про колонізацію запорізьких земель, про розвиток рільництва й торгівлі. Здатність до господарювання була, безперечно, одним з найяскравіших талантів останнього кошового. Джерела свідчать про нього як про дбайливого господаря величезних маєтностей. Його коштом було збудовано п'ять церков і соборів, придбано чимало книг. Проте П. Калнишевський знахтував особистим багатством, коли на історичний кін було поставлено долю Запоріжжя. Кошовий отаман до останнього дня існування Січі обстоював її інтереси, коли Козацька республіка впала, карався за неї у Соловецькому казематі. Там, на Соловках, він і помер – формально звільненим, бо пережив своє ув'язнення. Відмовившись від імператорської ласки, доживав віку в монастирі.

4. Чим завершилися російсько-турецькі війни другої половини 18 ст.?

Ви вже знаєте, що в 1768 р. розпочалася чергова російсько-турецька війна. Українська територія безпосередньо прилягала до театру воєнних дій, тому була використана російським командуванням для зосередження й розгортання військ. Крім того, в Україні формувалися місцеві військові полки – гусарські, пікінерські тощо. Було створено корпус із лівобережного козацтва (12 тис. вояків), а з жителів Правобережної України – добровільний козацький корпус. До складу діючої армії належали також запорожці. Запорізькі козаки прославилися в морських операціях, їхні швидкохідні та маневрені чайки потопили, наприклад, турецьку флотилію в гирлі Дунаю (1770 р.). Під час війни тисячі людей з України залучалися до різних допоміжних робіт – обслуговування транспортних засобів, будівництва укріплень, мостів, переправ та інших споруд.

Російсько-турецька війна 1768–1774 рр. завершилася підписанням **Кючук-Кайнарджийського мирного договору**. До Росії відійшли східна частина Керченського півострова (у тому числі фортеці Керч і Єнікале), а також Азов із навколоїшніми землями, територія між Дніпром і Південним Бугом (по нижній течії до узбережжя Чорного моря) разом з фортецею Кінбурн. Росія одержала право вільного торгового судноплавства на Чорному морі. За умовами Кючук-Кайнарджийського миру Кримському ханству надавалася незалежність від Османської імперії, фактично ж воно опинилося в залежності від Російської імперії.

Діорама «Штурм фортеці Ізмаїл 1790 р.». Ізмаїльський історичний музей О. Суворова (м. Ізмаїл, Одеська область).

- Ізмаїл турки вважали неприступною фортецею. Визначальну роль у її здобутті відіграла Чорноморська козацька флотилія із 100 човнів на чолі з А. Головатим, яка прорвалася до Ізмаїла з боку Дунаю й висадила десант. Загалом у штурмі Ізмаїла взяло участь понад 6 тис. чорноморців.

У 1783 р. Катерина II видала маніфест «Про прийняття півострова Кримського, острова Тамані і всієї Кубанської сторони під Російську державу». Останній хан Шагін-Герей зрікся престолу, Кримське ханство було ліквідоване й назавжди зникло з карти.

У 1787 р. знову розпочалася *російсько-турецька війна*. Російське командування велиki надії покладало на колишніх запорізьких козаків. Протягом 1787–1791 рр. із них було сформоване *Військо вірних козаків* (трохи згодом воно стало називатися *Чорноморським*). Козаки брали участь у багатьох битвах. Особливо вони відзначилися під час штурмів Очакова та о. Березань, Кінбурна, Ізмаїла.

Активно діяла й Чорноморська козацька флотилія. Російсько-турецька війна 1787–1791 рр. закінчилася укладенням *Ясського мирного договору*, за яким до Росії відійшла територія між Південним Бугом і Дністром, зокрема й Очаків. *Османська імперія* остаточно визнала приєднання Криму до Росії.

Так усе Причорномор'я, Приазов'я й Кримський півострів опинилися в складі Російської імперії.

- Про яку подію йдеться в документі? • Коли, ким та за яких обставин його було написано? • Як пояснюються в документі причини ухвалення рішення?

«Порта Оттоманська починає відправляти верховну владу на землях татарських, а саме: на острові Тамані, де чиновник її, який прибув з військом, присланому до нього від Шагін-Герея хана з питанням про причину його прибууття, публічно голову відрубати повелів і жителів тамтешніх об'явив турецькими підданими; то поступок сей знищує попереодні наші взаємні зобов'язання про вільність і незалежність татарських народів; доводить нам, що намір наш при укладенні миру, зробивши татар незалежними, не спрямовується до того, щоб через це знищити всі приводи до розбрратів, які можуть відбуватися через татар, і ставить нас у всі ті права, які були набуті нашими перемогами в останню війну й існували в повній мірі до укладення миру, і для того, через обов'язок, який лежить на нас стосовно клопотів про благо і велич вітчизни, стараючись користь і безпеку його естановити, як в рівній мірі вважаючи засобом назавжди віддалити неприємні причини, які підбурюють вічний мир, між імперіями Всеросійською та Оттоманською укладений, який ми назавжди зберегти щиро бажаємо, не менше ж і в заміну та задоволення збитків наших вирішили ми взяти під державу нашу півострів Кримський, остров Тамань і всю Кубанську сторону».

- Другу половину 18 ст. в історії України зазвичай змальовують чорними барвами. Як ви гадаєте, чому? • Чи погоджуєтесь з думкою, що в житті й за найtragічніших часів є місце щастю та добру? Відповідь обґрунтуйте історичними фактами цього періоду.

Перевірте себе

1. Установіть хронологічну послідовність подій: • остаточна ліквідація царським урядом Запорізької Січі; • ліквідація полково-сотенного устрою на Лівобережній Україні; • Ясський мирний договір між Росією і Туреччиною.
2. Які території увійшли до складу Російської імперії за Кючук-Кайнарджийським миром? Які – за Ясським?

§ 34. ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА ТА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ

1768 р., травень – початок Коліївщини, національно-визвольного руху проти Польщі на Правобережній Україні.

1772 р. – Перший поділ Польщі.

1793 р. – Другий поділ Польщі.

1795 р. – Третій поділ Польщі.

На яких особливостях внутрішнього життя Речі Посполитої напередодні Коліївщини наголошував поет? У чому вбачав головну причину нового гайдамацького повстання?

Тарас Шевченко в багатьох творах торкався теми гайдамацького руху, віддаючи свої симпатії повстанцям, оскільки вбачав у них спадкоємців українських козаків. Прочитайте уривки з поеми «Гайдамаки»:

Була колись шляхетчина,
Вельможна пані;
Мірялася з москалями,
З ордою, з султаном,
З німottoю... Було колись...
Ta що не минає?
Було, шляхта, знай, чваниться,
День і ніч гуляє
Ta королем коверзує...
Сейми, сеймики ревіли,
Сусіди мовчали,
Дивилися, як королі
Із Польщі втікають,
Ta слухали, як шляхетство
Навісне гукає.
«Nie pozwalam! Nie pozwalam!» –
Шляхта репетує,
А магнати палять хати,
Шабельки гарпують.

Довго таке творилося,
Поки не в Варшаві
Запанував над ляхами
Понятовський жвавий.
Запанував, та й думав шляхту
Приборкати трошки... Не зумів!..
А потім Польща запалала...
На гвалт Пулавського і Паца
Встає шляхетська земля,
I – разом сто конфедераций.
Розбрелись конфедерати
По Польщі, Волині,
По Литві, по Молдаванах
I по Україні...
Руйнували, мордували,
Церквамитопили...
А тим часом гайдамаки
Ножі освятили.

1. Що спричинило національно-визвольний рух у Правобережній Україні у другій половині 18 ст.? Хто такі гайдамаки?

Війни, що без упину точилися протягом другої половини 17 ст., спустошили Правобережжя. Проте королівська влада не бажала втрачати родючі землі, сподіваючись завдяки їм відродити колишню велич. Польський

уряд усіляко заохочував переселенців, звільняючи їх на певний час від податків і панщини. Однак пільги надавалися на стислі терміни. Основою господарського життя знову ставала фільварково-панщинна система з примусовою працею та кріпацтвом. Як і колись, до Національно-визвольної війни, зазнавала утисків православна церква. При цьому польські можновладці відмовлялися від найменших поступок у визнанні за українцями їхніх прав.

Рішення сеймів 1717 й 1733 рр. позбавили православних права брати участь у сеймових комісіях і трибуналах. Сейм 1717 р. навіть ухвалив закрити всі православні церкви. Православні єпархії силоміць перетворювалися на уніатські. У 60-х роках 18 ст. у Київському й Подільському воєводствах залишалося 20 православних парафій.

Зазнавала переслідувань й уніатська церква. Так, наприклад, католицьке духовництво вдавалося до спроб наблизити їх обряд до римо-католицького (нав'язувалася польська мова). На західноукраїнських землях, у Волинському воєводстві, північно-західних частинах Подільського та Київського воєводств панщина сягала, залежно від розмірів земельної ділянки, від 2 до 6 днів на тиждень із волоки.

Зростало магнатське землеволодіння. Та особливо тяжкі умови життя для українського населення складалися в господарствах, що передавалися безпосередніми власниками на правах оренди третім особам: розміри всіх повинностей за таких обставин зростали в кілька разів. Становище ускладнювалося й тим, що після ліквідації козацтва в краї не було сили, здатної очолити боротьбу українців за поновлення прав і вольностей. Стихійними борцями за крашу долю стали **гайдамаки**.

Слово **гайдамака** вперше було вжито в документі 1715 р. Походить воно від тур. *hayda* – гнати, переслідувати. Зародившись у першому десятилітті 18 ст., гайдамацький рух із кожним роком зростав і поширився майже на всю територію Правобережної України, а частково й Лівобережної, то підіймаючись до могутніх повстань, то обмежуючись партанськими діями в якомусь одному селі чи містечку.

2. Чому гайдамацький рух визначають як національно-визвольний? Як відбувалася Коліївщина?

Для перших проявів гайдамаччини більш характерними були соціальні вимоги. Вдаючись до стихійних протестів, гайдамаки виступали проти соціальної кривиди – зубожіння одних і необмеженого збагачення інших, принизливого кріпацтва та обтяжливих повинностей.

Проте вже перше велике гайдамацьке повстання **1734 р.** під проводом **Верланя** засвідчило, що гайдамаків спонукало до боротьби усвідомлення панування одного народу над іншим. Нова хвиля гайдамацького руху припала на **50-ти роки 18 ст.** Численні загони гайдамаків захопили Умань, Вінницю, Летичів, Корсунь. Повстання сягнуло Галичини, Підляшшя та Білорусі. У разі невдач повстанці відходили на територію Запоріжжя, у степи й ліси Лівобережжя або до Молдавії. Туди ж пролягав шлях утікачів від панської сваволі. Лави повстанців постійно поповнювалися, тому остаточно придушити гайдамаччину поляки ніяк не могли.

У 1768 р. спалахнуло нове повстання, яке силою й розмахом перевершило всі попередні й нагадало польським можновладцям бурені роки Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. То була **Коліївщина**.

Піднесення гайдамацького руху наприкінці 60-х років 18 ст. було зумовлене складною ситуацією на Правобережжі. Варшавський сейм 1766 р. виніс ухвалу, за якою шляхтич, який обстоював права некатолицького населення, оголошували ворогом. Протистояння католиків і православних загострилося.

У конфлікт втрутилася Російська імперія, яка через свого ставленника-короля домоглася певних поступок *дисидентам* (так у Польщі називали некатолицьке населення). На початку 1768 р. між Річчю Посполитою й Росією було укладено трактат про зрівняння в політичних правах із католиками православних і протестантів.

Той трактат залишився на папері, бо проголосити рівність було значно легше, ніж домогтися її втілення. Проте частина польської шляхти й магнатів сприйняла польсько-російський трактат як зазіхання на їхні необмежені права. У *лютому 1768 р. у м. Бар* було утворено **конфедерацію** – військово-політичне об'єднання польської шляхти й католицького духовенства для протидії будь-яким поступкам некатоликам у церковно-релігійному житті й для збереження необмежених привілеїв шляхетського стану.

Зібравши 10-тисячне військо, Барська конфедерація розпочала свій похід Правобережжям: переслідувань і репресій зазнавали православні селяни, міщани, священики, з жорстокістю придушувалися й найменші прояви протесту чи невдоволення. Окрім того, конфедерати свавільно встановлювали податки, збільшували повинності на свою користь.

Навесні 1768 р. на Правобережжі почало готоватися велике повстання. У Холоднім Яру біля Чигирина зібралося кілька сотень осіб, з яких почало формуватися повстанське військо. За козацьким звичаєм, гайдамаки обрали собі полковника. Ним став **Максим Залізняк**.

Похід гайдамацьких загонів під проводом М. Залізняка розпочався у травні 1768 р. Невдовзі повстанці визволили з-під польської влади Жаботин, Черкаси, Смілу, Корсунь, Богуслав, Лисянку та багато інших міст, містечок і сіл. Їхні лави невпинно зростали за рахунок покозачених селян і міщан. На визволеній території скасовувалися панські повинності.

Скрізь запроваджувалося козацьке врядування. З тогочасних джерел відомо, що М. Залізняк мав намір оголосити визволені землі Гетьманчиною, де жителі «*відбудуватимуть саму лише козацьку службу*».

М. Залізняк постійно звертався до мешканців Правобережжя з універсалами. Тож створювалися нові й нові загони, які в червні – на початку липня визволили Канів, Ржищів, Фастів, Брусильів. Значною перешкодою на шляху подальшого просування повстанців була Умань – міцна фортеця з добре озброєною залогою. Охорону Умані її

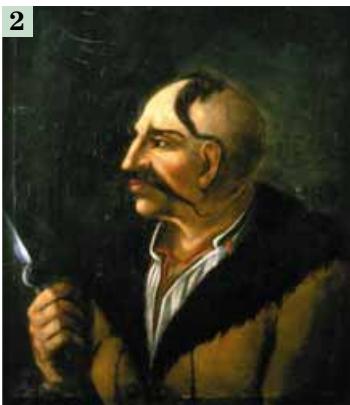
Максим Залізняк.

власник, граф С. Потоцький, поклав на жовнірський гарнізон та два полки надвірних козаків. Один із полків, очолений сотником **Іваном Гонтою**, перейшов на бік повстанців. Це й зумовило успіх: гайдамаки, розпочавши штурм 9 червня, вже наступного дня здобули місто, яке стало їхньою базою. Рада, що відбулася в таборі повстанців, проголосила М. Залізняка гетьманом, а І. Гонту – полковником.

Розмах повстання налякав польський уряд. Він звернувся по допомогу до російських військ, що знаходилися на Правобережжі, для воєнних дій проти конфедератів – противників короля, який був ставлеником Росії. Втручання царських військ стало для повстанців згубою: сподіваючись на підтримку в боротьбі проти конфедератів, керівники гайдамаків повірили царським обіцянкам. Тим часом російська імператриця Катерина II надала таємну інструкцію командувачеві російських військ діяти спільно з польським військом для придушення повстання. 26 червня 1768 р. М. Залізняка й І. Гонту схопили. 27 червня було оточено гайдамацький табір. Ошукані повстанці майже не чинили опору. Тисячі повстанців було страчено. І. Гонту закатували. М. Залізняка як підданого Російської імперії засудили до жорстокого тілесного покарання й відправили на каторжні роботи до Сибіру. Незважаючи на страту ватажка і розгром основних сил, Коліївщина тривала до **травня 1769 р.**

1. Іван Гонта в Умані. Гравюра О. Сластіона до поеми «Гайдамаки» Т. Шевченка. Видання 1885 р.
2. Іван Гонта.

- 1. Про що йдеться в документі, коли відбулися описані в ньому події? • 2. Як автор розповіді ставиться до згаданих історичних діячів та подій (явищ), про які йдеться? Чому ви так думаете? • 3. Як можна пояснити, навіщо він свідчить про ці події? • Чи є достовірною інформація, яку наводить автор? • На підставі чого ви зробили такі висновки?

З доповідної записки Київської губернської канцелярії.

«Головний цих розбійників начальник Максим Залізняк... Народився він в польсько-му містечку Медведівка, із мужиків, де і жив, а потім пішов у Запорізьку Січ, був там козаком років із п'ятнадцять, а із Січі Запорізької прийшов у Мотронинський монастир, який знаходиться у Польщі, на послушання. Нинішнього року у квітні місяці... разом із 70 людьми-єтікачами запорізькими козаками для викорінення у Польщі конфедератів поляків... пішов із цього монастиря на містечко Жаботин, під яким розгромили конфедератів п'ятдесят чоловік... а потім пішли далі... до містечка Умані...

З містечка Умані сотник Іван Гонта... прибувши до нього, Залізняка, оголосив, що він: має козаків до чотирьохсот, і так з обох, погодившись з ним, Залізняком, в те містечко Умань сильно увійшли по настанню вже другого дня зранку... А при цій зграй, яка зібралася, визнався був він, Залізняк, полковником, у яке звання він тими запорізькими козаками, з якими була в нього згода... вибраний був ще при виступі його, Залізняка, із Мотронинського монастиря».

- Як оцінював поет гайдамацький рух? • Поміркуйте, чому Тарас Шевченко вдався до полеміки з імперськими істориками, вкотре звертаючись до історичної тематики.

Роздумами про тяжке становище України у 18 ст. і про способи виходу з нього пройнята поезія Тараса Шевченка «Холодний Яр».

Прочитайте уривок:

*За святую правду-волю
Розбійник не стане,
Не розкує закований
У ваши кайдани*

*Народ темний, не заріже
Лукавого сина,
Не розіб'є живе серце
За свою країну.*

3. Хто такі опришки? Чим відомий Олекса Довбуш?

Не тільки Правобережжя здригалося від проявів народного протесту. Протягом кількох століть тривала боротьба народних месників у Галичині. Там їх називали **опришками**.

Слово **опришок** походить від лат. *opressor* – знищувач, порушник. Опришками ставали здебільшого селяни, які бралися за зброю, щоб позбутися визиску чужинців. Застосовуючи тактику партизанської війни, вони діяли невеличкими загонами в Галицькому Прикарпатті, Буковині та Закарпатті. Перші свідчення про опришків подають джерела 16 ст.

Загони опришків збиралися навесні, переховуючись у малодоступних гірських районах. У Карпатах перетиналися кордони трьох держав – Польщі, Угорщини й Молдавії. Це давало змогу повстанцям вільно переходити з однієї країни до іншої та легко уникати переслідування.

Найбільший розмах цього руху пов’язаний з іменем **Олекси Довбуша**. Його виступи тривали протягом 1738–1745 pp.

Своїми успіхами О. Довбуш завдячував передусім умілій організації загонів та міцному зв’язку з місцевим населенням. Основу загону складало збідніле українське населення.

Довбуш завжди проводив попередню розмову з новаком, якого докладно розпитував про колишнє життя, а також про причини, що спонукали людину податися в гори. Кількісний склад загону О. Довбуша часто змінювався, коливаючись у межах 10–50 осіб. Нечисленні ватаги опришків відзначалися маневреністю та мобільністю. Такі загони могли легко й надійно переховуватися. Багато залежало й від організації походів. Головни-

Олекса Довбуш.
Народна картина.

ми тактичними хитрощами О. Довбуша були несподіваність та близькавичність нападів. Швидка зміна місця розташування створювала враження, ніби діє не кілька десятків опришків, а цілий полк.

Для боротьби проти опришків галицька шляхта організовувала каральні загони з найманців. Крім того, опришків розшукували й підрозділи коронного війська. Проте переслідувати їх без підтримки населення було дуже складно. Щоб знешкодити О. Довбуша, по всіх галицьких селах оголосили, що той, хто спіймає чи вб'є О. Довбуша, буде звільнений від усіх повинностей.

Одночасно із загоном О. Довбуша діяло чимало окремих ватаг у різних місцях Підкарпаття й Закарпаття. Не припинився рух опришків і після смерті О. Довбуша.

4. Чим для українських земель завершилися поділи Речі Посполитої?

Унаслідок глибокої соціально-політичної кризи, ослаблення міжнародного впливу Річ Посполиту наприкінці 18 ст. поділили між собою істотно сильніші сусіди – Пруссія, Австрія та Росія. Позначилися ці поділи й на українських землях, які перебували у складі Польщі. За *Першим поділом (1772 р.)* Руське воєводство (без Холмської землі), Белзьке воєводство (до Бугу на півночі) та західна частина Подільського воєводства (між лівими притоками Дністра – Збручем і Стрипою), а також південно-західна частина Волинського воєводства відійшли до Австрійської монархії.

На приєднаних землях австрійський уряд створив провінцію під назвою «Королівство Галіції (Галичини) і Лодомерії (Володимирщини)». Назва провінції мала доводити спадкові права Габсбургів на приєднані землі. Дві третини території королівства належали етнічним українським землям, західну її частину складали польські території. У 1786 р. до «Королівства Галіції і Лодомерії» як її 19 округу було приєднано Буковину, яку в 1775 р. Османська імперія за Константинопольською конвенцією передала на «вічні часи» Австрії. У складі Австрійської імперії перебувала й Закарпатська Україна.

Т. Рейтан на Варшавському сеймі. Фрагмент картини Я. Матейка.

- На картині відтворено момент, коли депутат від білорусько-литовського м. Новогрудка шляхтич Тадеуш Рейтан намагався зірвати сейм, щоб не допустити затвердження Першого поділу Речі Посполитої. Патріот не випускав депутатів із залі засідань – ліг перед виходом зі словами: «Убийте мене, не вбивайте Вітчизну!».

Помітний вплив на долю західноукраїнських земель мали реформи австрійських монархів **Марії-Терезії** та її сина й наступника **Йосифа II**, які відбулися в 70–80-х рр. 18 ст. Так, зокрема, указами Марії-Терезії з 5–6 до 3 днів на тиждень скорочено панщину, за державний кошт відкривалися світські школи, запроваджено обов'язкову шкільну освіту – у містах, містечках і селах на західноукраїнських землях з'явилися однокласні «парафіяльні» школи з навчанням рідною мовою, трикласні «тривіальні» та чотирикласні « нормальні » школи. У 1774 р. у Відні було засновано греко-католицьку семінарію для навчання руського духовенства («Барбараум»), у 1783 р. її було переведено до Львова. Імператор Йосиф II (1780–1790) запровадив свободу віросповідання та зрівняв у правах греко-католицьке духівництво з римо-католицьким. Після ліквідації ордену езуїтів 1773 р. було закрито езуїтську академію у Львові, натомість **1784 р.** відкрито **Львівський університет**. При ньому з 1784 по 1805 р. діяв Руський інститут («Студіум рутенум»), де навчалися студенти-руси. Йосиф II у **1782 р.** скасував особисту залежність селян від землевласника, зробив спробу скасувати панщину й замінити її чиншем, щоправда, невдалу.

У **1793 р.** стався **Другий поділ Речі Посполитої**, унаслідок якого території Київського, Брацлавського й Подільського воєводств та східна половина Волинського воєводства відійшли до Росії. Через два роки (**1795**) за остаточним, **Третім**, поділом до Росії було приєднано західну частину Волинського воєводства, східні частини Холмської землі й Белзького воєводства. **Уся Правобережна Україна ввійшла до складу Росії**. У 1795 р. тут уже створено Волинське, Брацлавське й Подільське намісництва. За наказом імператора Павла I у **1797 р.** на Правобережжі замість намісництв створено Київську, Подільську та Волинську губернії.

Зробіть висновки-узагальнення про суспільно-політичну ситуацію в Правобережній Україні та західноукраїнських землях наприкінці 18 ст.

Перевірте себе

- Визначте, з якого документа наведено уривок. • До кого звертаються автори документа? Що пропонують? • У чому історичне значення подій, про яку йдеться?

«Громадяни Корони, численні мешканці шляхетських, королівських і церковних маєтків! Уже настала пора вам визволитися від рабства, скинути ярмо й тягари, які на вас накинули ваші безжалільні пани. Бог лагідно глянув з високого неба на ваші слізози й стогони, які линуть аж на край світу, і послав вам захисників, які відплатять за завдані вам кривди. Надавайте допомогу тим, хто хоче визволити вас – забезпечити вам права й свободи. Нині настала пора пригадати ваші кривди й нечувані здирства, яких ви зазнавали від своїх панів. Ми посилаємо до вас провідників, яким ви повинні вірити. Рушайте за ними, покинувши домівки, дружин і коханих діток своїх без жалю, бо скоро побачите, що Бог дасть нам, правовірним, перемогу».
- Про що йдеться в наведеному уривку: «...У Львові як столиці Галичини вже існуочі і ті, що будуть відкриті в майбутньому, наукові інститути творитимуть разом університет з такими факультетами: богословським, правничим, філософським і медицини»?
- Установіть хронологічну послідовність подій: • утворення Брацлавської, Волинської та Подільської губернії Російської імперії; • остаточна ліквідація гетьманства на Лівобережній Україні; • початок Коліївщини.
- Які території були охоплені гайдамацьким рухом у другій половині 17 ст.? • Які землі перейшли під владу Росії, а які – під владу Австрії внаслідок трьох поділів Речі Посполитої?

5. Дайте відповіді на запитання: • Чому гайдамацький рух називають формою національно-візвольної боротьби українського народу? Чим він був спричинений? • Чому Коліївщину вважають найяскравішим проявом гайдамацького руху? За яких обставин Коліївщину було придушене? Що відомо про опришківський рух? • Які держави поділили Польщу наприкінці 18 ст.? Яке це мало значення для українських земель? • У чому полягала суть реформаторської діяльності Марії Терезії та Йосифа II?

§ 35. РОЗВИТОК ОСВІТИ, НАУКИ ТА МУЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Проаналізуйте уривок з вірша «*De libertate*» Г. Сковороди. Як Богдан Хмельницький, на думку поета, прислужився утвердженню ідеалів свободи?

Що є свобода? Добро в ній якеє?
Кажуть, неначе воно золотее?
Ні ж бо, не злотне: зрівнявши все золото,
Проти свободи воно лиш болото.
О, якби в дурні мені не пошились,
Щоб без свободи не міг я лишитись.
Слава навіки буде з тобою,
Вольності отче, Богдане-герою!

1. Як розвивалася освіта? У чому внесок Києво-Могилянської академії в культурно-освітній розвиток України?

Наприкінці 18 ст. в Російській імперії було здійснено загальнодержавну реформу освіти. На Лівобережній Україні та в Слобожанщині впроваджували нові типи шкіл – *головні й малі народні училища*. Чотирирічні головні народні училища, що відкривалися в *Києві*, *Чернігові*, *Новгород-Сіверському*, *Харкові*, *Катеринославі*, мали навчати дворянських дітей. У повітових містах було створено *дворічні малі училища*. Отож царські реформи перетворили освіту в Україні на привілей вищих верств населення, вона набула станового характеру. Крім того, нові школи царський уряд використовував як потужний засіб впливу на українське населення, адже навчання в них провадилося тільки російською мовою.

Головним осередком освіти, науки й мистецтва залишалася Києво-Могилянська академія, проте у другій половині 18 ст. заходами імперського уряду її було перетворено на становий духовний навчальний заклад, а *1817 р.* взагалі закрито.

Київська академія мала вирішальне значення для становлення й розвитку української науки, культури й літературного процесу в 17–18 ст. У ній сформувався один із центрів філософської думки слов'янського світу. В академії навчалися літописці С. Величко, Г. Граб'янка, П. Симоновський, історики М. Бантиш-Каменський, М. Берлінський, художники І. Мигура, Г. Левицький, Л. Тарасевич, композитори М. Березовський, А. Ведель, архітектор І. Григорович-Барський. Її вихованцями були гетьмані України.

Київська академія сприяла становленню української літературної мови, тут склалася поетична школа. Професори академії написали десятки кур-

сів поетики, у яких розробили теорію українського поетичного мистецтва. У Київській академії виник і розвинувся український театр. Для нього писалися драми, діалоги й інтермедії.

Києво-Могилянська академія надавала студентам і медичні знання. Офіційно клас медицини було відкрито лише в 1802 р. Вихованці академії ставали знаними медиками, засновниками лікувальних закладів не лише в Україні, а й у Білорусі, Росії, Грузії. Так, доктором медицини Лейпцизького університету був українець Нестор Максимович-Амбодик. Він працював у госпіталях Петербурга й Кронштадта, був основоположником вітчизняного акушерства, ботаніки й фізіотерапії. Данило Самойлович, доктор наук з епідеміології, військовий лікар діючої армії під час російсько-турецької війни, який народився на Чернігівщині, був почесним членом двадцяти академій. Вперше обґрунтував можливість та необхідність щеплення проти чуми.

Любов до науки, якої навчали в академії, не згасала у вихованцях протягом життя. Роз'їжджуючись по всіх усюдах, вони закладали школи, обдаровували бібліотеки, створювали книжки, чим сприяли розвиткові літератури, малярського мистецтва, музики, театру, науки. У стінах академії виплекано без перебільшення всю творчу й наукову українську інтелігенцію, а також видатних політиків тих часів.

У 18 ст. в Україні зростала зацікавленість природничими науками. У лекціях провідних професорів Києво-Могилянської академії використовувалися знання з астрономії, фізики, біології, медицини. Значного розвитку набуvalа фізика, до якої вводили такі розділи, як рух, космологія тощо. З'явилися курси натурфілософії – попередниці природознавства. Велика увага приділялася вивчення математики. У другій половині 18 ст. в академії було відкрито класи чистої математики (алгебра й геометрія), а також змішаної математики, де викладали цивільну й військову архітектуру, механіку, гідростатику, гіdraulіку, оптику, астрономію тощо.

Перебудуйте твердження на проблемне запитання та дайте на нього аргументовану відповідь. • Києво-Могилянська академія в другій половині 17 – першій половині 18 ст. була одним з найвпливовіших центрів освіти, науки, видавничої справи в Україні та Росії. • Назвіть відомих вам вихованців Києво-Могилянської академії.

2. Як розвивалися філософські ідеї?

Розвиток природничих наук відбувався в тісному зв'язку з розвитком філософії. Усі відомі церковні діячі, учені, поети висловлювали філософські ідеї або у трактатах, або у творах інших жанрів.

Найвидатнішим філософом України та поетом другої половини 18 ст. був *Григорій Сковорода*.

Особистість

Григорій Сковорода (1722–1794) навчався в Києво-Могилянській академії. Мав яскраве музичне обдарування, був запрошений співати до царського палацу. Поляшивши службу в придворній капелі, він повернувся на навчання до Києво-Могилянської академії. А незабаром вирушив у складі дипломатичної місії за кордон. Побував у багатьох європейських містах, слухав лекції в тамтешніх університетах. Повернувшись в Україну, був домашнім учителем та викладачем Переяславського і

Харківського колегіумів. У колегіумах викладав курс поетики, використовуючи найпрогресивніші досягнення європейського мистецтва, які багато в чому суперечили традиційним поглядам. Це викликало невдоволення керівництва колегіумів. Не бажаючи поступатися переконаннями, Г. Сковорода облишив викладання. Останні 25 років життя мандрував Україною, проповідуючи серед народу свої погляди. Підсумовуючи побачене й пережите, Г. Сковорода заповів написати на своїй могилі: «Світ ловив мене, та не впіймав».

Косарі втомилися й поспадали коси. Такого спекотного дня перепочинок можна було знайти біля джерела, у затінку крислатих дубів. Розташувавшись під столітнім велетнем, селяни неквапно розмовляли.

— Чи не знаєш, бува, Петре, що то за чоловік прийшов учора до нашого села? — спитав старшого молодий селянин.

— Ти про того дивака питиєш, якого зустріли вчора на Великому шляху? — втрутівся в розмову третій. — Я вже дещо довідався про нього.

І балакучий парубок почав оповідь:

— Трапилося це в одному селі, далеко від нашого. Примандрував звідкись той дивний чоловік — дяк не дяк, козак не козак, проте освічений та вільний, грав на сопілці та чудово співав, складав вірші та байки і хоч був зовсім бідний (усе майно — торбinka за плечима), але тримався гідно, ніколи не дозволяв принизити себе, не схиляв голови й перед найбільшим паном.

Розповідають, що навіть перед царицею не вклонився, коли та, подорожуючи нашими землями, захотіла поговорити з мандрівним диваком, про мудрість якого чутки дійшли й до Петербурга. Царські гінці знайшли його в чабанській хижі, де він розмовляв з вівчарями...

— Сопілка та вівця

Мені дорожкі від вінця! — почули вони у відповідь і ні з чим повернулися до цариці.

— Цариця, кажуть, розгнівалася так, що аж кілька днів нездужала, — почули раптом за спинами селяни й озирнулися.

Дивак, про мудрість якого щойно говорили, випив води й привітався:

— Звуся я Григорій Сковорода. Як хочете ще щось про мене знати — запитуйте. На те маєте право, бо від учора п'ю вашу воду і їм ваш хліб.

— Кажуть, ви гарно співаете, пане Григорію. Коли ваша ласка, потіште душі піснею.

...Шурхомів дубовим листом вітер, ледь чутно плюскотіло джерело, тонко вигравала сопілка, й линула пісня:

В город не піду багатий —
на полях я буду жити,
Вік свій буду коротати там,
де тихо час біжить.
О діброво! О зелена!
Моя матінка свята!

Тут веселість лише для мене
щиру тишну розгортати.
О діброво! О свободо!
Я в тобі почав мудрість.
І в тобі, моя природо,
шлях свій хочу закінчить.

- Чому Г. Сковорода зажив слави українського Сократа?

Філософські ідеї Г. Сковороди втілені в його літературних творах. Найскладніші з них — філософські трактати. Прагнучи поширити свої думки перед українським народом, мислитель винайшов для популярного викладу філософських ідей оригінальний спосіб. Він утілював їх у мистецькій фор-

Григорій Сковорода.

1. Приміщення в Переяславському колегіумі, де працював Г. Сковорода.
2. Помешкання Г. Сковороди у Переяславському колегіумі.

мі – у віршах та байках. Збірник поезій Г. Сковороди «Сад божественних пісень» складається з 30 віршів. Байки зібрани в книгу «Байки харківські». Твори Г. Сковороди не були надруковані за його життя, проте їх знали українці, вони поширювались у списках, пісні співали кобзарі, а байки переказували.

3. Що відомо про розвиток музичної культури України?

Києво-Могилянська академія була провідним осередком музичної культури, де навчання музики й співу вважалося обов'язковим предметом. Ще в 50-х роках 17 ст. тодішній ректор академії Лазар Барапович організував спеціальну музично-хорову школу. Хор студентів налічував близько 300 осіб та був найкращим київським хором.

Музичні класи відкривалися і в колегіумах. У 1729 р. вийшов указ про створення *співацької школи* у Глухові, наступного року вона почала діяти. Це був перший спеціалізований заклад музичного профілю. За часів гетьманування К. Розумовського Глухів став музичною столицею України. Тут, при дворі гетьмана, діяли професійний оркестр та оперний театр, основу репертуару яких становили найкращі зразки західноєвропейської музики. Поширення музичних знань сприяло становленню української професійної музики.

Музичну культуру України неможливо уявити без імен *Артема Веделя*, *Максима Березовського* та *Дмитра Бортнянського*. Усі троє з раннього дитинства виявили величезний музичний талант, мріяли про високе мистецтво, творили його, заживши найвищих оцінок слухачів, проте ніхто з них не був гідно влаштований у житті. Лише один – Д. Бортнянський – не знав злиднів. Проте й він був нещасливим. Після навчання в Глухівській співацькій школі Д. Бортнянський потрапив до Петербурга. Уdosконалював освіту за кордоном. Написав більше сотні творів хорової духовної музики, багато світських творів різних жанрів. Хоч би яку музику він творив, вона завжди мала в собі українські мотиви.

М. Березовський після навчання потрапив до Болонської академії, не-вдовзі отримав там звання академіка-композитора і став членом Болонського філармонійного товариства. Перебуваючи в Італії, поставив оперу «Демофонт». Зовсім юний А. Ведель, навчаючись в Києво-Могилянській академії, був знаний як найталановитіший київський диригент і віртуозний виконавець музичних творів. Ще до закінчення академії його забрали до Москви. Протягом кількох років А. Ведель керував хором московського генерал-губернатора. Уславився як автор хорових церковних концертів.

Перевірте себе

1. Хто з перелічених діячів української історії не був вихованцем Києво-Могилянської академії: • С. Величко; • Л. Тарасевич; • М. Березовський; • А. Ведель; • І. Григорович-Барський; • В.-К. Острозький; • П. Могила; • Ю. Хмельницький; • І. Виговський; • П. Дорошенко; • І. Самойлович; • І. Мазепа; • П. Орлик; • П. Полуботок; • Д. Апостол; • К. Розумовський?
2. Висловіть ставлення до міркувань Г. Сковороди: • «Живуть на землі такі, що не мислять ні про що, крім збагатитися, наїстися, одягтися. В серці їхнім лихе сім'я, що приносить жовч і зміїну отруту, яка вбиває душу»; • «Більше думай і тоді вирішуй». • Чому Г. Сковороду називають українським Сократом?
3. Прочитайте уривок із сучасної енциклопедії «Українська мова» й дайте відповіді на запитання.

«Слов'яноруська мова, що витіснила староукраїнську, була штучним витвором, що спирається тільки на церковнослов'янську мову. Українські автори 18 ст., пишучи свої твори, свідомо чи несвідомо хотіли влітися в загальноросійський культурний контекст. Навіть більше – вони творили його, бо російська література з їхньою участю тільки-но починала розвиватися. Г. Сковорода філософські твори писав російською мовою, свідомо звертаючись час від часу до українізмів. Служачи культурним потребам українців, і слов'яноруська мова, і мова Г. Сковороди витісняли з ужитку вже освячену двома століттями староукраїнську літературну мову. Таким чином, обидві літературні мови – слов'яноруська і російська – об'єктивно відігравали деструктивну роль щодо староукраїнської мови. Але, руйнуючи староукраїнську літературну мову і відкриваючи тим самим простір для поширення в Україні російської літературної, ці штучні мови розчищали місце для творення нової української літературної мови – уже не на церковнослов'янській, а на суто народній основі».

- Що ви довідалися про історію літературних мов в Україні 18 ст.? • На якій основі постала слов'яноруська мова? Чому цю мову названо «штучним витвором»? • Чому вона відігравала щодо староукраїнської літературної мови деструктивну роль? У чому полягала ця деструкція? • Який зв'язок між слов'яноруською та процесами творення нової української літературної мови на народній основі?

§ 36. АРХІТЕКТУРА ТА ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

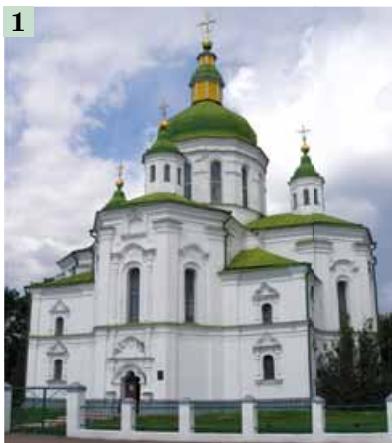
1. У чому особливості тогоденської української архітектури?

Українська архітектура середини – другої половини 18 ст. розвивала надбання попереднього періоду. Так, панівним архітектурним стилем на землях Лівобережної, Слобідської та Південної України лишалося *козацьке бароко*. Найвідомішою спорудою доби є збудована впродовж 1718–1730 рр. *Спасо-Преображенська церква* в с. *Великі Сорочинці* на Полтав-

щині. Її спорудив полковник миргородського полку (незабаром гетьман) Данило Апостол, у цій церкві його й поховано. Первісно церква була дев'ятибанною, проте внаслідок перебудови після пожежі 1811 р. стала п'ятибанною.

1

2

1. Спасо-Преображенська церква в с. Великі Сорочинці.
2. «Свята Уляна» з іконостаса Спасо-Преображенської церкви в с. Великі Сорочинці.

Унікальна церква її своїм семиярусним іконостасом, що дивом зберігся як єдиний на українському Лівобережжі. Іконостас займає всю ширину храму (23 м) і складається з головного іконостаса та двох іконостасів у бічних вівтарях і нараховує понад 100 ікон. Найвідоміші ікони сорочинського комплексу «Пророк Даниїл» і «Свята Уляна» – святі покровителі фундатора гетьмана Даниила Апостола та його дружини. Юний пророк Даниїл зображений у розкішному східному тюрбані та світловому жупані з вишитими барвистими квітами.

Неперевершеною пам'яткою дерев'яного храмового будівництва є **Троїцька соборна церква у Самарі** (сучасний Новомосковськ на Дніпропетровщині). Це найбільша й найвища споруда 18 ст. (заввишки близько 65 м), єдина дев'ятьзрубна церква з дев'ятьма банями зі збережених в Україні. Будували її впродовж 1773–1779 рр. за проектом народного майстра **Якова Погребняка** на замовлення самарської старшини й тамтешнього

1

2

1. Троїцька соборна церква в Самарі (сучасний Новомосковськ). Архітектор Яків Погребняк.
2. Вознесенська церква в Березні на Чернігівщині (1759–1761). Архітектор Опанас Шолудько. Фотографія початку 20 ст.

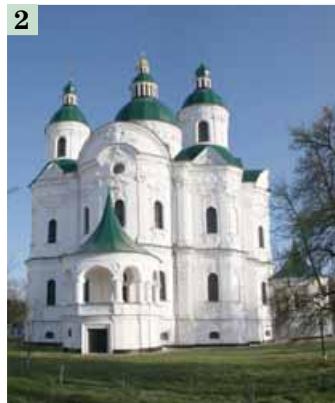

духівництва. Майстер довго не міг утілити свій задум – храм йому уявлявся дев'ятибанним, з однією банею в центрі, проте так, щоб з усіх чотирьох боків було видно по три бані. Зрештою, він подався в плавні й залишався там доти, доки його не осяяло, як саме належить зводити церкву. Аби переконати замовників у можливості реалізації свого задуму, будівничий створив мініатюрну модель храму. Ще однією цікавою особливістю будівництва було те, що церкву споруджено без жодного цвяха, – такою була умова замовників, які вважали, що не можна вбивати цвяхи у храм Спасителя – Ісуса Христа, який був цвяхами прибитий до хреста.

У тогочасному церковному будівництві дерево й надалі залишалося основним матеріалом. І саме в дерев'яній архітектурі козацької України найяскравіше втілився національний колорит. Тож зрозуміло, чому на початку 19 ст. її було заборонено в Російській імперії указом Синоду.

Мурована церковна архітектура Лівобережжя зазнала російського впливу. Відому *Андріївську церкву* в Києві збудовано за проектом петербурзького архітектора (за походженням – італійця) *Бартоломео Растреллі*, а *церкву Різдва Богородиці* в Козельці на Чернігівщині було збудовано петербурзьким майстром *Андрієм Квасовим*.

1. Андріївська церква в Києві.

2. Церква Різдва Богородиці в Козельці.

Серед українських майстрів найвизначнішим архітектором доби був *Іван Григорович-Барський*. Архітектурну діяльність він розпочав наприкінці 40-х рр. 18 ст. з будівництва міського водогону на Подолі, центральною спорудою якого став *павільйон-фонтан Феліціан (Самсон)* на майдані перед будинком магістрату.

У 60–70-х рр. 18 ст. І. Григорович-Барський був найпопулярнішим київським будівничим, без його участі не зводили жодну будівлю на Подолі. Він спорудив, зокрема, надбрамну *церкву Кирилівського монастиря*, *Покровську церкву* й *церкву Миколи Набережного*. Окрім того, збудував кам'яну церкву Святих Антонія та Феодосія Печерських у Василькові, поблизу Києва, церкву Покрову Богородиці в Охтирці, Трьох Святителів у Лемешах.

На Правобережжі та західноукраїнських землях архітектура розвивалася під впливом західноєвропейських традицій. У будівництві католицьких та греко-католицьких монастирів та костелів простежуються риси західноєвропейського бароко. Характерною пам'яткою такої архітектури

є костел монастиря домініканців у Львові, споруджений 1745–1749 рр. за проектом Яна де Вітте.

Найвизначнішою пам'яткою церковного будівництва тієї доби став **собор Святого Юра у Львові**. Упродовж усього періоду свого існування він був символом українського Львова. Храм закладено 1744 р. за проектом львівського будівничого – підприємця німецького походження **Бернарда Меретина**. Фундатором Святоюрського собору був греко-католицький митрополит Атанасій Шептицький.

1. Покровська церква на Подолі в Києві.

Храм споруджено в 1766 р. в стилі українського бароко. Це справжній шедевр архітектури, серед усього доробку І. Григоровича-Барського найкращий його твір.

2. Костел монастиря домініканців у Львові. Архітектор Ян де Вітте.

3. Собор Святого Юра у Львові.

4. Успенська соборна церква Почаївської лаври в м. Почаєві.

Відомою пам'яткою доби є також **Успенська соборна церква** (1771–1783 рр.) – головний храм і найвиразніша споруда архітектурного ансамблю **Почаївської лаври** в м. **Почаєві** на Тернопільщині. Він споруджений у стилі європейського бароко 1771–1783 рр. за зміненим проектом **Готфріда Гофмана**. Собор і досі вражає своєю величністю й монументальністю.

Сучасна Качанівка.

В останні десятиліття 18 ст. в Україні поширився стиль **класицизму**. Характерною рисою класицизму є будівництво палаців та парків. Одним з перших (і водночас найвідомішим) класицистичним палацовим комплексом був *палац і парк у Качанівці на Чернігівщині*.

Зверніть увагу!

Класицизм в архітектурі характеризується світлими барвами, строгими й чіткими архітектурними формами, відмовою від пишного оздоблення. В основі нового стилю – регулярна система в забудові міст, стриманість і простота форм, наслідування художніх зразків античності.

У 1794 р. колишній правитель Гетьманщини К. Розумовський повернувся до Батурина, плануючи створити тут грандіозний палацово-парковий комплекс. Ансамбль мав складатися з палацу, двох флігелів та парку пейзажного типу.

Палац Кирила Розумовського в Батурині

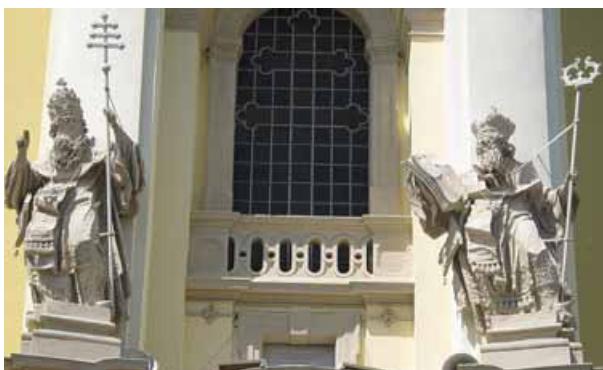
- Розташований на терасі високого лівого берега Сейму, палац Кирила Розумовського вже понад 200 років є окрасою та своєрідним символом Батурина – колишньої резиденції гетьманів Лівобережної України. У забудові втілено риси античної архітектури: головний фасад споруди прикрашено портиком з восьми колон іонійського стилю. У підвалному поверсі планували розмістити гардеробні кімнати та комори, на першому поверсі – бібліотеку та кабінети, на другому – зали для урочистих прийомів та парадну їdalню, на третьому – спочивальні. Інтер'єр прикрашали ліпниною, розписами та плафонами, картинами та скульптурами найкращих майстрів тієї доби. Зі смертю графа будівництво припинили. Зображеній на фотографії палац набув такого вигляду лише 2008–2009 рр. Нині палац Розумовського – пам'ятка архітектури, що є частиною Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

2. Як розвивалася скульптура?

Самобутністю відзначалася й *скульптура*. Цей вид мистецтва, як і раніше, втілювався в декоративному різьбленні для церков та фігурній скульптурі в костюлах Правобережжя та західноукраїнських земель. Найвідомішим скульптором другої половини 18 ст. є *Йоганн Пінзель*. Проте його творів, авторство яких документально підтверджено, майже не збереглося. Чи не єдиними збереженими та задокументованими роботами митця є постаті *святих Лева й Афанасія* на другому поверсі фасадної стіни та скульптурна композиція *Святий Юрій Змієборець* на фасаді собору Святого Юра у Львові.

*Скульптурна група Св. Лева
й Афанасія на фасаді собору
Святого Юра у Львові.*

*Скульптурна композиція
Святий Юрій Змієборець
на фасаді собору
Святого Юра
у Львові. Скульптор
Й. Пінзель.*

- Пам'ятка належить до найвизначніших зразків монументальної барокової скульптури. Кінна статуя Юрія Змієборця сповнена динаміки та емоційної виразності. Вершника зображене в нестримному русі. Він мчить, сповнений непохитної рішучості здолати зло, уособленням якого є повержений і простромлений списом змій.

3. У чому своєрідність образотворчого мистецтва?

Найвизначніші здобутки українського малярства другої половини 18 ст. пов'язані з творчістю майстрів Лівобережжя, однак переважну більшість

пам'яток втрачена. Серед уцілілих дослідники відзначають **ікони з Вознесенської церкви в Березні** на Чернігівщині. Це ікони Моління, апостолів й унікальний образ Трьох Святителів.

Ікони з іконостаса Вознесенської церкви селища Березна на Чернігівщині, збудованої у 60-х рр. 18 ст., вважають вершиною українського бароко. Професійна досконалість пам'ятки свідчить, що її автором був видатний майстер, який чудово володів мистецтвом монументальної побудови та декоративної орнаментики.

Цікавими є декілька вцілілих миргородських ікон **Володимира Боровиковського**. У світському малярстві в другій половині продовжував розвиватися **портретний живопис**. Як і раніше, на портретах зображували меценатів Києва та Лівобережжя. До таких зразків належать портрети Івана та Якова Шиянів. Ці мистецькі традиції втілені й у портреті роботи В. Боровиковського – полтавського бургомістра Павла Руденка.

*Ікона Моління
з Вознесенської церкви
в Березні. Близько
1762 р.*

- Серед ікон привертає увагу величне «Моління», колорит якого, побудований на градаціях відтінків золота посеред скромніших вкраплень інших кольорів, створює ілюзію сяяння зображеніх постать. Березнянські ікони – це останні, вершинні, твори релігійного малярства українського Лівобережжя.

*Портрет Павла Руденка.
Художник Володимир
Боровиковський.
80-ти pp. 18 ст.*

Перевірте себе

1. Де розташовані найвідоміші архітектурні споруди доби?
2. Хто з українських митців творив у царині архітектури та образотворчого мистецтва: • А. Ведель; • В. Боровиковський; • Г. Сковорода; • Д. Бортнянський; • І. Григорович-Барський; • Й. Пінзель; • М. Березовський; • С. Шалматов; • Я. Погребняк?
3. Визначте регіони, де створено такі архітектурні пам'ятки: • Троїцька соборна церква в Самарі; • собор Святого Юра у Львові; • Покровська церква в Києві; • палац Петра Рум'янцева в с. Качанівці; • палац Кирила Розумовського в Батурині; • церква Різдва Богородиці в Козельці.
4. Виберіть з переліку пам'ятки, створені в другій половині 18 ст.: • палац Кирила Розумовського в Батурині; • ікони М. Петрахновича для Успенської церкви у Львові; • Георгіївський собор Видубицького монастиря в Києві; • Троїцька соборна церква в Самарі; • ікони з Вознесенської церкви в Березні; • портрет знатного військового товариша Григорія Гамалії; • собор Святого Юра у Львові. Свій вибір поясніть.
5. Дайте відповіді на запитання: • Що характерно для розвитку архітектури цієї доби? • Які особливості мав український живопис? • Як розвивалося мистецтво скульптури?

§ 37. КОЗАЦЬКІ ЛІТОПИСІ ЯК ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 5

Титульний лист
літопису Саміїла
Величка

Саміїла Величка. Написано його 1720 р. Твір складався з двох частин: опису подій від 1648 до 1660 р. та від 1660 до 1700 р. Літопис дійшов до нас пошкодженим, без закінчення і з прогалинами, особливо в першій частині. Рукопис супроводжений десятъма портретами гетьманів, у ньому використано безліч документів, поетичних текстів.

1. Як вплинули козацькі літописи на розвиток літературних традицій?

З «Літопису Самовидця»: «Як ударили в бубни на раду, Брюховецький, відповідно до постанови, пішо військо припровадив на ту раду до намету своєї сторони. І Сомко не забарився: і сам, і всі козаки, що були при ньому, як люди заможні, вбрались ошатно і добре озбройлись, наче до війни. Вони-бо мали намір, коли рада не на іхню користь зарадить, між собою битву розпочати, бо при Сомковому таборі й гармат було чимало. Але нічого з того не вийшло, бо запорожці були запевнені ласкою його царської величності, тож швидко та рада відбулася, і боярин вийшов з намету та й почав читати грамоту й указ його царської величності. Не давши читцю закінчти, ані слухаючи листа царської величності, раптом крик здійнявся з обох сторін за гетьманство: одні кричать: «Брюховецького гетьманом!», а інші кричать: «Сомка гетьманом» – і на столець обох садовлять. А далі й між собою заповзялися битися і зламали Сомків бунчук, ледве Сомко видерся з намету царського й дістався до коня та інша старшина. Інших же кількох чоловік забили. І так прихильники Сомка мусили відступати до свого табору, а прихильники Брюховецького на столець його посадовили, зіпхнувши князя, і гетьманом проголосили, давши йому булаву і бунчук в руки. Та заледве дуже нескоро той галас вгомонився, так що князь Великогагін не підтверджував гетьманства Брюховецького, бо і прийняти його не міг через той шум серед народу»...

Найвидатнішим явищем історичної літератури першої половини 18 ст. стали *козацькі літописи*, які творилися в козацькому середовищі та оповідали про події козацької історії.

Одним з найдавніших серед великих козацьких літописів є «*Літопис Самовидця*». У ньому викладено події від 1648 до 1702 р. Ті, хто переписував літопис, довели розповідь у ньому до 1734 р. Вивчення цієї пам'ятки дало змогу вченим установити ім'я автора: ним уважають Романа Ракушку-Романовського, військового та політичного діяча часів Руїни.

Другим важливим твором був *Літопис Григорія Граб'янки* (з 1730 р. гадяцький полковник). Його створено в Гадячі 1710 р. Літопис розповідає про події від найдавніших часів до 1709 р. – поразки І. Мазепи та обрання гетьманом І. Скоропадського.

Найвизначнішим явищем козацького літописання став ґрутовний літопис канцеляриста

Саміїла Величка. Написано його 1720 р. Твір складався з двох частин: опису подій від 1648 до 1660 р. та від 1660 до 1700 р. Літопис дійшов до нас пошкодженим, без закінчення і з прогалинами, особливо в першій частині. Рукопис супроводжений десятъма портретами гетьманів, у ньому використано безліч документів, поетичних текстів.

Пантелеймон Куліш у своєму романі «Чорна рада» так відтворив ті самі події: «Ось ударили голосно в бубни, засурмили в сурми. Виходить із царського намету боярин, князь Гагін, з думними дяками. У руках царська грамота. Його підручники несуть царську корогву козацькому війську, кармазин, оксамит, соболі од царя у подарунок старшині з гетьманом. Усі посли, по московському звичаю, з бородами, у парчевих соболевих турських шубах; на ногах у князя гаптовані золотом, виложені жемчугом сап'янці. Поклонились обом гетьманам і козацтву на всі чотири сторони. Усі втихли, що чутно було, як бряжчали в бояр шаблони на золотих ланцюгах коло пояса. Пере хрестивсь князь великим хрестом, од лисини аж за пояс, потряс головою, щоб порівнялись сиві патли, підняв грамоту високо – два дяки йому руки піддержували – і почав вичитувати царське ім'я.

Як ось позад брюховців сільська голота, не чуючи нічого, що читають, почала гукати:

– Івана Мартиновича волимо! Брюховецького, Брюховецького волимо!

А Сомкове козацтво заднє собі, чуючи, що оглашають гетьманом Брюховецького, почало гукати:

– Сомка, Сомка гетьманом!

І по всьому полю зчинився галас несказаний. Тоді й передні бачать, що всім байдуже про царську грамоту, почали оглашати гетьманів – усе ближче, все ближче, аж поки дійшло до самої первої лави.

– Брюховецького!

– Сомка!

І зачепились. Хто шаблею, хто кием, хто ножакою.

– Стійте, стійте лавою! – крикне Сомко на своїх. – Даймо шаблями ім одвіт!

А запорожці схопили Іванця за руки да вже й на стіл саджають і булаву, і бунчук до рук дають. Зіпхнули й князя з думними дяками.

– Гетьман, гетьман Іван Мартинович! – кричать на все горло...

І кинулись купою [сомківці] до столу. Січуть, рубають низовців, саджають на столець Сомка. А запорожці, як злії оси, не боячись нічого, з одними киями да ножаками, лізуть і б'ють Сомкову сторону. Вирвали в Сомка бунчук і переломили надвое, одняли й булаву.

Оглянеться Сомко, аж при йому тілько зо жменю старшини.

– Ей, – каже, – годі! Нема тут наших!

Старшина гляне, аж кругом самі запорожці...

Бій між супротивниками на Чорній раді в Ніжині 1663 р. Художня реконструкція.

- Про яку історичну подію йдеться в обох фрагментах? • На які деталі історичної події звертає увагу літописець, чому саме на них? • Як ці деталі обігрують письменник?

- Чи випадково перший історичний роман в українській літературі був присвячений подіям козацької доби? • Чому мова козацьких літописів відрізняється від сучасної?

Порівняйте тексти. Чим фрагмент з «Літопису Самовидця» відрізняється від уривка з історичного роману П. Куліша, із чим це пов'язано?

Працюймо самостійно. Завдання 1. Виберіть 3–4 факти з уривку «Літопису Самовидця», які підтверджують, що Пантелеїмон Куліш саме цей літопис використовував як історичне джерело для написання свого роману.

2. Як у розповідях літописців відбито станові інтереси та світогляд авторів?

З «Літопису Самовидця»: «*Початок і причини війни Хмельницького є винятково в переслідуванні поляками православ'я і обтяженні козаків, бо ж тоді тих, хто не бажає панщини робити, до чого не звикли були, на службу в замках повернуто, і їх з листами посыпали і в містах до чищення коней і догляду за ними старости держали, у дворах груби, тобто печі, палити, псів чистити і доглядати, подвір'я замітали і до інших нестерпних робіт приставляли.*

- Порівняйте визначення причин Національно-визвольної війни автора джерела та автора підручника. • У чому істотна відмінність між джерелами інформації?

З літопису Г. Граб'янки: «...Коли до Хмельницького підійшли татарські загони, він послав до молдавського воєводи гінця з вимогою віддати дочку за сина Тимоша, як вже було домовлено. А якщо ж той не схоче віддати, то він, Хмельницький, з стотисячним військом завітає до нього у гості.

I напає страх на воєводу й на волохів... I не знаючи, що діяти, господар відрядив гінця до короля і просив його якось завадити тому весіллю. I наказав король гетьману Калиновському не пускати сина Хмельницького на весілля до господаря. На виконання цього наказу Калиновський прийшов і став з військом польським на Батозі...

...Коли ж до польського стану підійшли татари, шляхта вивела їм назустріч свої полки, полишивши позад безборонний табір, і розпочала бій. Та татари тільки заманули поляків подалі од тaborу. Цим скористалися козаки, напали на нього, легко увірвалися всередину. Коли татари побачили, що козаки в тaborі, то повернули коней і вдарили на польське військо. Поляки перелякалися. Одні кинулися тікати в сторону, та їм, спаливши табір, перепинили дорогу козаки. Інші ж кинулися до перевіри, до Бугу.

Хмельницький повернувся у Чигирин, випроводив свого сина Тимоша на весілля до молдавського господаря, а для супроводу виділив дванадцять тисячний загін козаків... Там почали гуляти весілля. Панна воєводівна, виказуючи свою прихильність до Хмельниченка і доводячи, що охотою заміж іде, наказала своїм дружкам на весіллі співати руські пісні...».

Про які події Національно-визвольної війни йдеться в документі? • Як автор ставиться до них? Чим можна пояснити таке ставлення автора? • Які уривки документа свідчать про ставлення автора до Молдавії, Кримського ханства, Польщі, Війська Запорізького? Кому співчуває, кого засуджує?

- Про яких історичних діячів розповідає літописець? • Як ставиться до них?
- У яких словах це втілюється? • Чому Б. Хмельницький прагнув встановити міждер-

жавні відносини з Молдавією та породичатися з молдавським господарем? • Чому було скасовано попередні домовленості Василя Лупу й Богдана Хмельницького?

3. Як козацькі літописці пояснювали причини створення своїх праць, у чому вбачали своє покликання?

Літопис Самійла Величка починається так: «Цікавому норову людському не може нічого бути сподобнішого, ласкавий читальнику, як читати книги й дізнаватися про давні людські діяння та вчинки... Оглядаючи літописні та історичні писання чужоземних письменників, читав я про всілякі діяння й побачив, що славу тих чужоземців пояснено й незатемнено. Цього не скажеш про наших сармато-козацьких предків, що так само, як і чужинці, вели війни й славилися лицарською відвагою та богатирськими подвигами. Наши письменники про них нічого не написали і не розтумачили: я побачив, що славу нашу сховано під плащем їхніх нікчемних лінощів. Бо коли хто з давніх слов'яно-козацьких письменників і відтворив якусь, варту пам'яті, сучасну йому подію, то записав це вельми куцим і короткослівним реєстриком, не відзначивши, з яких причин те постало, як відбувалося і як закінчилося, не зазначивши й побічних обставин».

- Чому, на думку Самійла Величка, треба берегти історичну пам'ять народу? • Як це потрібно робити? • У чому літописець вбачає свою роль і яку мету перед собою ставить?

Працюймо самостійно. Завдання 2–3. Проаналізуйте один з наведених у парagrafі уривків (на вибір) відповідно до правил опрацювання фрагментів історичних джерел.

1 крок – визначте, ким був автор документа, узагальніть, про що йдеться в поданому уривку, з'ясуйте, коли відбулися описані події.

2 крок – визначте, як автор розповіді ставиться до подій або історичних діячів, про які йдеться; поміркуйте, навіщо він свідчить про події, що хотів повідомити; з'ясуйте значення подій та явищ, про які йдеться в джерелі.

3 крок – поясніть, у чому для себе вбачаєте цінність джерела; стисло висловіть своє ставлення до описаних подій або діячів.

Поставте собі оцінку за урок, зарахувавши за різні етапи роботи відповідні бали: за кожне із завдань (завдання 1–3) – від 1 до 3 балів; так само від 1 до 3 балів оцініть свою участь в обговоренні в парах (максимальна оцінка за урок – 12 балів).

ОЦІНІТЬ СВОЇ ВМІННЯ З ТЕМИ

ДАТИ ТА ПОДІЇ

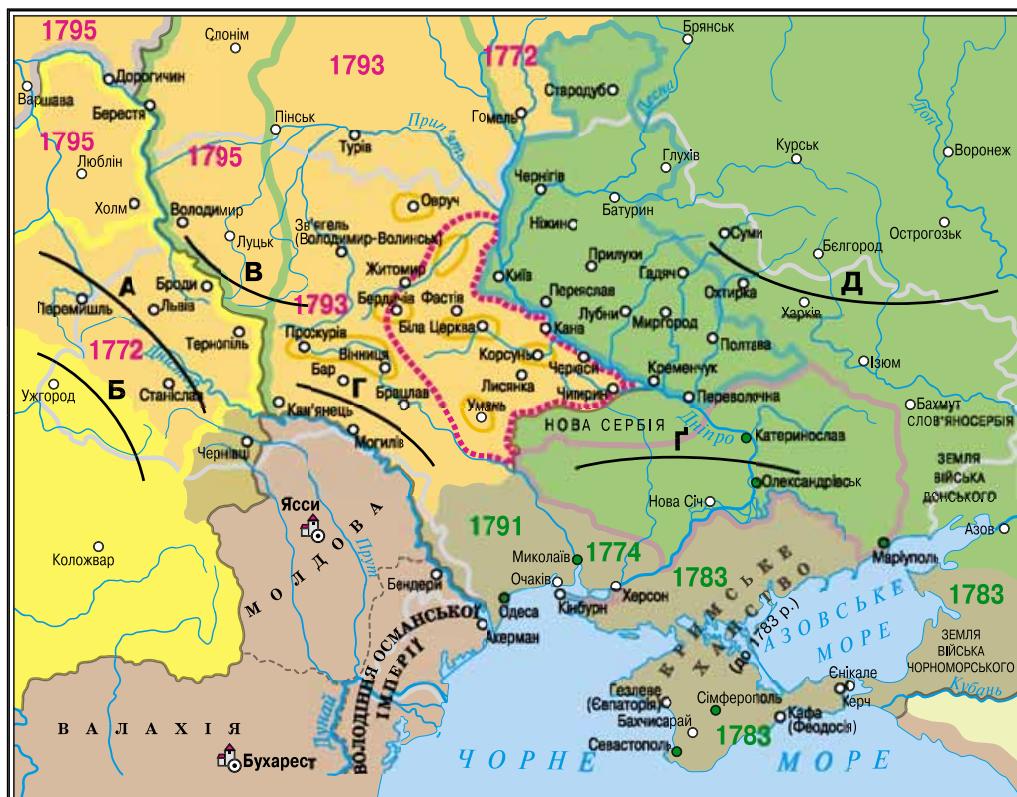
1. Установіть хронологічну послідовність подій: • ліквідація полкового устрою на Слобожанщині та утворення з козацьких п'яти гусарських полків; • утворення Брацлавської, Волинської та Подільської губерній Російської імперії; • остаточна ліквідація гетьманства на Лівобережній Україні; • початок Коліївщини; • ліквідація полково-сотенного устрою на Лівобережній Україні.

ІСТОРИЧНА КАРТА

2. Розгляньте картосхему:
- Територія яких держав позначена на картосхемі жовтим, світло-коричневим та зеленим кольорами?
 - Лінією якого кольору позначено терени Гетьманщини в часи скасування гетьманства й полкового устрою?
 - Якими буквами позначено українські землі, що належали Речі Посполитій, а після її поділу опинилися в складі Російської імперії?
 - Назвіть ці землі відповідно до букв.
 - Яку подію на картосхемі позначено пунктирною лінією червоного кольору?
 - Як на карті позначено міста, засновані в другій половині 18 ст. на півдні України?

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

3. Установіть, про що йдеться в уривках з історичних джерел. Дайте історичний коментар зазначенім подіям.

A. «Після всемилостивішого від нас звільнення графа Розумовського, за його проханням, з чину гетьманського наказуюмо нашому Сенатові для належного управління в Малій Росії створити там Малоросійську колегію, в якій бути головним нашему генералу графу Рум'янцеву і з ним чотирьом великоросійським членам... Повинен він чинити як губернатор, тобто як особливий нам довірений за нашої відсутності».

Б. «Ми захотіли через це оголосити всім вірнопідданим цілої нашої імперії, що Запорізька Січ остаточно зруйнована, з викоріненням на майбутнє і самої назви запорозьких козаків, за образу нашої імператорської величності, за зухвалі вчинки цих козаків і за неслухняність до наших височайших повелінь.

ІСТОРИЧНА ОСОБИСТІСТЬ

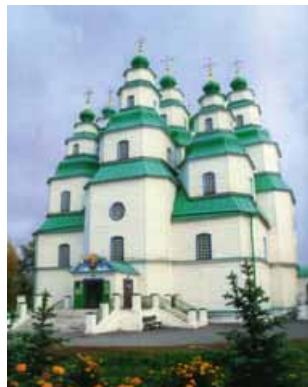
4. Підготуйте розповідь про одного з видатних діячів доби, використовуючи пам'ятку для характеристики історичної особистості.

ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ

5. Поясніть терміни та поняття і складіть з ними речення: • Малоросія; • гайдамаки; • опришки; • Вольності Війська Запорізького; • Підпільненська Січ; • Задунайська Січ.

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТКА

6. Використовуючи подані пам'ятки, визначте досягнення культури України тієї доби.

«Минали роки. Позаростали тернами биті козацькі шляхи, повиростали в покорі козацькі діти, не знаючи, яким то є полиновий присмак волі. Проте зрідка понад Дніпром бриніла пісня якогось дивовижного й невловимого птаха. Не мав той птах гнізда, ніхто й не бачив його. Чули лише його нестримну, мов степовий вітер, пісню...

Оселилася пісня та в серці кобзаря й стала невмирущою. Бо пішов з нею спілай співець по всій Україні, засіваючи словами-зернами душі нашадків славних запорожців. І стугоніла в їхніх жилах пробуджена козацька кров, ненависною ставала неволя, і вирушали вони на пошуки птаха-мрії, аби назавжди повернути його до рідних місць.

— Діду, а ви бачили того птаха? — запитували діти в білого, як зима, кобзаря.

Старий посміхався. Біля очей ясними промінчиками світилися дрібні зморшки, ви- золочуючи сонцем обличчя.

— Бачив, — розповідав кобзар. — Пролетів птах-мрія над моєю головою, зронив дивовижну пір'яну, взяв я її до рук — відтоді маю вірну товаришку-бандуру, яка водить мене, невидющого, світом.

— А чи бачив його хто інший? — не вгавали дітлахи.

Нічого не відповів кобзар. А помовчавши хвильку, заспівав про відомих і невідомих лицарів — запорізьких козаків, про славетну Січ — козацьку твердиню, де оселився волелюбний птах. І кожен, хто слухав спів кобзаря, бачив перед очима велиki білікрила, що вабили до себе розкутим летом, і линув душою за тими крилами кудись, де жила давня козацька слава».

Друга половина 18 ст. — час остаточної втрати Україною державності. Ліквідація гетьманства й Запорізької Січі супроводжувалася знищеннем традиційного козацького адміністративно-територіального устрою, впровадженням нових адміністративних та судових установ, змінами в соціальній структурі населення — ліквідацією козацького стану, закріпаченням селян, реорганізацією козацького війська на кшталт російського. Під владою Росії опинилася більшість українських земель: Правобережжя, Лівобережжя, Південна Україна та Слобожанщина. Тільки Східна Галичина, Північна Буковина й Закарпаття перебували під владою Австрійської імперії.

Проте й такі вкрай несприятливі обставини не згасили в українців прагнення до волі. Вже перші десятиліття 19 ст. засвідчили, що український народ не втратив ідеї власної держави, як не втратив відчуття національної гідності та причетності до тисячолітньої історії своєї землі. Глибокий патріотизм Івана Котляревського, пристрасні Шевченкові молитви — ось віхи, що не лише пробуджували душі й серця, а й віщували нове українське відродження. Але про це — наступного року.

СЛОВНИК-ДОВІДНИК ТЕРМІНІВ

Автономія – самоврядування частини території держави, здійснюване на основі загальнодержавного закону.

Апеляція – оскарження якої-небудь постанови перед вищою інстанцією, що має законодавче право на перегляд справ.

Бабинець – приміщення, прилегле до нави, в західній частині церкви, де найчастіше знаходиться вхід до храму. Під час літургії там перебували жінки (звідси назва).

Базиліка – це прямокутна, витягнута в довжину будівля, розділена колонами на три, п'ять і більше поздовжніх нав. Середня нава була ширшою та вищою від бічних. Структура базиліки стала основою для формування католицьких храмів. Основним типом православних храмів був хрестобанний.

Балада – жанр ліро-епічної поезії фантастичного, історично-героїчного чи соціально- побутового змісту з драматичним сюжетом.

Бастіон – п'ятикутна в плані наріжна частина фортеці, що утворює виступ, призначена для встановлення бойових артилерійських гармат, які прострілюють підступи до фортеці.

Вівтар – східна частина православного храму, відділена зазвичай від решти приміщення іконостасом.

Вищі церковні ієрархи – обіймають найвищі посади в церковній організації (поділ на вищі й нижчі чини називають ієрархією – від грецьких слів *священний і влада*).

Волость – назва південних районів Київського та Брацлавського воєводств, що межували із землями Запорізької Січі.

Генеральна військова канцелярія – вища адміністративна установа Гетьманщини, у якій розглядалися й вирішувалися важливі адміністративні, військові, фінансові питання.

Генеральна старшина – вище військове керівництво Гетьманщини, яке здійснювало управління всім козацьким військом і його окремими службами. До її складу входили: гетьман, генеральний писар, двоє генеральних суддів, двоє генеральних осавулів, генеральний обозний, генеральний підскарбій, генеральний хорунжий, генеральний бунчужний.

Гетьман (від нім. *hauptman*, пол. *hetman* – начальник) – у 16–18 ст. керівник козацького війська, а з 1648 р. – керівник Української козацької держави – Гетьманщини. У Польщі, Литві, Чехії так називали головнокомандувачів. У польсько-литовській державі було чотири гетьмани: два польських (коронних) і два литовських, причому один з них був головним (великим гетьманом), а другий був його заступником (польним гетьманом).

Гетьманщина – Українська козацька держава, утворена внаслідок переможних битв 1648–1649 рр. Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Офіційна назва держави – Військо Запорізьке.

Господар – титул правителів Молдови і Валахії. У 14–16 ст. господарем називали інколи великого князя литовського.

Гравюра – вид мистецтва графіки, що охоплює різноманітні способи ручної обробки дощок чи металевих пластин і друкування з них відбитків. Відбиток на папері з вирізьбленого малюнка на дерев'яній дощці – дереворит, мідний – мідьорит або на покритій спеціальним лаком металевій пластинці – офорт.

Графіка – один з видів образотворчого мистецтва, який близький до живопису з погляду змісту і форми, але має власні завдання й художні можливості. На відміну від живопису, основними образотворчими засобами графіки є однотоновий малюнок – за допомогою ліній, рисок, штрихів, світлотіні.

Деспотизм (від грец. *самодержець*) – саволя; брутальне поводження з людьми, підкорення їх своїй волі.

Дзвіниця – висока баштоподібна квадратна, прямокутна, кругла чи багатогранна в плані дерев'яна або мурована споруда для підвішування дзвонів, що зводиться біля храму або є його частиною.

Дніпровський Низ – назва краю, що починається за порогами. Річище було всіяне безліччю островів. Найбільші з них – Велика й Мала Хортиця. Цю місцевість уздовж низинного лівого берега Дніпра від Хортиці – першого після порогів острова – до урочища Паліївщина (навпроти сучасного Нікополя) називали Великим Лугом.

Добою героїчних походів називають період вдалих морських походів ко-заків на володіння султанської Туреччини та її васала – Кримського ханства – протягом перших двох десятиліть 17 ст.

Думи – уснопоетичні героїчні твори про важливі події та видатних діячів української історії, які напівпроспівувались-напівпромовлялися під музичний супровід на бандурі, кобзі чи лірі мандрівними співцями.

Еміграція (від лат. *переселення*) – від'їзд із батьківщини до інших країн.

Етнос і нація – перекладаються з грецької та латини одним словом *народ*. Тому поняття *нація* у наш час набуло значення «одержавлений народ», тоді як словом *етнос* користуються найчастіше для означення народу взагалі, незалежно від того, створив він власну державу чи має колоніальний статус.

Єзуїти – члени католицького чернечого ордену «Товариство Ісуса», яке ставило за мету зміцнення католицької церкви та влади папи римського у всьому світі.

Забори – скелі, розкидані по річищу Дніпра. Вони, на відміну від порогів, не перетинали всієї ріки, залишаючи вільним прохід для суден.

Замок – цим терміном у 16–17 ст. в Україні називалося міське чи по-заміське укріплення, приватне або державне, оточене захисними огорожами – ровами, валами, стінами, вежами-баштами.

Запорізька Січ – поняття вживається щодо величезних територій степової України, де формувався особливий козацький військово-адміністративний устрій і діяли козацькі порядки. Так аж до 18 ст. називали також місто-фортецю – столицею козацької держави і саму козацьку державу.

Зимівник – вживають як у значенні помешкання козаків, так і всього обійстя та садиби, а також форми ведення господарства на Запоріжжі.

Зимівник можна розглядати і як військову одиницю. окремі з них були досить добре укріплені й нагадували невеликі фортеці.

- Зруб** – конструкція стін будинку з колод чи брусів, що їх укладають горизонтальними рядами, а в кутах сполучають врубками.
- Іконостас** (від грец. *зображення, ікона і місце стояння*) – стіна, перегородка, що відокремлює вівтар, головне місце в храмі, від центральної частини – приміщення, де знаходяться віруючі. Український «високий іконостас» (сформувався в 15 ст.) мав вигляд стіни з кількох рядів.
- Ініціал** (давньоруська назва – *буквиця*) – початкова літера книжкового тексту, виконана художником.
- Інстанція** – кожна з послідовних ланок у системі підпорядкованих один одному органів держави, зокрема суду.
- Інтермедія** – драматична сценка, писана українською мовою на матеріалі народного побуту, що ставилася в антрактах між діями шкільної вистави.
- Історичні пісні** – ліро-епічні фольклорні твори про конкретні історичні події, процеси та історичних осіб.
- Капітуляція** – припинення опору на умовах, запропонованих переможцем чи погоджених унаслідок переговорів.
- Каплиця** – невелика храмова споруда без вівтаря. Найчастіше споруджується над похованнями видатних осіб чи мучеників.
- Кінцівка** – невеличка композиція орнаментального або образотворчого характеру, що закінчує якийсь розділ тексту або книжку.
- Кіш** – місцезнаходження (ставка) кошового отамана; згодом назва закріпилася за козацькою столицею – Запорізькою Січчю, де розташовувалася постійна резиденція гетьмана (кошового отамана). Кошем називали також центральний орган управління Січі, що відав адміністративними, військовими, фінансовими, судовими та іншими справами. На чолі Коша стояв кошовий отаман.
- Клейноди** (з нім. *коштовність*) – символи-відзнаки українського козацтва. Серед них – корогва, бунчук, булава, печатка з гербом, а також перначі, литаври, значки, палици тощо.
- Книжкова мініатюра** – ілюстрації, якими оздоблювали рукописні книги.
- Коаліція** (від лат. *союз*) – союз, об'єднання для досягнення спільної мети.
- Кобзар** – народний мандрівний співець, який співав народні пісні і грав на кобзі, лірі чи бандурі.
- Козак** – це слово прийшло зі Сходу. У давніх тюрків козаками називали молодих хлопців, які відбували складний і небезпечний обряд посвячення в повноправні члени племені: юнаки йшли в степ і мусили там прожити кілька місяців, змагаючись із ворогами, доводячи своє вміння виживати за тяжких природних умов. Згодом це слово набуло кількох значень і перекладалося здебільшого як вільна озброєна людина.
- Козацтво** – соціальний стан в Україні 16–18 ст. Формувалося з представників різних соціальних станів.
- Козацька старшина** – привілейована верхівка українського козацтва, його військовий та адміністративно-політичний керівний склад. Виникла із появою козацтва й походила з його заможної верхівки.
- Компанійці** – наймані кіннотні козацькі полки по 500–600 осіб у кожному, які виконували функції нагляду за порядком. Уперше створені Д. Многогрішним у 1668 р.

Конституція (від лат. *упорядкування, установлення, складання*) – основний закон про державний устрій та взаємовідносини громадян і держави.

Конфедерація (від лат. *спілка, об'єднання*) – союз самостійних держав, створений з певною метою, здебільшого зовнішньополітичною.

Кріпацтво – система правових норм феодальної держави, що встановлювала залежність селянина від феодала і водночас власність (неповну) останнього на селянина-кріпака. Кріпосне право включало в себе прикріплення селян до землі, право феодала на працю і майно селянина, на відчужування його як із землею, так і без неї, позбавлення селянина права розпоряджатися нерухомим майном, спадщиною, виступати в суді тощо.

Курінь – військова та господарська одиниця на Січі. Куренів було 38. Кохжен із них мав здебільшого таку саму назву, що й місцевість, з якої походили козаки, об'єднані в ньому. Назви куренів – яскраве свідчення того, що Січ приймала вихідців з усієї України. Були там Полтавський, Уманський, Корсунський, Канівський та інші курені. Куренем називали також помешкання козаків на Січі-фортеці.

Ліра – музичний інструмент, який поряд із кобзою та бандурою використовувався для виконання дум, кантів, інших пісень.

Літургія – головне богослужіння у православ’ї, під час якого здійснюється таїнство перетворення хліба й вина на тіло й кров Ісуса Христа.

Магдебурзьке право – право, за яким міста звільнялися від управління і суду великих землевласників та створювали органи місцевого самоврядування за німецьким зразком (м. Магдебург).

Магнати – наймогутніші та впливові землевласники, здебільшого князі.

Малоросійська колегія – центральний орган російської колоніальної адміністрації в Гетьманщині у 18 ст. Перша Малоросійська колегія, створена Петром I у гетьманській столиці Глухові з метою контролю за діяльністю гетьмана та українського уряду й поступового обмеження політичної автономії Гетьманщини. Скасована в 1727 р. у зв’язку з відновленням гетьманства. В 1764 р. Катерина II створила Другу Малоросійську колегію.

Малоросійський приказ – державна установа Московської держави, створена в 1662 р., відала питаннями взаємовідносин царського уряду з Гетьманчиною. Ліквідований у зв’язку зі створенням Першої Малоросійської колегії.

Малоросія – назва Гетьманщини в законодавчих актах і розпорядженнях царського уряду після українсько-московського договору 1654 р. Від Андрушівського договору 1667 р. до кінця 18 ст. Малоросією називалася переважно Лівобережна Гетьманщина з Києвом. Як історико-географічне поняття застосовувалося російськими та частково українськими істориками кінця 18 – початку 20 ст.

Нава (неф) – центральна частина церкви, призначена для відправлення літургії й увінчана зазвичай верхом або банею.

Наказний гетьман – особа, що тимчасово заступала гетьмана Війська Запорізького. Його призначав сам гетьман або його обирала козацька рада, нерідко тільки старшинська. Наказного гетьмана звичайно призначали під час військових походів, коли він керував окремою частиною

Війська Запорізького; під час хвороби гетьмана або його тривалої відсутності, пов'язаної з дипломатичною місією. Особливе значення мала практика призначення наказного гетьмана після смерті, зміщення або добровільної відставки гетьмана.

Парафія – нижча церковна адміністративна одиниця, фактично територія, на якій живуть члени громади вірних одного храму.

Патріарх – вищий титул священнослужителя у православній церкві.

Повстання – форма збройного виступу на захист власних інтересів, що носить локальний характер, відзначається слабкою організацією й організованістю. Керівники повстань формулюють приблизно, а частіше – зовсім не висувають програм ліквідації існуючої соціальної структури й захоплення політичної влади.

Покозачення – масовий перехід селян до козацького стану, що спостерігався в другій половині 16 – першій половині 17 ст., – це спроба мирним шляхом звільнитися від панщини й отримати право вільно працювати на власній землі.

Полемічна література – література, присвячена суперечці (полеміці) навколо ідеї об'єднання церков. До сьогодні збереглося близько 200 пам'яток полемічної літератури, написаної представниками різних тaborів, як прихильників, так і противників.

Полк – найбільша адміністративно-територіальна та військова одиниця Гетьманщини.

Полковник – урядовець, що здійснював адміністративну, судову та військову владу на території полку.

Пороги – пасма кам'яних скель, що, здіймаючись майже на п'ять метрів, перетинали течію Дніпра. Усього на Дніпрі було дев'ять порогів: Кодацький, Сурський, Лоханський, Дзвонецький, Ненаситець, Вовнизывацький, Будило, Лишній та Вольний (їх було затоплено 1932 р. під час будівництва Дніпрогесу).

Портал – архітектурно оформленій вхід у споруду.

Православні братства – релігійні та культурно-просвітницькі організації українських міщан, що виникли при церковних парафіях в Україні в 16–17 ст.

Протекторат – форма залежності, за якою одна держава (протектор) підсищує здійснення зовнішніх відносин іншої держави (протегованої), захищаючи її території та нерідко ставить під свій контроль її внутрішні справи.

Ратифікація – затвердження верховним органом держави міжнародного договору, після чого він набирає законної сили для цієї держави.

Реєстровці – українські козаки, які перебували на військовій службі в польського уряду та були занесені до списку – реєстру.

Резидент – приставлений при гетьмані царський представник для постійного контролю. Вперше резидент був призначений при І. Скоропадському.

Республіка (з лат. *суспільна справа*) – форма державного правління, за якої органи влади обираються на певний термін усім народом.

Руїна – назва, вживана в історичній літературі для кінця 50–80-х років 17 ст. – періоду громадянських воєн, вторгнень іноземців в Україну, її поділу між Московією, Річчю Посполитою, Османською імперією, розколу Гетьманщини, спустошення Правобережної України.

Сердюки – наймані піхотні козацькі полки, утримувані гетьманським коштом. Створені гетьманом П. Дорошенком. Виконували функції особистої гвардії гетьмана, охороняли його резиденцію, військове спорядження та артилерію тощо.

Синод (духовна колегія) –вищий керівний орган церкви після ліквідації Петром I у 1721 р. патріаршої форми управління Російською православною церквою.

Сотник – урядовець, який очолював сотенний уряд Гетьманщини.

Сотня – адміністративно-територіальна та військова одиниця Гетьманщини, менша за полк.

Соціальний стан – певна соціальна група населення із закріпленими за нею законом правами та обов'язками, відповідним світобаченням і нормами поведінки.

Ставропігія – автономна православна одиниця (церква, монастир, братство), яка підлягає юрисдикції не місцевих ієрархів, а безпосередньо патріархові, й користується спеціальними правами.

Султан – титул верховного правителя в багатьох мусульманських країнах, зокрема в Туреччині.

Терор (з лат. *жах, страх*) – боротьба проти когось із застосуванням насильства аж до знищення.

Требник – богослужебна книга, яка містить молитви, що читаються при требах (хрещенні, вінчанні, похованні померлих тощо).

Універсал – офіційний документ державної влади Гетьманщини, що зазвичай видавали від імені гетьмана.

Фільварок – багатогалузеве господарство, де сировина не тільки вироблялася, а й перероблялася на винокурнях, у чинбарнях і млинах тощо. Продукція фільварків вивозилася на ринок.

Хори – балкон у наві чи бабинці, приміщення над бабинцем церкви, призначене для церковного хору.

Християнська церква – до 1054 р. була єдиною церквою, але для полегшення адміністративної діяльності поділялася на п'ять вищих патріархій: Константинопольську, Александрійську, Антіохійську, Єрусалимську та Римську. 1054 р. стався формальний розкол: єдина Вселенська церква поділилася на дві: православну (Константинополь, Александрія, Антіохія, Єрусалим) та католицьку (Рим). Вищий католицький священик (патріарх) дістав ім'я папи.

Чети́ міне́ї – релігійні збирники, у яких по днях кожного місяця були розміщені Житія святих, притчі, повчальні розповіді.

Шляхта – родова знать, аристократія, люди відомого та благородного походження. Представники цієї верстви здійснювали державне управління, сприяли розвиткові культури та освіти, підтримували церкву й живили в народі чуття національної самобутності.

